

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

І. ЖАНСУГІРОВ атындағы ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ

ХАБАРШЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
1997ж. бері жарияланады Жылына 4 рет шығады

ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ имени И. ЖАНСУГУРОВА

ВЕСТНИК

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Издается с января 1997 года
Периодичность – 4 раза в год

ZHETYSU UNIVERSITY named after ILYAS ZHANSUGUROV

BULLETIN

SCIENTIFIC JOURNAL
Founded in 1997 Published 4 times a year

№3(100)

Талдықорған, 2021

ЖУ ХАБАРШЫСЫ Ғылыми журнал

1997 ж. бері шығарылады
ҚР ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде қайта тіркелген.

Куәлік № KZ42VPY00015763
8 қазан 2019 ж.
ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор

География ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА
академигі **Қ.М. Баймырзаев**

Бас редактордың орынбасары – биология ғылымдарының
кандидаты, доцент **А.С.Бахтаулова**
Жауапты хатшы – Ph.D, **Л.Н.Карашолакова**

Редколлегия мүшелері:

Калдияров Данияр Алтаевич – экономика ғылымдарының докторы,
Еуразия халықаралық экономикалық академиясының академигі
(Қазақстан)

Байгабатова Назгуль Кажимуратовна – тарих ғылымдарының
кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., ESCAS және
тарихшылар Ассоциациясының мүшесі (Қазақстан)

Карпова Елена Викторовна – психология ғылымдарының докторы,
профессор (Ресей Федерациясы)

Килевая Людмила Тимофеевна – филология ғылымдарының докторы
(ЕС жүйесі бойынша гуманитарлық ғылымдарының хабилят докторы), профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D, қауымдастырылған
профессор м.а., (Қазақстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США)

Утегенов Ерлан Казбекович – педагогика ғылымдарының
кандидаты, профессор м.а. (Қазақстан)

Федоров Александр Иванович – педагогика ғылымдарының
кандидаты, доцент (Ресей Федерациясы)

Редакция алқасының мекенжайы: 040009, Талдықорған қ., Жансүгіров
көшесі 187А, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Ғылым және
ғылыми жобаларды коммерцияландыру бөлімі. 310 каб.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz, **сайт:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Жауапты редактор – Айдарбеков Р.А.

Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М., мұқабаның дизайнері – Айдарбеков Р.А.

Басуға 14.10.2021 ж. қол қойылды. Әріп түрі «Korinna.kz, Times New Roman». Қалыбы 60x84/8.

SveToCory қағазы.Таралымы 100 дана. Ш.т.б.18.5.

І.Жансүгіров атындағы ЖУ баспа бөлімінде шығарылды

Тапсырыс № 00295

Тапсырыс беруші файлынан басылды

ВЕСТНИК ЖУ
Научный журнал

Издается с 1997 года

Перерегистрирован Министерством
информации и общественного развития
Республики Казахстан

Свидетельство № KZ42VPY00015763 от 8
октября 2019 г.

ISSN 1813-1123

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор

доктор географических наук, профессор, академик НАН РК

Қ.М. Баймырзаев

Зам. главного редактора – кандидат биологических наук, доцент **А.С. Бахтаулова**

Ответственный – Ph.D, **Л.Н. Карашолакова**

Члены редколлегии:

Калдияров Данияр Алтаевич – доктор экономических наук, профессор, Академик Международной экономической академии Евразии (Казахстан)

Байгабатова Назгуль Кажимуратовна – кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора, член ESCAS, член Ассоциации историков (Казахстан)

Карпова Елена Викторовна – доктор психологических наук, профессор (Российская Федерация)

Килевая Людмила Тимофеевна – доктор филологических наук (хабилитированный доктор гуманитарных наук по системе ЕС), профессор (Польша)

Майлыбаева Гулмира Сабыровна – Ph.D, и.о. ассоциированного профессора (Казахстан)

Петер Финке (Peter Finke) – профессор (Швейцария)

Томм Розанн Янг (Tomme Rosanne Young) – Ph.D (США) **Утегенов**

Ерлан Казбекович – кандидат педагогических наук, и.о. профессора (Казахстан)

Федоров Александр Иванович – кандидат педагогических наук, доцент (Российская Федерация)

Адрес редакционной коллегии: 040009, г. Талдыкорган, ул. Жансугурова 187 А, Жетысуский университет им. И. Жансугурова, Отдел науки и коммерциализации научных проектов, каб. 310.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz, **сайт:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Ответственный редактор – Айдарбеков Р.А..

Компьютерная верстка – Жепенова Г.М., дизайн обложки – Айдарбеков Р.А.

Подписано в печать 14.10.2021 г. Гарнитура «Korinna.kz, Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага Svetocopy. Тираж 100 экз. Усл.п.л.18.5.

Отпечатано в издательском отделе ЖУ им. И. Жансугурова. Заказ № 00295

Распечатано с файла заказчика

BULLETIN of the ZhU
Scientific journal

Founded in 1997
Re-registered by the Ministry
of information and public development of the
Republic of Kazakhstan.

Certificate No. KZ42VPY00015763
dated October 8, 2019
ISSN 1813-1123

EDITORIAL BOARD

Main Editor

Doctor of Geographical sciences, Professor, Honorary academician of
the NAS RK **K. Baimyrzayev**

Deputy main Editor – Candidate of Biological sciences, Associate Professor

A. Bakhtaulova

Responsible secretary – Ph.D, **L.N. Karasholakova**

Editorial board members:

Daniyar Kaldiyarov – Doctor of Economic sciences, Professor,
Academician of the International economic academy of Eurasia (Kazakhstan)

Nazgul Baigabatova – Candidate of Historical sciences, Acting Associate
Professor, member of ESSAS, member of the Association of historians
(Kazakhstan)

Yelena Karpova – Doctor of Psychological sciences, Professor (Russian
Federation)

Lyudmila Kil'evaya – Doctor of Philological sciences (habilitated doctor of
Humanities in the EU system), Professor (Poland)

Gulmira Mailybayeva – Ph.D, Acting Associate Professor (Kazakhstan)

Peter Finke – Doctor of Sciences, professor (Switzerland)

Tomme Rosanne Young – Ph.D (USA)

Yerlan Utegenov – Candidate of Pedagogical sciences, Acting Professor
(Kazakhstan)

Alexander Fedorov – Candidate of Pedagogical sciences, Associate
Professor (Russian Federation)

Postal address: 040009, Taldykorkan, 187A Zhansugurov str., Zhetysu university
named after I. Zhansugurov, Department of Science and Commercialization of Scientific
Projects, office 310.

e-mail: vestnik@zu.edu.kz; **web-site:** <http://vestnik.zhgu.edu.kz/>

Responsible Editor – R. Aidarbekov

Desktop publishing – G. Zhepenova, Cover Design – R. Aidarbekov

Signed in print 14.10.2021 r. Typeface «Korinna.kz, Times New Roman». Format 60x84/8. Paper
SvetoCopy. Circulation 100 copies. Volume 18.5. pr. sh.

Printed in the ZhSU named after I. Zhansugurov Publishing house.

OrderNo. 00295

Printed from customer file

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

ҚҰҚЫҚТАНУ-ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Бекежанов Д.Н., Семенова Н.В. ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗЕЛЕННОГО РОСТА В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ.....	12
Ашимова Д.И., Дуйсенбаев Д.Б. ҰРЛЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	19
Баженова М.Д., Ерланқызы А. ВИКТИМОЛОГИЯ. ҚЫЛМЫСТЫ БОЛЖАУ ЖӘНЕ ЖОСПАРЛАУ.....	25
Қашағанова Ә.Б. ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ: ЭТАПЫ И СПЕЦИФИКА.....	32
Серикова Л. С. ТЕРГЕУШІ МЕН САРАПШЫНЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНІҢ ТАКТИКАЛЫҚ, ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.....	37

ЭКОНОМИКА-ЭКОНОМИКА

Турысбекова Р.К. Сыздықбаева Н.Б. УПРАВЛЕНИЕ ЗАТРАТАМИ: СНИЖЕНИЕ СЕБЕСТОИМОСТИ, МИНИМИЗАЦИЯ ИЗДЕРЖЕК, ПОВЫШЕНИЕ РЕНТАБЕЛЬНОСТИ.....	44
Жаңабергенова А. О., Жакупов А. А. МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР МЕН ҚОҒАМНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ.....	50
Абдыкалиева Ж.Ш. НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ АМОРТИЗАЦИЯСЫН ЕСЕПКЕ АЛУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	57
Қанатұлы М. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	64
Қанатұлы М., Адильбаева А. С. ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ТУРИЗМА КАЗАХСТАНА НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ.....	69
Казиева Л.Ж., Шаяхметова Ә. ҚР ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС СЕКТОРЫНЫҢ ПОСТПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	75

Турысбекова Р.К., Сыздықбаева Н.Б.

**БИЗНЕСТЕ ШЫҒЫНДАРДЫ БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ БАҒЫТТАРЫ МЕН
ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ТИІМДІЛІКТІ АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....** 81

Уалиева Б.Б.

**ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
ПОДДЕРЖКИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В РЕСПУБЛИКЕ
КАЗАХСТАН.....** 90

Габдулина Д.Е.

**ҰЛТТЫҚ ДЕНГЕЙДЕ ТЕРРОРИЗМДІ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ
ТӘУЕКЕЛДЕРІН БАҒАЛАУ.....** 96

Кульмамиров С.А., Муратова Д.

**РАСШИРЕНИЕ ФУНКЦИОНАЛОВ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ
АВТОСТОЯНКАМИ.....** 101

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

Демирэй Э., Дарменбек Д.

**ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ЧЕРЕЗ
ТЕХНОЛОГИЮ КЕЙС-СТАДИ.....** 111

Аликенова К.Н., Абділдаұлы А., Султангазина А.Д.

ФИЛОСОФСКОЕ ВОЗЗРЕНИЕ АЛЬ-ФАРАБИ О СТАТУСЕ ПЕДАГОГА..... 115

Оспанова Ж.О.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТОДОВ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ
РЕКЛАМНЫХ КАМПАНИЙ.....** 121

Тастемирова А.Е., Ким Е.А.

КОНЦЕПТ МЕЛАНХОЛИИ В АМЕРИКАНСКОЙ ПОЭЗИИ 19 ВЕКА..... 126

Абдильдинова Л.Б.

ТЕМІР ЖОЛ ТОРАПТАРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУ ТАРИХЫ..... 133

Джакыпбекова М.Т., Аңсат М.Қ.

**ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖАЗБА
ЖҰМЫСТАР ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....** 139

Джакыпбекова М.Т., Бейсенбинова С.Т.

**АҚЫН ШЫҒАРМАЛАРЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-
ТӘСІЛДЕРІ.....** 143

Тастемирова А.Е., Кыдырбекова У.Е.

**СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ М.МОЭМА «MR.
ALL-KNOW».....** 150

Тастемирова А.Е., Серубай Ә.Қ.

ОСОБЕННОСТИ ЭПИТЕТОВ В КРАТКИХ РАССКАЗАХ У.С.МОЭМА..... 154

Калелова Ж.У.

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ М.ШОҚАЙ..... 159

Хуанган О.

БӨКЕЙ ОРДАСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ ЖӘНГІР ХАННЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ТҰЛҒАСЫ.....	165
--	------------

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ

Есимбекова А.О., Нурсеитова Н.Н.

ЛЕССОН СТАДИ КАК КОЛЛАБОРАТИВНЫЙ ПОДХОД ПРИ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ.....	173
--	------------

Аликенова К.Н., Гуслякова Ю.Л.

ФИЛОСОФСКОЕ ПОНИМАНИЕ ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ЛИЦ С НАРУШЕНИЕМ ИНТЕЛЛЕКТА.....	176
--	------------

Землянухин И.П., Аликенова К.Н.

ИННОВАЦИОННАЯ НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПРЕЛОМЛЕНИИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ПРОГРАММЫ.....	181
---	------------

Кожобекова Э.К., Серікбаева Ф.Б.

ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ ТӘСІЛДІ МЕН СИНЕРГЕТИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ.....	186
---	------------

Кожашева Г.О., Насыр Л.

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУҒА ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	190
--	------------

Енсеева В. Т., Кенжегұлова А. Б.

XXI ҒАСЫРДАҒЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІ.....	195
---	------------

Аликенова К.Н., Рамазанова А.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТОСПЕКЦИИ КАК СПОСОБА ПОЗНАНИЯ.....	200
--	------------

Амирбаева А.Қ.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА КІРІКТІРІЛГЕН «ЖАРАТЫЛЫСТАНУ» КУРСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ДАЯРЛЫҒЫ.....	205
---	------------

Абишев Н.А.

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ.....	210
---	------------

Ингенбаева К.С., Ханина Н.Н.

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ.....	220
---	------------

CONTENT

JURICPRUDENCE

<i>Bekezhanov D.N., Semenova N.V.</i> LEGAL REGULATION OF GREEN GROWTH IN FOREIGN COUNTRIES.....	12
<i>Ashimova D.I., Dujsenbaev D.B.</i> THE SPECIFICS OF THE THEFT PREVENTION PATH.....	19
<i>Bazhenova M.D., Erlankyzy A.</i> VICTIMOLOGY. CRIME FORECASTING AND PLANNING.....	25
<i>Kashaganova A.B.</i> FORMATION OF CIVIL IDENTITY IN KAZAKHSTAN: STAGES AND SPECIFICITY.....	32
<i>Serikova L.S.</i> TACTICAL, PSYCHOLOGICAL AND MORAL ASPECTS OF THE INTERACTION BETWEEN THE INVESTIGATOR AND THE EXPERT.....	37

ECONOMIC

<i>Turysbekova R.K., Syzdykbaeva N.B.</i> COST MANAGEMENT: REDUCING COSTS, MINIMIZING COSTS, INCREASING PROFITABILITY.....	44
<i>Zhanabergenova A.O., Zhakupov A.A.</i> INFORMATION AND COMMUNICATION INTERACTION OF GOVERNMENT AGENCIES AND SOCIETY.....	50
<i>Abdykalieva Zh.Sh.</i> CURRENT ISSUES OF ACCOUNTING FOR DEPRECIATION OF FIXED ASSETS.....	57
<i>Kanatuly M.</i> CURRENT ISSUES IN TOURISM DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....	64
<i>Kanatuly M., Adilbayeva A.S.</i> TOURISM OPPORTUNITIES FOR KAZAKHSTAN ON THE GREAT SILK ROAD.....	69
<i>Kazieva L. Zh., Shayakhmetova A.</i> POSSIBILITY OF DEVELOPMENT OF THE SMALL AND SECONDARY BUSINESS SECTOR OF THE RK IN PERIOD OF POSTPANDEMIA.....	75
<i>Turysbekova R.K., Syzdykbaeva N.B.</i> WAYS TO INCREASE EFFICIENCY IN BUSINESS THROUGH THE USE OF AREAS AND METHODS OF COST MANAGEMENT ACCOUNTING.....	81

Ualiyeva B.B.

FEATURES OF THE MODERN SYSTEM OF STATE SUPPORT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN.....

90

Gabdulina D.E.

RISK ASSESSMENT OF TERRORISM FINANCING AT THE NATIONAL LEVEL.....

96

Kulmamirov S.A., Muratova D.

EXPANDING THE FUNCTIONALITY OF THE PARKING MANAGEMENT SYSTEM.....

101

HUMANITIES

Demiray E., Darmenbek D.

FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE THROUGH CASE STUDY TECHNOLOGY.....

111

Alikenova K.N., Abdildauly A., Sultangazina A.D.

PHILOSOPHICAL VIEW OF AL-FARABI ON THE STATUS OF A TEACHER..

115

Ospanova Zh.O.

COMPARATIVE ANALYSIS OF METHODS FOR ASSESSING THE EFFICIENCY OF ADVERTISING CAMPAIGN.....

121

Tastemirova A.Y., Kim Y.A.

THE CONCEPT OF MELANCHOLY IN AMERICAN LITERATURE OF 19TH CENTURY.....

126

Abdildinova L.B.

THE HISTORY OF RAILWAY JUNCTIONS.....

133

Dzhakypbekova M.T., Ansat M.K.

STUDYING THE METHODOLOGY OF WRITTEN WORK IN THE LESSONS OF THE KAZAKH LANGUAGE AND LITERATURE.....

139

Dzhakypbekova M. T., Beisenbinova S. T.

EFFECTIVE METHODS AND TECHNIQUES OF TEACHING THE POET'S WORKS IN SCHOOL.....

143

Tastemirova A.E., Kydyrbekova U.E.

STYLISTIC MEANS IN «MR. ALL-KNOW» BY S. MAUGHAM.....

150

Tastemirova A.E., Serubay A.K.

PECULIARITIES EPITHETS IN SHORT STORIES BY W. S. MAUGHAM.....

154

Kalelova Zh.U.

KAZAKH PRESS AND M.SHOKAY.....

159

Huangan O.

ENLIGHTENING PERSON OF KHAN ZHANGIR IN THE HISTORY OF THE BUKEY HORDE.....

165

PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

*Yessimbekova A.O., Nurseitova N.N.***LESSON STUDY AS A COLLABORATIVE APPROACH OF TEACHERS' PROJECT-RESEARCH ACTIVITY..... 173***Alikanova K.N., Guslyakova Yu.L.***PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF THE FUNCTIONALITY OF EDUCATION AND EDUCATION OF PERSONS WITH INTELLECTUAL IMPAIRMENT..... 176***Zemlyanukhin I.P., Alikanova K.N.***INNOVATIVE SCIENTIFIC ACTIVITY IN THE REFRACTION OF A COMPUTER PROGRAM..... 181***Kozhabekova E.K., Serikbaeva F.B.***ANALYSIS OF TEACHING METHODS OF INTERDISCIPLINARY APPROACH IN PEDAGOGY..... 186***Kozhasheva G.O., Nassir L.***PROBLEMS OF FORMATION OF PREPARATION OF FUTURE MATHEMATICS TEACHERS FOR THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES..... 190***Yenseyeva V. T., Kenzhegulova A. B.***EDUCATION IN THE XXI CENTURY AND ITS IMPACT ON THE SOCIAL SITUATION OF SOCIETY..... 195***Alikanova K.N., Ramazanova A.***USING INTOSPECTION AS A WAY OF KNOWLEDGE..... 200***Amirbayeva A.K.***TRAINING OF A FUTURE TEACHER BASED ON THE CONTENT OF THE INTEGRATED COURSE "NATURAL SCIENCE" IN PRIMARY SCHOOLS..... 205***Abishev N.***SCIENTIFIC FOUNDATIONS SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT OF THE YOUNGER GENERATION..... 210***Ingenbayeva K.S., Khanina N.N.***ACTIVE METHODS OF TEACHING IN THE LESSONS OF LITERARY READING IN PRIMARY SCHOOL 220**

ҚҰҚЫҚТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE

LEGAL REGULATION OF GREEN GROWTH IN FOREIGN COUNTRIES*Bekezhanov D.N., Semenova N.V.*

Резюме. В статье авторами проведен анализ их правовых управленческих особенностей при переходе к зеленому росту в развитии зеленой экономики. Среди препятствий для совершенствования зеленого роста были рассмотрены вопросы несоответствия принятия стратегически важных правовых решений в области зеленого роста в государствах Содружества Независимых Государств и Европы, неэффективного использования природных ресурсов, поиска новых основ управления зеленым ростом. Проведен сравнительный правовой анализ разработанных международным сообществом стратегических направлений зеленого роста по вопросам правового обеспечения таких направлений, как повышение качества жизни людей, эффективное использование природных ресурсов, улучшение экологической обстановки, управление продовольствием и сельским хозяйством, энергетикой, водой, отходами. Кроме того, стратегии зеленого роста были всесторонне изучены во многих социальных проблемах и правовых проблемах, которые могут возникнуть как непосредственные результаты перехода к зеленой экономике на национальном и международном уровнях. Рассмотрена экономическая, правовая, социальная значимость успешной реализации политики зеленого роста. Стратегии развития зеленого роста представлены конкретными инициативами, связанными с более широкой социальной опорой устойчивого развития.

Ключевые слова: *Зеленый рост, зеленая экономика, экологическая безопасность, экологические проблемы, природные ресурсы, вода, управление отходами, правовое регулирование, энергетика, экологическое законодательство.*

Introduction.

Today, humanity faces new challenges. The worsening environmental problems and the threatening growth of anthropogenic pressure on the ecosystem force us to rethink the traditional foundations of management and begin the transition to an environmentally oriented economy. This type of economy has already been called a "green economy", and a comprehensive strategy for transformation into a green economy has been called "green growth". This type of economy has already been called a "green economy", and a comprehensive strategy for transformation into a green economy has been called "green growth".

The green economy is no longer a new term and is widely used to interpret a special type of economic development, in which the main goal remains to improve the well-being of people while respecting social justice in conditions of reducing the anthropogenic load on the ecosystem. The green economy should be considered in inseparable connection with the concept of sustainable development of both the national and global economy.

The foundations of a green economy can be expressed in three main principles:

- priority of natural services at the national and international levels,
- the growth of employment through the creation of "green" jobs and the creation of social practices –
- the use of market mechanisms to achieve sustainable development.

Green growth, on the other hand, implies a comprehensive program to stimulate economic growth aimed at reducing the anthropogenic impact by switching to environmentally safe, low-carbon and climate-sustainable development through environmental modernization of the economy, as well as social practices on which the well-being of society depends.

Green growth should become an activator of investment projects and innovative discoveries that will form the basis for sustainable growth and, undoubtedly, lead to the

emergence of new economic opportunities. In fact, green growth can be defined as a universal development strategy adapted to a specific country or economic entity, taking into account specific differences in natural, human and economic resources, focused primarily on improving resource efficiency. At the same time, green growth is actually a set of stimulating measures aimed at forming a new vector of development of the domestic economy, whose priorities are: income and employment growth, reduction of greenhouse gas emissions, reduction of energy intensity and increase, increase in the efficiency of natural resources use, development of the market for environmental (green) investments in clean technologies and "natural", conservation of biodiversity and natural wealth, development of the market for environmental goods and services, development of the institute of social and environmental responsibility[1,426].

To catalyze green growth, a comprehensive environmental modernization of the national economy is necessary, which, of course, requires investment in innovative projects that can create new economic opportunities. Environmental modernization is a specially developed program for the technical and technological modernization of the production of goods and services, as well as social practices that contribute to reducing the anthropogenic burden on the environment, implemented at the international, national and corporate levels [2,145].

International legal acts in the field of green growth.

The concept of "green growth", aimed at ensuring a balance of ecological and economic development, was first presented in 2005 in Seoul at the Conference of Ministers of Environmental Protection of the Asia-Pacific Region[3]. Subsequently, at the height of the global economic crisis in 2009, this idea was continued in the concept of a "Global Green New Deal" proposed by the United Nations Environment Programme UNEP [4].

The practical result of applying this concept should be the transition to a low-carbon economy based on socially responsible business conduct and, most importantly, on socially responsible consumption. Gradually, the concept of green growth began to be actively used in the formation of national development programs of various countries and was supported by a number of organizations of the UN system, which also came up with new initiatives based on "green" growth and the transition to green growth[5].

Green Economy Initiatives (GEI) (GreenEconomyReport. Towards a Green Economy: Paths to Sustainable Development and Poverty Eradication, conducted by the UN Environment Program since 2008, unites more than 20 UN agencies to promote investments in green sectors and are implemented in almost 30 countries. Since 2011, UNEP has been regularly preparing and issuing the report Green Economy: Ways leading to sustainable development and poverty eradication[6].

Analytical reports once again prove that the principles of the green economy are being applied in developed countries, and can also serve as a catalyst for growth and the fight against poverty in developing countries. The international expert community represented by the UN Statistical Division, the World Bank, the European Statistical Agency, the European Environment Agency, the International Energy Agency have already developed a common set of key indicators for assessing the state of the green economy, which allows us to objectively assess the progress of green initiatives and projects in various countries[7].

Problems of economic and legal mechanisms of green growth and their stimulation.

The first country to announce the implementation of the concept of "green" growth as a national strategy was the Republic of Korea. The main attention is paid to three elements: industry, energy and investment. The strategy is aimed at: preserving the scale of economic activity in the conditions of total resource and energy saving; reducing the burden on the environment; stimulating investment in environmental protection activities as a driving force of economic growth. The role and place of the Republic of Korea in the modern world economy is very impressive and honorable, especially the pace of economic growth in recent years and the strengthening of the position of the world's high-tech leader even in the conditions of stagnation of the world economy are striking[8].

Undoubtedly, the success was ensured, among other things, through the use of mechanisms and tools for green growth. During the crisis, Korea, like many countries, adopted state programs to support and stimulate the economy, calculated until 2012, under which 38.1 billion US dollars were allocated and 80.5 % of this amount was directed to green growth projects[9]. Today, the list of countries pursuing a green growth policy is actively growing, countries from all continents of different levels of development and well-being are involved (Report Global Green Growth Forum 21-22 October 2013, Copenhagen Improving Resource Efficiencies in the Value Chain). Many countries use various "green growth" tools in their national development policies and strategies. It is gratifying to note that the need for "green" growth is increasingly being discussed in Russia, including at a high political level, which is becoming increasingly relevant in the context of the strengthening of the policy of isolation and restrictive sanctions against the Russian Federation. One of the important steps towards building a green economy was the signing in 2012 of the "Fundamentals of state policy in the field of environmental development of Russia for the period up to 2030". The strategy contains a clearly defined strategic goal and principles of state policy in the field of environmental development, as well as the formulation of tasks aimed at ensuring environmentally oriented economic growth and the introduction of environmentally effective innovative technologies, preventing and reducing the current negative impact on the environment, preserving the natural environment, including natural ecological systems, developing economic regulation and market instruments for environmental protection and ensuring environmental safety, formation of ecological culture, development of ecological education and upbringing. When solving the problem of developing economic regulation and market instruments for environmental protection, various mechanisms are used, the following should be highlighted: a) setting a fee for negative environmental impact, taking into account the costs associated with the implementation of environmental protection measures; b) replacing the practice of charging for excessive environmental pollution with the practice of compensation for damage caused to the environment; c) stimulating enterprises implementing programs for environmental modernization of production and environmental rehabilitation of the relevant territories, as well as ensuring the widespread use of public-private partnerships to improve environmentally disadvantaged territories, eliminate environmental damage; d) forming a market for environmentally friendly products, technologies and equipment, as well as environmental services; e) support of technological modernization, ensuring the reduction of anthropogenic pressure on the environment, the sustainable use of renewable and rational use of non-renewable natural resources; f) development of market instruments for environmental protection and environmental safety; h) stimulating investment to ensure the rational and efficient use of natural resources, reducing the negative impact on the environment, the production of environmentally friendly products, the introduction of resource-saving technologies; conducting an environmental audit; k) increasing the environmental and social responsibility of business; l) stimulating the use of waste as secondary raw materials and energy carriers; m) state regulation of the import of equipment and technologies into the Russian Federation that do not meet environmental requirements, including international ones[10].

When solving the problem of scientific and information-analytical support of environmental protection and environmental safety, the following mechanisms are used: a) expanding comprehensive fundamental and applied research in the field of forecasting environmental threats, as well as negative consequences associated with climate change; c) stimulating R & D in the field of environmental protection, resource conservation and ensuring environmental safety [11,396].

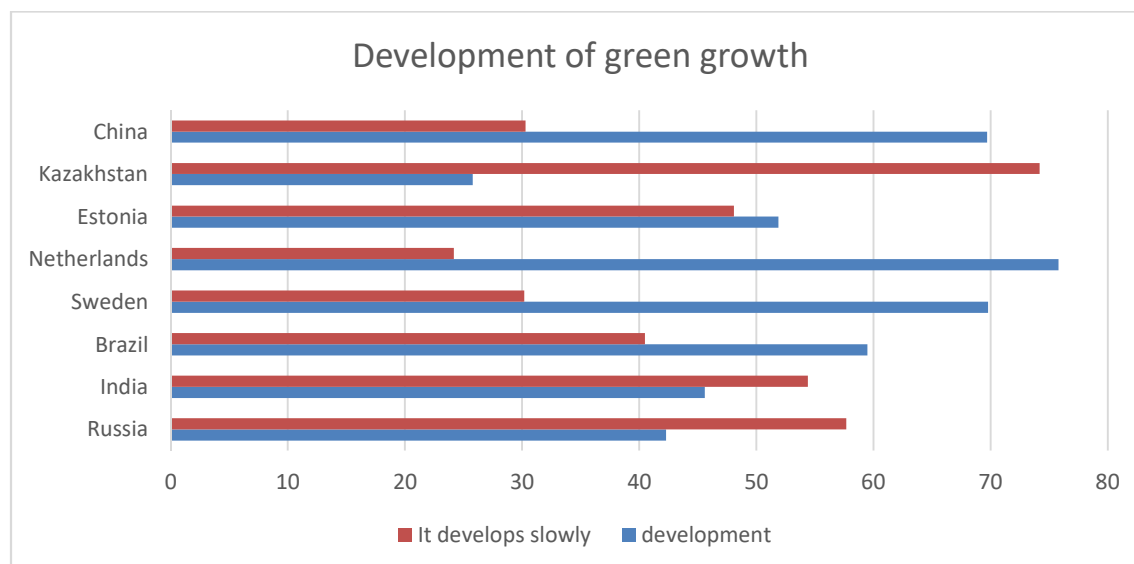
Another important document during the development of the green growth strategy of the Russian economy was the report "Strategy 2020: A new growth model — a new social policy", which was prepared by a group of highly competent experts and published in March 2012. It emphasizes that the content of the federal policy in the field of environmental development of the country should be a strategy of "green" growth, which provides for the integration of socio-economic and environmental development in the form of a "green" economy[12,403].

In general, it is worth noting that in all the member countries of the Eurasian Economic Commission (the Eurasian Economic Commission (EEC), the permanent regulatory body of the Customs Union and the Single Economic Space, began functioning on February 2, 2012) (EEC), much attention is paid to promoting the tools of green growth, which is of particular importance in modern realities. The current state of the Russian economy, the actual recession and the increasing sanctions of Western countries force us to look for new schemes for attracting financial resources and building production chains, which opens up new opportunities for stimulating economic growth through the use of green growth tools. In this context, we are talking, first of all, about programs for the development of the agro-industrial complex to ensure food and, in general, national security of Russia. Today, a unique opportunity for accelerated growth has been created for Russian farmers by reducing the pressure of American and European exporters, and meeting the needs for technical re-equipment should also have a synergistic effect on domestic machine-building and metallurgy enterprises. The creation of new green jobs as a result of the environmental modernization of industrial and agricultural enterprises and the training of highly qualified workers capable of conducting "green business" plays a huge positive role in this process. It is possible to assess the process of "greening" the economy through the state of green indicators or individual indicators. For example, in Russia, emissions of pollutants into the atmosphere from stationary sources in the first half of 2014 amounted to 8.7 million tons, which is 6.8% less than in the first half of 2013[13,110].

This is a positive moment, and the traditionally oil regions of Russia have become the leader in reducing emissions of pollutants into the atmosphere. The largest decrease in the volume of emissions of air pollutants was noted in the Tyumen region by 20.3 % from the level of the first half of 2013, including in Ugra – by 23.2 %. In total, in the first half of 2014, there was a decrease in emissions of air pollutants in 57 subjects of the Russian Federation, which account for 79.7 % of total emissions. Such changes may well be considered as the result of measures to modernize technological production and introduce innovations, but it may also indicate a simple decrease in hydrocarbon production and other types of activity due to a slowdown in economic growth. A qualitative assessment of green growth should be based on the indicators of the development of innovative sectors and the pace of introduction of green innovations into production. Thus, the value assessment of innovative goods, works, services, newly introduced or subjected to significant technological changes over the past three years, as a whole in the Russian Federation by type of economic activity has almost tripled from 778 billion rubles in 2010 to 2.007 trillion rubles in 2012, with the main share falling on manufacturing (1.44 trillion rubles) [14]. The share of innovative goods, works, and services in the total volume of goods shipped, works performed, and services increased from 4.8 % in 2010 to 8 % in 2012, and there is also a rapid growth of this indicator in manufacturing industries. The table shows the list of leading countries by the number of patented discoveries in the field of environmental protection in the period 2017-2019. As you can see, Russia still occupies a rather modest 22nd place in this list, and it is also important to note that the top ten accounts for 78.6 % of all innovative discoveries. It is these countries that are leading in the processes of building a green economy.

Another interesting indicator of green growth is the share of green innovations in the total number of innovations.

Table 1. Development of green growth

An important place in the concept of green growth is given to financial mechanisms and tools for forming a resource base, the list of which is constantly expanding. The majority of respondents from all countries of the world note that the main barrier to the intensification of green growth remains the lack of financial resources and the weak level of development of the green finance sector. When using the green growth model, an important role is assigned to the formation of models of sustainable production and consumption. Today, the management of industrial and manufacturing companies attaches great importance to the improvement of production processes and the formation of a responsible consumer model. Responsible consumption should be understood as a wide set of behavioral features of ordinary citizens: garbage sorting, mandatory disposal of special types of waste, following the concept of "smart home", "smart office", "smart transport", energy saving and resource saving at all stages of consumption, and much more. The transition to a green path of development requires special attention to infrastructure, and, as practice shows, it is infrastructure projects that should be implemented using the most advanced innovative technologies and materials, while creating a new environment and social practice for citizens.

Thus, a socially responsible "green business" is being formed, focused on the use of renewable natural resources, the production of environmentally friendly products, the use of low-waste and resource-saving technologies. As a rule, companies implementing the "green business" policy have a positive image on national and world markets, their products are highly technologically advanced and, consequently, competitive. Various forms of public-private partnership also contribute to the development of green business, including "environmental partnerships", which are currently actively developing and are supported by private and public institutions. In general, it can be argued that green business and responsible consumption are fundamental elements in improving the welfare of the population and protecting the environment.

Thus, the main task of the "green growth" policy is to prepare the national economy for the transition to the trajectory of sustainable development, the achievement of which requires in modern conditions an immediate rejection of the extensive use of natural resources and the search for more progressive and innovative economic models. At the same time, it cannot be argued that the transition to green growth will be easy and fast. The green Growth strategy recognizes that positive results can be achieved only within certain limits with existing production technologies and consumer behavior. Today, it is quite difficult to conduct a quantitative and qualitative assessment of the cost of switching to a green economy, but it can be unequivocally stated that, in addition to financial investments, a restructuring of the consciousness and thinking of both producers and consumers is required. There is no universal plan or program for the transition to a "green economy". Programs should be developed in accordance with the individual characteristics of the national economy, its development

priorities, competitive advantages, natural capital, the level of economic development and the effectiveness of the national, political and social sphere. At the same time, it is necessary to take into account and adapt the methodological basis already developed by the international community for assessing the degree of "greening" of the economy in the form of indicators of the state of all spheres of the national economy and promising areas of development. In this case, innovation certainly plays a leading role in the process of transformation to green growth, since it interrupts the dependence of economic growth and the depletion of natural capital. There is no doubt that due to the active use of mechanisms and tools of green growth, it is possible to accelerate the pace of economic growth and create the foundations for the formation of a new vector of development of the Russian economy as a whole.

Methods. The basis of the research methodology of the article is the scientific works of well-known legal scientists, specialists in environmental and natural resource law. In the field of international and environmental law, green growth, scientific works on international treaties and comparative studies of special special environmental, economic and legal literature are used. Investigating the problems of improving the directions of green growth, the authors used methods and techniques of formal logical, historical and comparative legal, structural analysis.

The result of the study.

The following results can be achieved in improving the legal support for the development of green growth. A detailed definition of progress that determines the development of indicators for tracking green growth. For this purpose, it is possible to use industry indicators of green growth, legal support for systematic data collection to support new territorial indicators, and use internationally recognized key indicators to analyze progress in Green Growth. Harmonization of the goals of economic growth and the goals of Sustainable Development, which implies the use of new economic mechanisms for mutual strengthening of economic growth and preserving natural capital. This helps improve understanding of long-term interactions and compromises between environmental and economic goals. The application of the systemic framework of green growth recognized by the world community, which can include: the development and implementation of a set of measures to assess pollution and create incentives for the effective use of Natural Resources and ecosystem services, the possibility of more effective use of cost and benefit analysis in development projects; digitalization of the green growth sector to ensure coordination of development policies both within and between sectors of the green economy. Addressing the social consequences of green growth means encouraging inclusivity as a result of these reforms to improve the fair distribution of goods and understanding of long-term interactions and compromises between environmental and social goals. To analyze the progress in green growth, you can reach the following indicators.

Conclusion. To achieve success, it is necessary to implement a green growth strategy in public policy. The OECD can contribute to this in several ways. The framework and policy analysis in the consolidated report can be adapted to the specific conditions of specific countries and provide guidance for further analysis in the form of country profiles. Such work allows us to deeply assess the interaction (or non-interaction) of various policy measures to ensure the transition to green growth. The creation and improvement of a set of legal and other instruments of green growth that accompany the ways of ensuring environmental safety will help in the implementation of national policy. The experience gained through the country assessment and the overall policy assessment leads to the development of an analytical tool that can determine the policy priorities of individual countries based on a comparative legal analysis of different countries and an understanding of what best practices are. To do this, we consider it necessary to improve further work on green growth indicators and measurement problems. Improving the ability to oversee the transition to green growth, it is important to prepare laws, programs and strategic documents from special States. In addition, working with research on environmental areas can help you better understand everything related to green growth in various fields. Among the main areas of green growth, it is necessary to develop policy measures for waste management, food and agriculture, energy, water digitalization, as well as urban and rural

development. In our opinion, it can be concluded that future work with international organizations on green growth should expand cooperation with other international institutions, world-class financial funds and other banks and the Global Green Growth Institute, as well as a good exchange of experience and best practices and the development of international mechanisms that promote green growth in developed and developing countries.

REFERENCES:

1. Khutorova N. A. Green growth as a new vector of development of the Russian economy. FOREST BULLETIN 1/2015 577p.
2. Khutorova N. A. Ecological modernization-from theory to practice / N. A. Khutorova // Vestnik MGUL-Lesnoy Vestnik, 2013. - No. 7 421p.
3. Asia-Pacific Ministerial Summit on the Environment. <https://enb.iisd.org/events/1st-asia-pacific-ministerial-summit-environment/summary-report-5-8-september-2017>
4. UNEP: United Nations Environment Programme. 5 June 1972. <https://www.un.org/youthenvoy/2013/08/unep-united-nations-environment-programme/>
5. A global green new deal. Program Report United Nations Environment Programme. <https://www.unep.org/resources/report/global-green-new-deal-policy-brief-march-2009>
6. Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication. UNEP, 2011. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/126GER_synthesis_en.pdf
7. Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters (Aarhus, 25 June 1998). https://en.wikipedia.org/wiki/Aarhus_Convention#:~:text=The%20UNECE%20Convention%20on%20Access,force%20on%2030%20October%20200
8. National Strategy of Green Growth in the Republic of Korea <https://www.oecd.org/korea/greengrowthinactionkorea.htm>
9. State programs of support and stimulation of ecology in the Republic of Korea. <https://www.oecd.org/korea/42876970.pdf>
10. About the action plan for the implementation of the Fundamentals of the state policy in the field of environmental development of the Russian Federation for the period up to 2030. <http://government.ru/docs/7280/>
11. Lipina S. A., Agapova E. V., Lipina A.V. GREEN ECONOMY AND GREEN GROWTH: EVOLUTION OF REGULATORY LEGAL REGULATION IN THE FIELD OF ENVIRONMENTAL PROTECTION // Fundamental Research. - 2016. - No. 3-2. - pp. 395-399.
12. Yelyubaev Zh. S. Problems of legal regulation of subsurface use: domestic experience and foreign practice. Monograph. Almaty: Printing house "Koleso". 2010. 452 p.
13. Bogolyubov S. A. Analysis of the current environmental situation in the Caspian region. Journal of Law, 2020, No. 5. pp. 109-113.
14. The state of the environment of the Tyumen region. https://admtymen.ru/ogv_ru/about/ecology/eco_monitoring/more.htm?id=11828286@cmsArticle

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЗЕЛЕННОГО РОСТА В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Бекежанов Д.Н., Семенова Н.В.

Резюме. В статье авторами проведен анализ их правовых управленческих особенностей при переходе к зеленому росту в развитии зеленой экономики. Среди препятствий для совершенствования зеленого роста были рассмотрены вопросы

несоответствия принятия стратегически важных правовых решений в области зеленого роста в государствах Содружества Независимых Государств и Европы, неэффективного использования природных ресурсов, поиска новых основ управления зеленым ростом. Проведен сравнительный правовой анализ разработанных международным сообществом стратегических направлений зеленого роста по вопросам правового обеспечения таких направлений, как повышение качества жизни людей, эффективное использование природных ресурсов, улучшение экологической обстановки, управление продовольствием и сельским хозяйством, энергетикой, водой, отходами. Кроме того, стратегии зеленого роста были всесторонне изучены во многих социальных проблемах и правовых проблемах, которые могут возникнуть как непосредственные результаты перехода к зеленой экономике на национальном и международном уровнях. Рассмотрена экономическая, правовая, социальная значимость успешной реализации политики зеленого роста. Стратегии развития зеленого роста представлены конкретными инициативами, связанными с более широкой социальной опорой устойчивого развития.

Ключевые слова: Зеленый рост, зеленая экономика, экологическая безопасность, экологические проблемы, природные ресурсы, вода, управление отходами, правовое регулирование, энергетика, экологическое законодательство.

LEGAL REGULATION OF GREEN GROWTH IN FOREIGN COUNTRIES

Bekezhanov D.N., Semenova N.V.

Summary. *In the article, the authors analyze their legal management features during the transition to green growth in the development of a green economy. Among the obstacles to improving green growth, the issues of inconsistency in the adoption of strategically important legal decisions in the field of green growth in the states of the Commonwealth of Independent States and Europe, inefficient use of natural resources, and the search for new foundations for managing green growth were considered. A comparative legal analysis of the strategic directions of green growth developed by the international community on the issues of legal support for such areas as improving the quality of life of people, effective use of natural resources, improving the environmental situation, food and agriculture management, energy, water, waste is carried out. In addition, green growth strategies have been comprehensively studied in many social problems and legal problems that may arise as direct results of the transition to a green economy at the national and international levels. The economic, legal, and social significance of the successful implementation of the green growth policy is considered. Strategies for the development of green growth are represented by specific initiatives related to the broader social support of sustainable development.*

Keywords: *Green growth, green economy, environmental safety, environmental problems, natural resources, water, Waste management, legal regulation, energy, environmental legislation.*

Материал поступил в редакцию: 24.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 24.09.2021 ж.

ОӘК 343.2/.7

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.002>

ҰРЛЫҚ ҚЫЛМЫСЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖОЛЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Ашимова Д.И., Дүйсенбаев Д.Б.

Қоғам үшін қауіпті адам, ол – қылмыскер. Қылмысқа жақын кісі, өзінің жеке басының мақсатын іске асыруды көздеп жүреді. Ол сол жолда тіпті ештеңеден тайынбайды. Біреуді жәбірлейді, әлдебіреудің қанын төгеді, тонайды, ұрлық жасайды, бопсалаумен айналысады. Бұл ретте қылмыс табиғатын, мәнін түсіну қиынға соғады. Сондықтан да ол заң тұрғысынан алғанда әрқашанда жеке іс ретінде қаралады. Себебі әр қылмыстың себеп-салдары, нәтижесі, тіпті көздеген мақсаты да бір-біріне ұқсамасы белгілі. Қылмыс табиғатының астында көп себеп бар – кек алу, өшпенділік, есе қайтару, пайда табу, тағысын тағылар. Абайсызда жасалатын қылмыстар да болады. Құлағымыз үйреніп қалған қылмыстық жаңалықтардың ішінде жасы кәмелетке толмағандардың бар болуын қалай түсінуге болады? Жалпы, мұндай балалар бесіктен белі шықпай жатып қылмысқа қалай барады? Әлдебіреулердің ықпалына, азғыруына түсіп қала ма, ол жағын біржақты ұғыну да оңай емес.

Қазақстан Республикасында ең көп кездесетін қылмыстар қатарына «Меншікке қарсы қылмыстар» жатады. Оның ішіндегі ең қауіптілерінің бірі тонау, шабуыл жасап тонау, қарақшылық және т.с.с қылмыстары болып табылады. Өйткені бұл қылмыстардың түрлері өзінің жасалу әдісімен, яғни ашық түрде жасалатындығымен ерекшеленеді. Бұл мәселеге байланысты меншікке қарсы қылмыстармен алдын лау жолдарын жаңарту және зерттеу қазіргі таңда ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Кілт сөздер: меншік, ұрлық, қылмыстар, қылмыстардың түрлері, алдын алу жолдары.

«Ұрлау» деген ұғым заң шығарушыларға көптен бері белгілі болса да, оның жалпы анықтамасы бұрын қылмыстық заңнамаға енгізілмеді. Заң әдебиеттерінде оның жиырмаға шақты анықтамасы айтылды, солардың бәрін талдаудан өткізіп, ұрлау ұғымының бір ғана анықтамасына тоқтауға тура келді.

Шынында көп уақытқа дейін осы ұрлау ұғымының заңды түрде белгіленген анықтамасы болмай келді, мұның өзі меншікке қарсы қылмыстарды саралауда қателікке жиі ұрындырып, сот тәжірибесіне көп нұқсан келтіріп, кері әсерін тигізді.

Қылмыстық құқық ғылымында ұрлау ұғымы мен оның негізгі элементтерін анықтап, ашып алу ұрлаудың барлық түріне тән белгілерін ашып және негіздеуді, ұрлаудың нақты нысандарын талдауды жеңілдетеді, меншікке қарсы қылмыстарды басқа қылмыстардан, сондай-ақ қылмыстық тәртіппен жазаланатын әрекеттерден бөліп қарауды жеңілдетеді, деп танылады.

Бұл ұғымға әр жылдарда КСРО Жоғарғы сотының Пленумында әртүрлі түсіндірме берді. КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1954 жылғы 28-мамырдағы «КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының 1947 жылғы 4-шілдедегі «Мемлекет және қоғам мүлкін ұрлағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы» Жарлығын қолдану жөніндегі Сот тәжірибесі туралы» қаулысында ұрлауға «жасалу нысаны мен әдістеріне қарамастан мемлекет немесе қоғам мүлкін қасақаналықпен өз меншігіне айналдыру» деп анықтама берілді ал КСРО Жоғарғы Соты Пленумының 1972 жылғы 11-шілдедегі «Мемлекет және қоғам мүлкін ұрлау туралы істер бойынша Сот тәжірибесі туралы» қаулысында, ұрлауды мемлекет немесе қоғам мүлкін пайдакүнемдік мақсатта қайтарымсыз өзінің немесе басқа адамның мүлкіне айналдыру деп тану ұсыналады [1].

Заңгер ғалымдар А.И.Санталов, Э.С.Тенчов, П.С.Матышевский, И.С.Тишкевич, Г.А.Кригер, И.Ш.Борчашвили және Қ.Ш.Ұқановтардың қарастырылып отырған ұғымға қатысты берген түсіндірмелері мен анықтамаларын ескере отырып, бірнеше белгілерді бөліп алып қарауға болады. Аталған ғалымдар олардың қатарынан мына белгілерді көрсетті:

- 1) алудың заңсыздығы;
- 2) оның қайтарымсыздығы;
- 3) субъективті белгілер – ниет пен пайдакүнемдік мақсат.

«Алып қою» белгісі қарақшылықтан басқа ұрлаудың бәрінде де мүмкін деген әдістерін қамтиды. Қарақшылықтың ерекшелігі, заң шығарушының адамның өмірі мен денсаулығына қауіпті күш көрсетумен ұштасқан шабуыл жасау сәтінде аяқталған деп тануымен көрінеді. Алып қою белгісі қылмысқа қатысты заңға қайшы ықпал етудің сыртқы процесін неғұрлым айқынырақ көрсетеді және белгілі бір дәрежеде қылмыстық-құқықтық қорғалатын объектіге зиян келтірудің жолдарын көрсетеді. Олай дейтініміз алып қою әрекетінің өзі ұрланатын мүліктің бір орыннан екінші орынға немесе бір қолдан екінші бір қолға ауысуына байланысты. Соған орай меншікке қатысты қатысушылардың өзара байланысы әлеуметтік жағынан ауысады [2, 15].

Ұрлаудың белгісі ретіндегі мүлікті алып қою меншік иесінің иелігіндегі тауарлы-материалдық құндылықтарды иелігінен айыру, бөтеннің мүлкі деген жалпы атаудан шығару әрекетімен көрінеді. Алып қою фактісін анықтау үшін, деп жазады «Уголовное право» (И.Я. Козаченконың редакциялауындағы) оқулығының авторлары, бірнеше мән-жайлардың жиынтығы қажет.

Біріншіден, мүлік меншік иесінің қорында болуы керек: заңды тұлғаның не жеке адамның-меншік иесінің балансында есепте болуы керек. Соның ішінде, егер мүлік заңды тұлға кәсіпорын қорына әлі түсіп, тіркелмеген болса, онда алып қою жөнінде және ұрлау туралы сөз қозғалуы тиіс емес.

Екіншіден, мұндай мүлік не меншік иесінің (заңды тұлғаның) не жекелеген адамның (жеке тұлғаның) қорынан алынғаны талап етіледі.

Ұрлық жасау кезінде мүлік меншік иесінің өзінен немесе оны күзететін адамнан алынуы мүмкін. Бөтен мүлікті ұрлау мақсатынсыз өзінен немесе басқа бір адамның уақытша пайдалануы үшін алуы ұрлау деп саналмайды.

Егер мүлік меншік иесінің иелігінен шығып қалып, мұндай мүліктің басқа біреудің иеленіп алуы ұрлау болып есептелмейді. Тауып алған мүлікті заңсыз иеленіп алу немесе кінәлінің қолына кездейсоқтан бөтеннің мүлкі түскен болса онда бұл жағдай тек қана азаматтық-құқықтық жауапкершілік артады.

Ұрлау кезіндегі мүлікті алып қою оны өзінің немесе басқаның пайдасына асырумен ұштасады. Мүлікті ұрлап алған адам оған өзінің қалауынша иелік етеді, бірақ қылмыстық жолмен меншіктік құқыққа ие бола алмайтындықтан, ол заңды түрде меншік иесі болып қала алмайды. Сондықтан ұрлау оның бұрынғы иесін, жәбірленушіні меншіктік құқығынан айырмайды.

Сірә, мұнымен ұрлауға заңды түрде анықтама беруде бөтен мүлікті кінәлінің меншігіне айналдыру жөнінде емес, кінәлінің немесе өзге адамның пайдасына асыру жөнінде әңгіме қозғалатын жағдаймен түсіндіріледі.

Ұрлауды сипаттайтын келесі белгі алып қоюдың заңсыздығы болып табылады. Заңсыздық белгісі нақты түрде болмайтын, және болуы да мүмкін емес кінәлінің құқығын білдіреді. Нақты құқық белгілі бір мүлікті алу үшін заңға негізделген құқықты білдіреді.

Бұл жерде оның заң тәртібімен бекітілген-бекітілмегендігінің мәні жоқ. Ең басты назар жалпы алғанда осындай құқықтың шын мәнінде бар екендігіне аударылады.

Меншік құқығы дербес, мәселен Қазақстан Республикасы Конституциясының 26-бабында соттың шешімінсіз ешкім де құқығынан айырылуға тиіс емес. Осыдан келіп мынадай қорытынды шығаруға болады, егер адам мүлікті алу үшін заңды негізге ие бола отырып оны берудің белгіленген тәртібін ғана бұзатын болса ұрлау болған жоқ деп саналады [3].

Бөтен мүлікті алып қойып және (немесе) өзінің меншігіне немесе басқа адамның меншігіне айналдыру жөніндегі ойы, сол сияқты осы алып қою мен иелікке айналдырудың заңға қайшы және қайтарымсыздығы «баюға, олжа табуға, пайда көруге ұмтылыс» ретінде жасалған пайдакүнемдікті білдіреді.

Субъективтік жағынан алғанда ұрлау-қашанда пайдакүнемдік қылмыс. Пайдакүнемдік мақсат заңсыз немесе қайтарымсыз алып қою және (немесе) мүлікті өзінің немесе басқаның пайдасына айналдыру жолымен жасалған ұрлау кезінде жүзеге асады.

Осының соңғы жағдайында баюға деген ұмтылыс мүлікті басқа біреуге беретін адамның емес, өзінің меншігіне қайтарымыз алып қойғысы келетін адамның тарапынан жүзеге асырылады (мысалы, материалдық жауапты адам өзіне сеніп тапсырылған мүлікті өйтуге құқығы жоқ болса да біреуге беріп отырады). Жекелеген адамның пайдакүнемдік пиғылын қанағаттандыруға бағытталған ұрлау мақсатсыз болмайды.

Алып қою нәтижесінде меншік иесіне не өзге де иеленушілерге материалдық шығын келтіріледі. Ұрлау кезіндегі материалдық шығын тікелей нақты шығында көрсетуі керек [4].

Ұрлаумен келтірілген шығындардың орнын толтыру кезінде, оның мөлшері соттың қабылдаған сол кездегі тұратын бағасына қарай анықталады.

Меншік иесіне немесе заңды иесіне материалдық шығын келтірмеген мүлікті алып қою ұрлау ретінде сараланбайды. Ұрлау заты ретіндегі мүлік белгілі бір физикалық, экономикалық және заңдық қасиеттерге ие болады. Физикалық қасиет мүліктің кеңістіктегі бейнеленген сыртқы дүниесінің заттық, материалдық нәрсесін білдіреді.

Бұл–қоғамдық өндіріс барысында алынған материалдық қаражат. Нақ осы сияқты заттың талданатын қасиеттерінің болмауына қарай, мүліктің өзіне әлі ие болмай-ақ түрлі игіліктер мен мүліктік сипаттағы құқыққа ие болу жөніндегі ойы мен пиғылы ұрлау болып саналмайды, мысалы көлікте тегін жүру үшін жасанды билетті пайдалану.

Ұрлау заты ретіндегі мүліктің экономикалық қасиеті оның белгілі бір экономикалық құндылыққа ие болатынын көрсетеді. Құндылықтың әдеттегі көрінісі–оның бағасы, ақшаға бағалануы. Осыған орай іс жүзінде шаруашылыққа қажетті құндылығын жоғалтқан, иесі керексіз деп тастаған заттарды иемденіп алу ұрлау деп саналмайды.

Құндылықты анықтаудың өлшемдік негізі нақты бір мүлікті дайындауға, жасауға, өндіруге немесе өсіруге жұмсалған адамның еңбегі танылады. Заттың экономикалық қасиеті болмаса ұрлау болды деп танылмайды, мысалға, табиғат жағдайындағы өсімдіктер немесе жан-жануарлар дүниесіне қатысты өзінің немесе үшінші бір объектінің пайдасына айналдыруда.

Мұндай табиғат объектілер адамның еңбегі сіңірілмегендіктен нақты бағалана алмайды. Егерде өсімдіктер немесе жан-жануарлар объектілеріне адамның еңбегі сіңірілген болса, онда мұндай мүліктерді иеленіп алып қою ұрлаудың құрамын құрайды.

Ұрланған заттың құнын анықтау кезінде нақты бағасы белгісіз және даулы мәселе тудыратын болса, мүліктің бағасы сарапшы қорытындысы бойынша анықталады.

Зат ұрлаудың тағы бір қасиеті заңдық болап табылады. Ол мүліктің кінәліге қатысы бойынша қашанда бөтен болуымен көрінеді. Кінәліде алып жатқан затқа деген не шындығындағы, болжамды құқығы болуға тиіс емес.

Өз меншігіндегі мүлік ұрлау заты болуы мүмкін емес, сондықтан өзінің мүлкін өзі заңсыз алу ұрлау құрамын құрамайды. Сөйтіп ұрлау баршасына бірдей нысан болып табылатын белгілі бір белгілердің тізімімен сипатталады. Ол белгілерді біз жоғарыда атап өттік, олар: 1) алып қою және немесе айналдыру;

- 2) заңсыздық;
- 3) қайтарымыздық;
- 4) пайдакүнемдік мақсат;
- 5) шығын келтіру.

Оларға мыналар жатқызылды: ұрлық, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, алаяқтық, тонау, қарақшылық, ерекше құнды заттарды ұрлау және қорқытып алушылық.

Осыған орай, кеңейтілген немесе шектеулі сипатқа ие болмайтын ұрлау қатарына: ұрлық, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, алаяқтық, тонау, қарақшылық, ерекше құнды заттарды ұрлауды енгізу керек деген көзқарас негізді болып көрінеді [5, 110].

Ұрлық объектісі меншік болып табылады. Қылмыстық құқық ғылымындағы ғалымдар арасында қылмыстың тікелей объектісін анықтауға қатысты бірыңғай пікір жоқ.

Бір авторлар ұрлау кезіндегі тікелей объектіні ұрлау мүлкі болып табылатын заттан айыра білген жөн деп санайды. Бұл «меншік» ұғымы мен «мүлік» ұғымының өздерінің мазмұнына қарай әртүрлі болуына негізделеді. Басқа ғалымдар, әсіресе А.А. Пионтковский, В.Д. Меньшагин; Б.С. Утевский, З.А. Вышинская ұрлау кезіндегі тікелей объекті мүлдіктік құқықтар мен міндеттердің жиынтығы ретінде мүлік болып табылады деп бекітеді.

Мәселен, А.А.Пионтковский «ұрлау кезіндегі қылмыс объектісінің сипаттамасы үшін тікелей объектімен бірге қол сұғушылық затының айрықша ұғымын ойластырудың қажеті жоқ» деп атап өтеді. Авторлардың тағы бір тобы, жоғарыдағы сияқты көзқарастарды топтастыра отырып, ұрлау кезіндегі қол сұғушылықтың тікелей объектісі шығын келтірілетін немесе келтірілуі мүмкін нақты меншік қатынастары болып табылады деген қорытынды жасайды. Ұрланған заттың өзі, олардың пікірі бойынша сыртқы дүние нәрсесі ретінде шығынға ұшырымайды.

Ұрлау кезіндегі тікелей объектіні ұрлау затынан айыра білген жөн. Кейбір авторлардың (А.А. Пионтковский, В.Д. Меньшагин; Б.С. Утевский және З.А. Вышинскаяның) жекелеген заттар мен жалпы мүлдікті ұрлаудың тікелей объектісі деп тануы объекті ұғымының өзіне қайшы келеді.

Мына сияқты құжаттар мен белгілері ұрлық заты бола алмайды: аккредитивтер, чектер, жинақ кітапшасы, киім ілгішке киім тапсырғанда берілетін жетон, сенімхат, түбірқағаз және басқалар. Өзінің мәніне қарай мұндай құжаттар иесінің атына жазылғанына қарамастан белгілі бір мүлдікті иемденуге ғана құқық береді, ал оны жоғалтып алу материалдық игілікті кемітуге жетелемейді, меншік иесі әлі материалдық шығынға ұшырымайды.

Сондықтан қалыптасуына адамның қоғамдық пайдалы еңбегі сіңген табиғат байлықтарын (орман, жабайы аңдар) заңсыз иеленіп алу меншікке қарсы қылмыс деп саналмайды, ол экологиялық қылмыстарға жатады. Сондай-ақ, заң шығарушының азаматтық айналыстан алынған қоғамға қауіптілігі жоғары құралдар мен материалдарға жатқызатын: радиоактивті материалдар; қару, оқ-дәрі, жарылғыш заттар мен жару құрылғылар; есірткі заттар немесе жүйкеге әсер ететін заттар ұрлық заты бола алмайды.

Талданып отырған әрекеттің объективтік жағы белсенді әрекет жасаумен көрінеді. Ұрлыққа тән белгі жасырын ұрлау болып табылады. Жасырын сипатына келетін болсақ заң әдебиеттерінде бірталай пікір орын алған.

Бір авторлар кінәлі адамның өзі ұсынған ұрлауды әрекетінің жасырын екендігіне көз жеткізуі керек деп қосады. Басқалары кінәлінің өзі жасырын әрекет жасағандығына сенімді болуы керек деп қосады. Ал үшінші бір авторлар ұрлық деп жәбірленуші мен күзетші адам ұғынған ұрлауды таниды.

Жасырын сипаттағы ұрлауды анықтау кезінде басты назар кінәлінің ниетіне, яғни оның санасындағы ұрлаудың субъективтік қабылдануына аударылады. Бұл жерде ұрлық болған деп тану үшін кінәлі ұрлауды жасырын жасауға ұмтылған болуы керек және оның ниетіне бөтен мүлдікті иеленіп алудың жасырын сипаты енуі керек.

Сөйтіп ұрлау жоғарыда аталған адамдар мүлдікті иеленіп алу оқиғасын көрген, бірақ оның қылмыстық сипатын ұғынбаған жағдайда да ұрлық деп сараланады. Егер ұрлау кінәлі адамның әрекеттерін ешкімге айтып жеткізбейді және оған ешқандай тосқауыл жасамайды деген туысқандарының, дос-жарандарының және өзге де қарым-қатынастағы адамдардың қатысуымен жасалса да ол ұрлық деп сараланады.

Егер жоғарыда бағытталған әрекетін болдырмай тастаса, онда кінәлінің әрекеті ұрлық жасауға оқталу деп сараланады. Мәселен, Қарағанды қаласындағы Қазыбек би аудандық соты кінәлі С.-ның әрекетіндегі тікелей ниет пен жасырын сипатты көрсететін белгінің бар жоқтығын дұрыс қараған.

Оқиға мына жағдайда болған. С. ауызша жасалған келісім бойынша А.-деген азаматтың пәтерін жөндеуді қолға алады. Үй иесінің жоқтығын пайдалана отырып жөндеуші жалпы құны 10 мың теңге құрайтын шығын келтіріп, 4 жәшік кафель жасырып

ұрлап алған. Сондай-ақ, мысалы, кінәлі жәбірленушінің қалтасынан әмиянын алып жатқанда, мұндай заңсыз әрекетке көріп тұрған адам немқұрайды қараған жағдайда да оның әрекетін жасырын алу деп таныған жөн.

Кінәлі адам өзінің әрекетінің қылмыстық сипаты белгілі болғанын ұғынбаған, өзінің қылмысының жасырын екендігіне көзі жеткен жағдайда жасаған ұрлау әрекеті ұрлыққа айналып, ол өзінің әрекетін жалғастыра беруі мүмкін.

Егер кінәлі өзінің әрекетінің қылмыстылығы белгілі болып қалғанда ұрлауды тоқтатып, ештеңе алып үлгермеген болса, онда ұрлық жасауға оқталу деп, егер кінәлі қандайда бір мүлікті иеленіп үлгерген болса аяқталған ұрлық деп сараланды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Е.О. Алауханов. Жазалар жүйесі және олардың түрі // Заң. – 2009. - №37. – 58 б.
2. Рахметов С.М. Наказание: понятие, цели, виды, порядок и назначение / С.М. Рахметов, Б.А. Кулмуханбетова.- Алматы: «Жеті жарғы», 2000.- С. 120.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі №226-V ҚРЗ // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
5. Уақасов Д.А. Ішкі істер органдарының жедел-тергеу топтары қызметінің қылмыстылықпен күрестегі тиімділігі // Қарағанды университетінің хабаршысы. Құқық сериясы. - 2016. - №1. - С.110-115.

СПЕЦИФИКА ПУТИ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ КРАЖИ

Ашимова Д.И., Дуйсенбаев Д.Б.

Опасный для общества человек - преступник. Близкий к преступлению человек стремится достичь своих личных целей. Он не откажется от этого пути. Он кого-то обижает, проливает кровь, грабит, ворует, вымогает. В то же время сложно понять характер и суть преступления. Поэтому с юридической точки зрения это всегда рассматривается как отдельный случай. Потому что каждое преступление имеет свои причины, последствия и даже свою цель. В основе преступления есть много причин - месть, ненависть, месть, выгода и так далее. Есть и преступления, совершенные по неосторожности. Как мы можем понять присутствие несовершеннолетних в криминальных новостях, к которым мы привыкли? Вообще, как такие дети совершают преступления, не вставая с пеленок? Непросто понять, под влиянием ли на одного человека другие влияют или соблазняют его.

К числу наиболее распространенных преступлений в Республике Казахстан относятся» преступления против собственности". Одним из наиболее опасных из них являются грабежи, разбои, разбои и др. преступления. Ведь эти виды преступлений отличаются тем, что совершаются по своему способу совершения, то есть открыто. В связи с этим одним из наиболее актуальных на сегодняшний день является обновление и изучение путей предупреждения преступлений против собственности.

Резюме: *собственность, кражи, преступления, виды преступлений, пути предупреждения*

THE SPECIFICS OF THE THEFT PREVENTION PATH

Ashimova D.I., Dujsenbaev D.B.

Dangerous for society, a person is a criminal. Close to crime, a person strives to achieve their personal goals. He will not give up this path. He insults someone, spills blood, robs, steals, washes. At the same time it is difficult to understand the character and the nature of the crime. Therefore, from a legal point of view, this vision is always considered as a separate case. Because every crime has its causes, consequences and even its purpose. There are many reasons for crime - place, hatred, place, benefit and so on. There are offenses committed by carelessness. How can we understand the presence of juveniles in criminal news, to whom we are accustomed? In general, how do these children commit crimes without getting up in diapers? It is not easy to understand whether under the influence of one person others influence or seduce him.

Among the most common crimes in the Republic of Kazakhstan are "crimes against property". One of the most dangerous of them are robberies, robberies, robberies and other crimes. After all, these types of crimes differ in that they are committed according to their method of commission, that is, openly. In this regard, one of the most urgent today is to update and study ways to prevent crimes against property.

Keywords: *property, theft, crimes, types of crimes, ways of prevention*

Материал поступил в редакцию: 23.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 23.09.2021 ж.

ОӘК 343.2/.9

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.003>

ВИКТИМОЛОГИЯ. ҚЫЛМЫСТЫ БОЛЖАУ ЖӘНЕ ЖОСПАРЛАУ

Баженова М.Д., Ерланқызы А.

Виктимология — криминология бөлімі, қылмыс құрбанының доктринасы, қылмыстық әрекеттің құрбанына айналуы мүмкін жеке немесе топтық құрбандар туралы ғылым. Қылмыс құрбаны туралы ғылым, криминологияның бір бөлімі. Виктимология құрбан болған адамның жеке басын, қылмыскер мен құрбан арасындағы қатынасты, қылмыс пен қылмыскерліктің туындау себебіндегі оның рөлін зерттейді. Виктимология осы негізде қылмыстың құрбанына айналу ықтималдылығын, қылмыс құрбанымен жұмыс істеу тәсілін болжайтын теорияны жасайды, сондай-ақ қылмыс құрбаны болуы мүмкін адамдарды қорғау тәсілі туралы ақпараттар береді. Қылмыстық виктимология, қылмыстық құқық бұзушылықтан зардап шеккен жәбірленушінің жеке басын, сондай-ақ қылмыскермен қарым-қатынас сипатын, жәбірленушінің мінез-құлық механизмін, құқыққа қарсы мінез-құлықтан қорғаудың формаларын және әдістерін зерттейді. Виктимология мен криминологияның арақатынасы туралы бірнеше пікірлер бар. Бірі - виктимология - бұл құқықтық және әлеуметтік ғылымдармен байланысты тәуелсіз ғылыми пән, екіншісі - бұл криминология шеңберінде дамитын перспективалы ғылыми бағыт деген. Қазіргі кезеңде негұрлым негізделген болып көрінеді және криминологиялық идеялардың дамуына ықпал етеді. Қылмыстық виктимологияның пайда болуы - бұл алдын алу шараларын әзірлеу және жүзеге асыру, қылмыстың ашылу деңгейін арттыру, қылмыстық саясатты оңтайландыру және халықты қорғау стандарттарын анықтау қажеттілігінен туындаған табиғи процесс. Виктимологиялық зерттеулердің рөлі мен маңызы халықаралық деңгейде мойындалды.

Кілт сөздер: *виктимология, жәбірленуші, қылмыскер, қылмыс жәбірленушісі, терроризм құрбаны.*

Виктимология – «құрбандық, құрбан болу» (латының тілінен аударғанда *viktima* – құрбан және грек сөзінен. *logos* – ілім) сөзінен шыққан.

Жәбірленуші - бұл тұрақты, табиғи, әлеуметтік, технологиялық процестердің көрінісі. Қауіп адамдарға әртүрлі тұрғыдан төнеді. Ол экологиялық апаттың, қылмыстық емес сипаттағы жағдайлардың кездейсоқ үйлесуінің, қауіпсіздік ережелерін бұзудың және басқа да қылмыстық емес жағдайлардың құрбанына айналуы мүмкін.

Криминологиялық виктимділік криминология аясында ғылыми және қолданбалы сала ретінде пайда болды, өйткені әлеуметтік тәжірибенің объективті қажеттіліктері мынадай сұраққа жауап беруді қажет етті: неге, қандай себептермен? кейбір адамдар, әлеуметтік топтар басқа адамдарға қарағанда жиі құрбан болады ма?

Виктимология дәстүрлі деп саналатын көзқарасты өзгертті және ол кез-келген қылмыстық немесе басқа қолайсыз жағдайлардың құрбаны болған адам болып саналады. Сонымен қатар жәбірленуші мен зиян келтіруші оны жәбірленушінің тұрғысынан қарастыра бастады.

Криминологияда қолданылатын «жәбірленуші» терминімен қатар, қылмыстық құрбаны «жәбірленуші» деген ұғымды қолданады, қылмыс жасаған адамның жәбірленуші болып танылған-танылмағанына қарамастан. Мінез-құлқы теріс болған құрбандар олардың процессуалдық тұрғыдан танылу мүмкіндігін жоққа шығарады, өйткені олар құрбан болуға ерекше назар аударады, өйткені олар қылмыс механизміне айтарлықтай үлес қосады.

Тиісінше, виктимологияның зерттеу объектісі қылмыс жасаған кезде дене, моральдық немесе материалдық зиян келтірілген адамдар табылады; жасалынған қылмысқа қандай да бір жолмен немесе басқа жолмен байланысты болған мінез-құлық (оның ішінде одан кейінгі мінез-құлық); қылмыс жасағанға дейін жәбірленушіні байланыстырған қатынастар; зиян келтірілген жағдайлар.

Виктимология зерттейді:

- қылмыс құрбандарының моральдық, психологиялық және әлеуметтік сипаттамаларын;
- қылмыскер мен жәбірленушінің қарым-қатынасын;
- қылмысқа дейінгі болған жағдайлар, сондай-ақ тікелей қылмыс жағдайлары;
- жәбірленушінің қылмыстан кейінгі жағдайы;
- құрбандардың да, нақты зардап шеккендердің де қорғаныс қабілетін ескеретін және қолданатын алдын алу шараларының жүйесін;
- қылмыспен келтірілген зиянды өтеудің жолдары, мүмкіндіктері және жәбірленушінің физикалық жағдайын жақсарту жолдары.

Сондықтан, виктимология психологиялық деңгейде қылмыс құрбанын (жәбірленушіні) жеке тұлға ретінде зерттеумен шектелуі мүмкін. Белгілі бір әлеуметтік, кәсіби және басқа әлсіз, топтар кіреді.

Криминологтар бірауыздан құрбандарсыз қылмыс болмайды, біреуге немесе бірдеңеге әрдайым қауіп төнеді, бүлінеді немесе жойылады деп санайды. Осыған байланысты виктимологиялық зерттеулердің объектілері тікелей және жанама құрбандар, нақты жеке және заңды тұлғалар, сонымен қатар халықаралық қоғамдастық, қоғам, мемлекет, олардың жекелеген салалары мен институттары болып табылады.

Қылмыстың құрбаны әрбір қылмыстық құқық бұзушылықтың қажетті құрамдас бөлігі болып табылады және оның виктимологиялық ауырлық дәрежесін сипаттайтын көрсеткіш бола алады.

Әлеуметтік қауіпті әрекеттердің ауқымын ескере отырып, барлық қылмыстар бірдей дәрежеде виктимологиялық сипатта бола бермейді деген қорытынды жасауға болады[1, 102б.].

Виктимологиялық ауырлық дәрежесін ескере отырып, қылмыстарды келесі түрлерге бөлуге болады:

Виктимологиялық ауырлық дәрежесінен жоғары қылмыстар. Олар қылмыстық шабуылдан зардап шеккен нақты жәбірленушінің (жеке адамның) болуымен сипатталады. Оларға адамға қарсы барлық қылмыстар және меншікке қарсы қылмыстық құқық

бұзушылықтар, сондай-ақ жеке тұлғаның мүдделеріне қол сұғумен байланысты және қылмыс объектісінің ерекшеліктеріне байланысты Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің басқа тарауларында орналасқан басқа да бірқатар қылмыстар жатады. Мысалы, басқару тәртібіне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар, билік өкіліне қатысты күш қолдану және т.б.

Виктимологиялық ауырлық дәрежесінің жоғарылауы бар қылмыстар. Олар нақты жәбірленушінің - мүлкіне немесе іскерлік беделіне материалдық немесе моральдық зиян келтірген заңды тұлғаның болуымен сипатталады. Бұл жағдайда кәсіпорындар мен ұйымдардың еңбек ұжымдары жанама түрде зардап шегуі мүмкін.

Орташа дәрежеде виктимологиялық дәрежедегі қылмыстар, өйткені қылмыс жасаушы жоқ. Бұл жағдайда жәбірленушілер қылмыс құрбандарын өз еркімен немесе жазалаған адамдар болып табылады. Бұл қылмыс тобын шартты түрде екі кіші түрге бөлуге болады:

а) ерікті құрбандармен жасалған қылмыстар. Мысалы, есірткі құралдарының, психотроптық заттардың немесе не оған тектес заттардың заңсыз айналымы, заңсыз түсік түсіру, жезөкшелікпен айналысу, жезөкшелікпен айналысу үшін притондар ұйымдастыру, әскери немесе жұмылдырудан шақырудан жалтару мақсатында өзіне зиян келтіру саласындағы қылмыстар;

б) еріксіз құрбандармен жасалған қылмыстар. Олардың қатарында экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар белгілі бір аймақтың, аумақтың, елдің бүкіл халқы құрбан болуы [2, 198б.].

Қазіргі заманғы виктимология бірнеше бағытты жүзеге асырады:

1. Қоғамдық қауіпті көріністің құрбаны болу, оның қоғамға тәуелділігін және басқа әлеуметтік институттар мен процестермен байланысын сипаттайтын жалпы «фундаменталды» (іргелі) теориясы. Сонымен қатар, виктимологияның жалпы теориясы өз кезегінде екі бағытта жүзеге асырылады:

біріншісі девианттық қызметті жүзеге асыру нысаны ретінде құрбандық құбылысының салыстырмалы тәуелсіздігін ескере отырып, құрбандық және жәбірленшіні зерттейді

екіншісі - әлеуметтік процесс ретінде жәбірленшінің жай-күйін (зардап шеккендер мен қоғамның өзара әрекеттесуін талдау) және девиантты мінез-құлықтың жеке көрінісі ретінде

2. Орта деңгейдегі виктимологиялық теориялар (криминалды виктимділік, деликтілік виктимділік, және т.б.).

3. Қолданбалы виктимология - құрбандық технология (эмпирикалық талдау, зардап шеккендермен алдын алу жұмыстың арнайы әдістерін әзірлеу және енгізу, қалпына келтіру және өтемақы механизмдері, сақтандыру технологиялары және т.б.).

Виктимология қазіргі даму деңгейінде оның криминологиямен байланысы өте маңызды болып табылады. Осыған орай, виктимология - бұл криминология, криминалистика, қылмыстық құқық және қылмыстық процестің (Л.В. Франк, Ю.М. Антонян) көмекші рөлін атқаратын жеке, тәуелсіз ғылыми пән және бұл жаңа ғылыми бағыт болып табылады деген (Д.В. Ривман, В.С. Устинов) криминология аясында дамуда пікірлер бар.

В.И. Полубинский пікірінше, виктимология тәуелсіз жан-жақты ғылыми пән ретінде қарастырады [3, 33-34б.].

Г.А.Авенесовтің пікірінше, виктимология - бұл жеке криминологиялық теория, жәбірленушіге қызығушылық білдіретін құқықтық пәндердің өз тұрғысынан зерттейді деген [4, 98б.].

Ресей криминологы К.Вишневский бүгінде ресейлік виктимология - бұл заңды, әлеуметтік, психологиялық сипаттағы білімді белсенді түрде біріктіретін күрделі ғылым деген [5, 86б.].

Ресейдің виктимологиялық әдебиеттердегі қылмыстардың соңғы үш тобы:

«Жәбірленушілерсіз қылмыстар» Әрине, олар бір-бірінен қоғамға зиянды психологиялық зардаптардың ауқымында, құқық қорғау органдарының алдында тұрған проблемалардың сипатында, құрбандық деңгейінде жүзеге асырылады.

«Қылмыс жәбірленушісі» тұжырымдамасы толығымен дәл емес және оның ішкі мәнін толық көрсете алмайтындығын есте ұстаған жөн, өйткені іс жүзінде бұл қылмыстардың құрбандары қатысады, олар әрдайым зардап шегеді.

«Жәбірленуші қылмыстардың» жоғары қоғамдық қауіптілігі - олар ең күрделі және еркіннен тыс екінші деңгейлі проблемаларға әкеп соқтырады. Атап айтқанда, нашақорлық пен есірткіге байланысты қылмыс басқа да әлеуметтік мәселелерді тудырады: жалпы қылмыстың көбеюі, сыбайлас жемқорлық, жұқпалы аурулар, СПИД, жезөкшелік және т.б. Сарапшылардың бағалауы бойынша біздің елде есірткіні қолданатын 400 мыңға жуық адам бар. Соның 1 мың жуық адамы ЖҚТБ-ны жұқтырған, ал 2 мыңға жуығы астам адамы С гепатитінің тасымалдаушысы болып табылады. Қазіргі уақытта бір жарым мыңға жуық АҚТҚ жұқтырған адам тіркелген, оның 32% шприцпен жұқтырылған.

«Құрбансыз қылмыстар» шеңберіне мыналар кіруі керек:

а) есірткі құралдарының, психотроптық заттардың немесе сол тектестермен заңсыз айналымы саласындағы қылмыстар;

б) заңсыз түсік жасау;

в) жезөкшелікке тарту, жезөкшелікпен айналысуға арналған притондар ұйымдастыру;

г) қоғамдық қауіпсіздікке және қоғамдық тәртіпке қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтар;

д) экологиялық қылмыстық құқық бұзушылықтар;

е) бейбітшілікке және адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар.

Әрине, әр қылмыстың іс-әрекеттің өзіне қарағанда ауқымы кеңірек болады. Қылмыстылық дегеніміз - бұл әлдеқайда ауқымды құбылыстың бөлігі, оған себептерден, жағдайлардан, жеке тұлғаның қалыптасуынан және тағы басқалардан, сонымен қатар қылмыстың құрбаны да кіреді. Кінәлі адам мен жәбірленушіні бір-бірінен ажырату мүмкін емес. Қылмыстың барлық мән-жайлары айналасында «сап түзеді».

Алайда, әлеуметтік және жеке процестері барысында - жәбірленуші, материалдық немесе материалдық емес құрбандар анықталады. Сондықтан жасалған қылмыстар мен олардан зардап шеккен адамдар туралы қолда бар мәліметтер негізінде құрбансыз қылмыс құрбандарының «портретін» құрастыруға болады.

Сонымен қатар, іс жүзінде Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексінің «бейбітшілікке және адамзат қауіпсіздігіне қарсы қылмыстар» I V бөлімінде көзделген қылмыстар жасалмайды. Осыған байланысты «құрбансыз қылмыстардың» құрбандарының ең көп кездесетін түрлерінің «галереясы» келесі түрлерімен ұсынылған:

Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың заттардың немесе сол тектестермен заңсыз айналымы саласындағы қылмыстардың құрбандары.

Есірткінің заңсыз айналымына, нашақорлық пен нашақорлықтың қоғамға таралуының қылмыстық қауіптілігіне ешкім күмән келтіре алмайды. Нашақорлар, Э.Гидденстің пікірінше, ұйымдасқан қылмыстың құрбанына айналады. Алайда, адамға келтірілген зиян оның өз қолымен жасалғандықтан, көпшілік үкімет мұндай іс-шараларға араласпауы керек және мұндай әдеттерден «қылмыстылық» ұғымынан бас тарту керек деп санайды.

Есірткінің заңсыз айналымымен айналысатын адамдар, олардың рөліне қарамастан, өздерін денсаулыққа - физикалық және психикалық зиян келтіру қаупіне ұшыратады және оларды жәбірленуші деп санауға болады. Мұндай жәбірленушілер, әдетте, басқа адамдарды сату құрбандарсыз қылмыс жасауға байланысты өнімдерді (тауарларды, қызметтерді) тұтынуға итермелейді. Нашақор кейде қылмыскер және қылмыстың құрбанына айналады. Әрине, көбінесе жәбірленуші.

Осылайша, біздің әлеуметтік зерттеулеріміздің нәтижелері бойынша, есірткі

заттарды сату мақсатында жасалған заңсыз әрекеттері үшін сотталғандардың ішінен 98% - ден астамы олардың әрқайсысы үш-жеті адамды есірткі қолдануға көндіргендіктерін көрсетті. Сонымен қатар, мұндай іс-шаралардың 70% -дан астамы арнайы «жабдықталған, есірткіні қолдануға қолайлы жағдай жасалған пәтерлерге» шақырылған, иелеріне үй-жай бергені үшін ақшалай сыйақы беріп отырған және пәтерлерді мақсатты түрде өткізіп отырған.

Сондай-ақ, заңсыз түсік құрбандары өздерінің виктимологиялық мағынасында:

- 1) түсік жасатуға ниет білдірген жүкті әйел;
- 2) заңсыз түсік жасаудан жанама түрде зардап шеккен

Авторлардың зерттеулеріне сәйкес, түсік жасатқан бірнеше әйел ғана жүктілікті тоқтату туралы шешіміне қатты өкінеді, ал көбісі (әсіресе тәжірибелі хирургтардың қолына түсу бақытына ие болған адамдар) аборт жасайтын дәрігерлер туралы құрметпен және ризашылықпен айтады. Рас, мұндай пікірлерді негізінен салыстырмалы түрде жоғары әлеуметтік-экономикалық мәртебесі бар әйелдер береді.

Абортты заңды түрде жүзеге асырудың мүмкін еместігі жағдайында әйелдің экономикалық және әлеуметтік жағдайы оның заңсыз әдістерге жүгіну кезіндегі жағдайын одан әрі қиындатады. Төменгі топтағы әйелдер заңсыз, бірақ білікті түсік жасатқаны үшін төлем жасай алмайтындығымен ғана емес, сонымен қатар олар мұндай отаны қайда жасайтынын білмегендіктен де зардап шегеді. Бұл деңгейдегі әйелдер, басқаларға қарағанда ұрықты өздігінен шығару туралы шешім қабылдауы мүмкін және көбінесе өте қауіпті болуы мүмкін.

Жезөкшелікке тарту мен жезөкшелік ұйымдастырудың құрбандарының санаты әр түрлі, оларға мыналар кіруі керек:

гетеросексуалды және гомосексуалды жезөкшелікпен айналысатын адамдар тікелей немесе жанама қылмыстың құрбандары. Жезөкшелікпен айналысу және жезөкшелікпен айналысу кезінде мүлікті жою немесе бүлдіру немесе зорлық-зомбылық көрсету немесе оны қолданамын деп қорқыту арқылы оларға тікелей зиян келтіріледі. Бұл жағдайда жәбірленушіге (жәбірленушіге) моральдық, физикалық және материалдық зиян келтірілуі мүмкін. Көбіне жезөкшелер зорланады.

Сонымен бірге, зорлаушылар алдымен клиенттің рөлін жиі атқара отырып, оларға қатысты зорлау жасалған жезөкшелер бұл туралы құқық қорғау органдарына хабарламайтындығына сүйенеді;

жанама түрде елеулі моральдық зиян келтірілген олардың жақын туыстары (ата-аналары, балалары, жұбайлары);

мысалы, олар венерологиялық ауруды жұқтырған жағдайда, сондай-ақ жезөкшелікпен айналысатын басқа да адамдар (жеңгетайлар, таксистер, қонақ үйдің қызметшілері, мейрамханаларда даяшылар және жезөкшелерге қызмет көрсететін басқа адамдар, лауазымды адамдар).

Ең қауіпті зиян қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстардың құрбандарына (терроризм актісі, заңсыз қарулы топ құру, бандитизм, қылмыстық қоғамдастық ұйымдастыру және т.б.) келтіріледі.

«Терроризм құрбаны» ұғымына виктимология және профилактика тұрғысынан тікелей террористік актілердің құрбандары ғана емес, сонымен қатар террористік іс-әрекетке сол немесе басқа жолмен қатысқан азаматтар кіретіндігін ескеру қажет.

Кез-келген әлемнің кез-келген азаматы терроризмнің құрбаны бола алады және белгілі ойы бар кез-келген адам мұндай қылмысты ұйымдастыра алады. Бірнеше жыл бұрын мұндай мәлімдемелер, кем дегенде, даулы болып көрінуі мүмкін, өйткені көбінесе терроризм құрбандары белгілі бір елдердің азаматтары болған.

Виктимологияның алдын алу - бұл қылмыстың алдын алу субъектілерінің халықтың және жекелеген азаматтардың қылмыстық қол сұғушылықтың құрбаны болу қаупін азайтуға бағытталған жалпы және жеке шараларды жүзеге асырудағы қызметі. Оның шараларына мыналар кіреді: халықты қылмыстық ахуал және бар қауіптерді жою,

өмірді, денсаулықты, меншікті қорғау тәсілдері туралы ақпараттандыру; қылмыстар мен басқа да құқық бұзушылықтардың әлеуетті және жасырын құрбандарын анықтау; азаматтармен жәбірлену деңгейінің жоғарылауымен сипатталатын профилактикалық әңгімелер жүргізу; Виктимологиялық факторларды талдау

Виктимологияның жаңалығы жәбірленушінің, оның мінез-құлқына бет бұрып, бірақ іс жүзінде бақыланбай, дәстүрлі көзқарасты, криминологиялық механизмдер туралы әдеттегі идеяны айтарлықтай өзгертті, қылмыстық процестердің мәніне енудің жаңа тәсілдерін тапты және алдын алуды күшейтудің бағыттарын ашты.

Зерттеуді қорыта келе, виктимология - бұл теория ғана емес, сонымен бірге қылмысқа әсер етудің тәжірибелік бағыты. Сонымен, жәбірленушілер жасаған іс-шаралардың орындалуы қылмыстың алдын алуда айтарлықтай оң нәтиже алуға мүмкіндік берді [6, 406.]

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сартаева, К.Р. Криминология и виктимология [Текст] / К.Р. Сартаева.- Алматы: CyberSmith, 2016.- 148с
2. Рогов И.И., Балтабаев К.Ж. Криминология: учебник. - Алматы: НОРМА-К, 2004. - 333с
3. Ю.С.Пестерова, Е.И., Чекмезова, С.Л. Панов, С.А.Тимко. Практикум по криминологии / Омск, 2016. - С.64
4. Варчук Т.В., Вишневецкий К.В. Виктимология: учебное пособие / под ред. С.Я. Лебедева. М. : ЮНИ-ТИ-ДАНА: Закон и право, 2012. - 191с.
5. Криминология. Общая часть [Текст]: Учебное пособие / Н.Ш. Жемпиисов.- Алматы: ТОО Лантар Трейд, 2019.- 127.
6. Криминология [Текст]: Учебное пособие / А.А. Култасов.- Алматы: ЭСПИ, 2021.- 112 с.

ВИКТИМОЛОГИЯ. ПРОГНОЗИРОВАНИЕ И ПЛАНИРОВАНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ

Баженова М.Д., Ерланқызы А.

Виктимология-это отрасль криминологии, учение о жертвах преступлений, наука о личных или групповых жертвах, которые могут стать жертвами преступной деятельности. Отдел науки, криминологии о жертве преступления. Виктимология изучает личность потерпевшего, отношения между преступником и потерпевшим, его роль в причине совершения преступления и совершения преступления. На этом основании Виктимология дает информацию о вероятности стать жертвой преступления, о том, как относиться к жертве преступления, а также о способе защиты лиц, которые могут стать жертвами преступления. Уголовная виктимология изучает личность потерпевшего, пострадавшего от уголовного правонарушения, а также характер взаимоотношений с преступником, механизм поведения потерпевшего, формы и методы защиты от противоправного поведения. Существует несколько мнений о соотношении виктимологии и криминологии. Одна из них-виктимология-самостоятельная научная дисциплина, связанная с юриспруденцией и общественным знанием, а вторая-перспективное научное направление, развивающееся в рамках криминологии. На современном этапе она представляется более обоснованной и способствует развитию криминологических представлений. Возникновение криминальной виктимологии-естественный процесс, связанный с необходимостью разработки и реализации превентивных мер, повышения уровня раскрываемости преступлений, оптимизации уголовной политики и определения стандартов защиты населения. Роль и значение виктимологических исследований

получили международное признание.

Резюме: виктимология, потерпевший, преступник, жертва преступления, жертва терроризма.

VICTIMOLOGY. CRIME FORECASTING AND PLANNING

Bazhenova M.D., Erlankyzy A.

Victimology is a branch of criminology, the study of victims of crime, the science of personal or group victims who may become victims of criminal activity. Department of Science, Criminology about the victim of a crime. Victimology studies the identity of the victim, the relationship between the offender and the victim, his role in the cause of the crime and the commission of the crime. On this basis, Victimology provides information about the likelihood of becoming a victim of a crime, how to treat a victim of a crime, as well as how to protect persons who may become victims of a crime. Criminal victimology studies the identity of the victim, the victim of a criminal offense, as well as the nature of the relationship with the offender, the mechanism of the victim's behavior, forms and methods of protection from illegal behavior. There are several opinions about the relationship between victimology and criminology. One of them is victimology, an independent scientific discipline related to law and social studies, and the second is a promising scientific direction developing within criminology. At the present stage, it seems to be more reasonable and contributes to the development of criminological ideas. The emergence of criminal victimology is a natural process associated with the need to develop and implement preventive measures, increase the level of detection of crimes, optimize criminal policy and define standards for the protection of the population. The role and importance of victimological research have received international recognition.

Keywords: victimology, victim, criminal, victim of crime, victim of terrorism.

Материал поступил в редакцию: 20.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 20.09.2021 ж.

УДК 37.035.6

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.004>

ФОРМИРОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КАЗАХСТАНЕ: ЭТАПЫ И СПЕЦИФИКА

Қашағанова Ә.Б.

Статья посвящена формированию гражданской идентичности в Казахстане. В настоящее время процесс формирования гражданской идентичности является актуальным. Суверенитет страны, сегодня тесно связан с уровнем гражданской идентичности. Независимое государство может обеспечить свой суверенитет только в формировании национальной идентичности. Главный вопрос – формирование полноценной нации. Нация – это единое сообщество, которое самоопределяется и способно преследовать свои интересы. А единое сообщество рождается благодаря формированию общей идентичности. Поэтому формирование национальной и гражданской идентичности в сознании казахстанского общества играет важную роль в поддержании и укреплении суверенитета государства. С момента обретения независимости Казахстана началось формирование гражданской идентичности в сознании общества. Автор рассматривает проблемы становления, развития и особенности формирования гражданской идентичности в условиях демократизации общества Республики Казахстан. Следует отметить, что формирование гражданской

идентичности народа Казахстана пошло своим особым путем. С одной стороны, большое значение имел пример процесса национального формирования западных государств, с другой – роль государственнообразующей казахской нации в стране. Также в статье выявлены особенности и этапы формирования гражданской идентичности, в Республики Казахстан.

Ключевые слова: *идентичность, гражданская идентичность, глобализация, формирования.*

В настоящее время процесс формирования гражданской идентичности является актуальным в Казахстане. Дело не в отсутствии гражданской идентичности, а в ее сохранении и развитии. С момента обретения независимости Казахстана началось формирование гражданской идентичности в сознании общества. Об этом свидетельствуют многочисленные события, происходящие в стране. Следует отметить, что Первый Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев, внес значительный вклад в достижение этой цели. Народ Казахстана был признан толерантной нацией во всем мире и поддерживает социальную, политическую стабильность, избегая открытых межэтнических конфликтов. Следующая задача – сохранить стабильность. И это может быть достигнуто только путем формирования идентичности общества.

Формирование гражданской идентичности народа Казахстана пошло своим особым путем. С одной стороны, большое значение имел пример процесса национального формирования западных государств, с другой – роль государственнообразующей казахской нации в стране. Однако процесс формирования нации в Республике Казахстан еще не завершен. Консолидация страны и признание общих интересов требуют тщательного рассмотрения на современном этапе, особенно в условиях глобализации.

В условиях глобализации процессы идентичности способствуют интенсивному диалогу с миром. Это, в свою очередь способствует тому, чтобы мобилизовать страну, демонстрируя национальные особенности культуры народа, чтобы стать всемирно известным уникальным государством. Однако в настоящее время в государстве можно наблюдать, что граждане делятся на небольшие группы. В обществе формируются различные виды гражданской идентичности [1, 76 с.].

Проблемы кризиса идентичности в СМИ имеют разные перспективы. Например, кризис идентичности для западного мира характеризуется появлением нового типа идентичности, который превосходит общеевропейскую национальную идентичность. По словам российского ученого М. Берендеева, европейцы давно хотели создать настоящий политический союз, общий для всех государств. Это возможно благодаря европейской идентичности, которая мобилизует европейцев [2].

Есть некоторые особенности в процессе формирования идентичности гражданского общества в Республике Казахстан. С одной стороны, если мы посмотрим на историю, можно утверждать, что формирование гражданской идентичности на протяжении более 70 лет укрепляло единство Советского Союза в сознании людей. В этом контексте, учитывая тот факт, что советская идентичность передавалась из поколения в поколение, распад Советского Союза привел к кризису идентичности среди граждан. Кризис идентичности проявился в следующем: падение коммунистической системы и переход к построению новой демократической системы, которая никому не известна, исчезновение мечты достичь коммунизма, распад всего народа как одного сообщества, появление новых ценностей, характеризующихся демократическими ценностями, а также образование новых национальных государств, приоритет государственного языка в каждой стране и т.д.

Кризис идентичности, поиск новых задач для постсоветских государств и западно-демократических государств являются проблемой в переходный период. Ведь модернизация общества и появление новых ценностей привели к разрушению старой идентичности в сознании людей. Вместе с тем, в настоящее время распространение

идентичности в различных ее формах усугубляет проблему. Даже если не говорить о политической идентичности, народ в настоящее время не знает, к какой организации, к какой ассоциации, какому общественному объединению они принадлежат. В настоящее время много публикаций на эти темы «Кто я?», «Какая идентичности мне нужна?», «Как объединить общество?». Каждый человек отвечая на вопрос «Кто я?» начинает от самоопределения между различными группами и классами в обществе [3, 72 -79 с.].

Поэтому в первую очередь вопрос мобилизации страны в государстве имел значение. Для Республики Казахстан, которая только что обрела независимость и выбрала демократический путь развития, это имело особое значение. Это гарантия стабильности в стране, объединяющая страну с одной стороны, а с другой – одна из важнейших категорий, решающая проблему сохранения государственного суверенитета между мировым сообществом. По мнению казахстанских ученых, только через национальную и государственную идентичность в период современной глобализации Казахстан может сохранить свое место и роль перед другим мировым сообществом и отвечать на вызовы глобализации. В то же время, сохраняя идентичность, страна обладает потенциалом для дальнейшего цивилизованного развития [4, 3 с.].

После создания Республики Казахстан граждане не знали, как себя идентифицировать. То есть, из-за сильной советской идеологии народ представлял размытое будущее. В этом плане уехали и те граждане, которые не идентифицировали себя с новым Казахстаном. А в сознании остальных граждан сохранилась уникальная форма «Я – гражданин Советского Союза».

Исследователь из Центрально-Азиатского форума им. Гумбольдта, доктор Беате Эшмент своей статье «Модель национальной идентичности граждан Казахстана: взгляд извне» сделала вывод, что граждане Казахстана не идентифицируют себя с государством, а это, в свою очередь, воспринимается как угроза стабильности государства. [5, 37 с.] Поэтому для установления своей социальной, политической стабильности Казахстана актуальным является формирование государственной идентичности. Таким образом, впервые начали пропагандировать демократические ценности, ведущие народ к цели. То есть, основным идеологическим направлением для нового Казахстана явилось демократическое развитие государства. В частности, главными считаются либеральные ценности, такие как равенство, свобода, верховенство закона и права. Вместе с тем, одним из главных вопросов для формирования гражданской идентичности является решение социальных, политических, и самое главное экономических проблем перед государственной властью.

Казахстан отказался от плановой экономики и обратился к рыночной экономике. Государство выбрало путь демократического развития и перешло в рыночную экономику. В этом случае можно сказать, что в стране началась проблема приватизации. То есть общество перешло в режим самообслуживания. В советское время основы экономики рухнули, старые институты государственной власти утратили свою жизнеспособность, а основы социальной сферы жизни общества изменились. В связи с этим необходимо было решить исторически важный для Казахстана вопрос – какими должны быть базовые ценности и принципы следующего пути развития.

По словам отечественного ученого А.Бейсеновой, занимающейся проблемой идентичности в условиях глобализации, Казахстан начал свои реформы в сложный период. Если развитые страны были нацелены на решение только приоритетных задач устойчивого развития, то руководство нашей страны должно было решить впервые и одновременно многие проблемы в жизни государства. Первые годы независимости А.Назарбаев назвал «годами выживания» [6, 145 с.]. В этот период произошел кризис идентичности в сознании общества. То есть старая система ценностей рухнула и коммунистическая идеология была уничтожена. Упадок одной идентичности характеризовался началом формирования другой. Это означает, что начался первый этап процесса формирования новых идентичностей.

По мнению многих ученых, возникновение казахстанской гражданской идентичности в Казахстане началось в 1986 году. Этот период характеризовался критикой советской идентичности и формированием национального государства. Некоторые ученые также связывают этот период с ростом этнической идентичности.

Процесс общей идентичности в научных изданиях в Казахстане показывает, что процесс был начат в 1986 году и прошел несколько этапов. Например, в статье «Особенности процесса идентификации в Республике Казахстан» Ю. Булуктаев выделяет следующие этапы процесса идентификации в Казахстане:

Первый этап (1986-1990 гг.). Характеризуется упадком идентичности советской политической системы. Этническая направленность в стране характеризуется быстрым нарастанием декабрьского восстания в Алматы. В то же время, самосознание людей членства в крупных групповых организациях и ассоциациях в целом снизилось. В то же время процесс идентификации привел к появлению новых движений и организаций в стране нового этапа дифференциации интересов.

Второй этап (1991-1993 гг.). С одной стороны, люди перестали чувствовать себя гражданами великой державы, идентичность которая характеризовалась первыми проявлениями кризиса, а с другой – появлением нового направления идентичности, связанной с получением независимости. По мере изменения условий жизни меняются старые ценности и формируются новые группы. Доказательством этого являлся процесс формирования новой партийной системы в Казахстане. То есть наблюдалась тенденция объединения к новому члену партий «Советская социалистическая партия Казахстана», «Народный конгресс Казахстана», «Алаш», «Азат» и других общественных организаций, что являлось новым аспектом процесса идентификации.

Третий этап (август 1993 г. по 1995 г.), отмечен усилением дифференциации идентичности граждан, в том числе ростом этнической идентичности. Этот период характеризуется стремлением государства сделать гражданскую идентичность человека зависимой от этнической идентичности. Развитию этой тенденции способствовала ратификация Конституцией Республики с января 1993 года национально-этнических и новых гражданских параметров развития Казахстана. В результате внесения поправок в Конституцию «Казахстан является демократическим, интеллигентным и единым государством. Республика Казахстан как форма самоуправления казахской национальности гарантирует равенство всех своих граждан». В этот период началась эмиграция русскоязычного населения. Так, в 1994 году около 400 000 человек покинули Казахстан, а общая численность населения за 7 лет сократилась на 2 миллиона.

Четвертый этап длится с августа 1995 года до настоящего время. Это считается периодом, тесно связанным с процессом укрепления казахстанской гражданской идентичности. Изменение было сделано в 1995 году. А именно, в преамбуле новой Конституции все население стало рассматриваться как субъект власти «Мы, народ Казахстана» [7, 19-21с.].

С 1991 года по 1995 год Казахстан сформировался как национальное государство на основе этнической принадлежности. Независимое государство может обеспечить свой суверенитет только в формировании национальной идентичности. Вот почему Казахстан стремится позиционировать себя на международной арене как субъективное национально-государственное государство, чтобы не потерять свой суверенитет. В то же время этого невозможно добиться без обеспечения этнической идентичности граждан.

Процесс идентификации в Казахстане осуществляется внутренними потребностями государства. Значение гражданской идентичности отличается на каждой стадии. Однако государство должно выходить за рамки своих собственных интересов и интересов народа, чтобы определить гражданскую идентичность своего народа. В этом контексте можно видеть, что современный процесс гражданской идентификации в Казахстане требует нового этапа. В то же время, учитывая растущее число этнических групп, очевидно, что нужен новый подход к формированию гражданской идентичности.

В процессе формирования идентичности можно выделить и **пятый этап**. Данный период охватывает период с 2002 по 2009 годы. В этот период, развивая общегражданские ценности, можно заметить, что в формировании гражданской идентичности имели место такие идеи, как межэтническое согласие и мир, «единство в многообразии». В этот период межэтническое и межконфессиональное согласие способствовало тому, чтобы Казахстан вошел в число стабильных, демократичных государств на международной арене. Ведь в этот период Казахстан отличался активной деятельностью на мировой сцене. Главную роль в этом сыграла внутренняя стабильность и мир [7].

Единство страны основывалось на таких идеях, как «единство в разнообразии», межнациональное согласие, казахская нация. Это находит отражение в Посланиях Первого Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана, в отчетах сессий Ассамблеи народа Казахстана. Официальное одобрение этой идеи должно было найти отражение в доктрине «Единства страны». Однако политика продвижения общечеловеческих ценностей в формировании нации подверглась резкой критике с появлением доктрины «Единства нации». Таким образом, вопрос о придании особого статуса казахской нации был поднят в доктрине «Единства нации», которая была предложена для обсуждения по инициативе казахской интеллигенции в стране. Для этого характерен переход Казахстана к новому этапу идентичности. В конце концов, можно сказать, что старые ценности утратили свою жизнеспособность. Пятый этап идентификации народа Казахстана с 2009 года по настоящее время характеризуется повышенной ответственностью казахской нации в регулировании межэтнических отношений.

Таким образом, процесс идентификации граждан Казахстана прошел сложный процесс, и теперь научное сообщество признает необходимость перехода на новый уровень. Однако мы можем достичь этого только путем формирования гражданской идентичности, которая является одной из самых актуальных проблем в мире, для сохранения целостности общества. Гражданскую идентичность следует рассматривать как единственный способ построить национально-демократическое государство.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ахметова Л.С., Веревкин А., Лифановва Т. Основные параметры казахстанской идентичности. – Алматы, 2009. – 176 с.
2. Берендеев М. В. Дискурс Европейской идентичности в условиях кризиса в ЕС // Вестник Балтийского федерального университета им.И.Канта. 2012. №12. – С. 146-154.
3. Юшин М.А. Политические механизмы формирования гражданской идентичности молодежи в современной России: автореферат на соискание степени кандидата политических наук. – Тула, 2007. – 189 с.
4. Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности / под. ред. А.Н. Нысанбаева. – Алматы: Институт философии и политологии КГ МОН РК, 2011. – 355 с.
5. Проблемы государственной и национальной идентичности в Казахстане. / под. общ. ред. Д. Сатпаева. – Алматы: Центральноазиатское агентство политических исследований Фонда им.Фридриха Эберта в Казахстане, 2001. – 203 с.
6. Бейсенова Г.А. Проблемы глобализации и идентичности. Учебное пособие. Алматы: Print-S, 2009. – 204с.
7. Балапанова А.С, Асылтаева Э.Б. Қазақстан Республикасындағы бірегейлену үдерісінің кезеңдері // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. №1 (42). 2013, 72 -79 б.

ҚАЗАҚСТАНДА АЗАМАТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ: КЕЗЕҢДЕРІ МЕН ЕРЕКШЕЛІГІ

Қашағанова А.Б.

Мақалада Қазақстандағы азаматтық бірегейліктің қалыптасуы мен даму мәселелері қарастырылады. Қазіргі уақытта азаматтық бірегейлікті қалыптастыру процесі өзекті болып табылады. Елдің егемендігі бүгінде азаматтық бірегейлік деңгейімен тығыз байланысты. Тәуелсіз мемлекет өзінің егемендігін ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда ғана қамтамасыз ете алады. Толыққанды ұлтты қалыптастыру басты мәселе. Ұлт дегеніміз өзін-өзі анықтайтын және өз мүдделерін көздеуге қабілетті біртұтас қауымдастық. Ал бірыңғай қауымдастық ортақ бірегейлікті қалыптастыру арқылы туады. Сондықтан қазақстандық қоғам санасында ұлттық және азаматтық бірегейлікті қалыптастыру мемлекет егемендігін қолдау мен нығайтуда маңызды рөл атқарады. Қазақстан тәуелсіздік алған сәттен бастап қоғам санасында азаматтық бірегейлікті қалыптастыру басталды. Автор Қазақстан Республикасының қоғамын демократияландыру жағдайында азаматтық бірегейліктің қалыптасу, даму ерекшеліктерін қарастырады. Қазақстан халқының азаматтық бірегейлігін қалыптастыру өзінің ерекше жолымен өткенін атап өткен жөн. Бір жағынан, батыс мемлекеттерінің ұлттық қалыптасу процесінің үлгісі, екінші жағынан, елдегі мемлекет құрушы қазақ ұлтының рөлі үлкен маңызға ие болды. Сондай-ақ, мақалада Қазақстан Республикасында азаматтық бірегейлікті қалыптастырудың ерекшеліктері мен кезеңдері анықталған.

Кілт сөздер: бірегейлік, азаматтық бірегейлік, жаһандану, қалыптасу.

FORMATION OF CIVIL IDENTITY IN KAZAKHSTAN: STAGES AND SPECIFICITY

Kashaganova A.B.

The article is devoted to the formation of civil identity in Kazakhstan. Currently, the process of forming a civic identity is relevant. The sovereignty of the country today is closely related to the level of civic identity. An independent State can ensure its sovereignty only in the formation of national identity. The main issue is the formation of a full-fledged nation. A nation is a single community that is self-determined and able to pursue its interests. And a single community is born due to the formation of a common identity. Therefore, the formation of national and civic identity in the consciousness of the Kazakh society plays an important role in maintaining and strengthening the sovereignty of the state. Since the independence of Kazakhstan, the formation of civil identity in the consciousness of society has begun. The author examines the problems of formation, development and features of the formation of civil identity in the conditions of democratization of society in the Republic of Kazakhstan. It should be noted that the formation of the civil identity of the people of Kazakhstan has gone its own special way. On the one hand, the example of the process of national formation of Western states was of great importance, on the other - the role of the state-forming Kazakh nation in the country. The article also reveals the features and stages of the formation of civil identity in the Republic of Kazakhstan.

Key words: identity, civic identity, globalization, formation.

Материал поступил в редакцию: 23.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 23.10.2021 ж.

ТЕРГЕУШІ МЕН САРАПШЫНЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУІНІҢ ТАКТИКАЛЫҚ, ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МОРАЛЬДЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Серикова Л. С.

Қазіргі уақытта қылмыстарды тергеу және алдын-алу көптеген тергеу және тергеу қызметкерлерінің күш-жігерін біріктірместен, мамандар мен сарапшылардың ғылыми білімдерін жедел пайдаланбай мүмкін емес. Осыған байланысты тергеуші мен оған арнайы білімі мен дағдылары бар, қылмыстарды ашу және тергеу үшін қажетті нақты деректерді анықтауға және шоғырландыруға көмектесуге міндетті адамдар арасындағы техникалық сауатты және психологиялық тұрғыдан дұрыс өзара әрекеттесуді ұйымдастыру мәселелері ерекше мәнге ие.

Заңгер мен сарапшылардың өзара іс — қимылы-бұл алдын ала тергеудің (соттың) іс жүргізушілік тәуелсіз қатысушыларының заңға немесе заңға тәуелді актілерге негізделген келісілген қызметі, яғни олардың іскерлік ынтымақтастығы мен жеке қарым-қатынастарының неғұрлым орынды үйлесімі. Тергеуші мен сарапшының қылмыстарды тергеу процесінде өзара әрекеттесу ерекшеліктерін зерттеу, осы бағытта нақты ұсыныстар жасау оның әр қатысушысының белсенділігін арттыруға ықпал етеді.

Қазіргі уақытта тергеу практикасына тергеушінің және қылмысты тергеудің басқа да қызметкерлерінің-қылмыстық іздестірудің жедел қызметкерлерінің, экономикалық қылмысқа қарсы күрес жөніндегі бөлім қызметкерлерінің, мамандардың, сарапшылардың және т. б. мамандануының және нақты өзара іс — қимылының неғұрлым жылжымалы нысаны ретінде тергеу-жедел топтары кеңінен енгізілді. Тергеу-жедел тобы-бұл қылмыстарды ашу және тергеу бойынша неғұрлым тиімді қызмет ету үшін құрылған тергеушінің, анықтау органының, білімді адамдардың (тергеушінің көшбасшылық ролінде оларға тән құралдар мен жұмыс әдістерін қолданатын мамандар, сарапшылар) өзара әрекеттесуінің ұйымдастырушылық-басқарушылық нысаны.

Кілт сөздер: коммуникация, тергеуші, сарапшы, судья, өзара байланыс, маман.

Криминалистік, қылмыстық іс жүргізу, психологиялық әдебиеттерде тергеушінің, анықтаушының, судьялардың және қылмыстық іс жүргізу қызметіне басқа да қатысушылардың бірлескен іс-әрекеттерін белгілеу үшін қолданылатын "өзара іс-қимыл", "өзара қарым-қатынас", "өзара байланыс", "коммуникация" және т.б. терминдері үнемі қолданылады.

Қазіргі уақытта қылмыстарды тергеу және алдын-алу көптеген тергеу және тергеу қызметкерлерінің күш-жігерін біріктірместен, мамандар мен сарапшылардың ғылыми білімдерін жедел пайдаланбай мүмкін емес. Осыған байланысты тергеуші мен оған арнайы білімі мен дағдылары бар, қылмыстарды ашу және тергеу үшін қажетті нақты деректерді анықтауға және шоғырландыруға көмектесуге міндетті адамдар арасындағы техникалық сауатты және психологиялық тұрғыдан дұрыс өзара әрекеттесуді ұйымдастыру мәселелері ерекше мәнге ие.

Заң әдебиетінде қылмыстық істерді тергеу кезінде тергеуші мен сарапшылардың (мамандардың) өзара іс-қимыл мәселелеріне белгілі бір көңіл бөлінді, бірақ ол негізінен осы қарым-қатынастың процессуалдық ерекшеліктерін сипаттайды және оның тактикалық және психологиялық аспектілері жеткіліксіз дамыған.

Жаңа объектілерді пайдалануға, оларды сәйкестендіруге және кешенді зерттеу әдістеріне, арнайы білімнің көлемі мен жан-жақты сипатына байланысты дәлелдемелер процесінің күрделілігінің артуы тергеушінің, соттың және сарапшылардың көптеген,

әсіресе көп компонентті объектілерді зерттеуді ұйымдастырудағы өзара әрекеттесу проблемаларының ерекше маңыздылығын анықтады.

Заңгер мен сарапшылардың өзара іс — қимылы-бұл алдын ала тергеудің (соттың) іс жүргізушілік тәуелсіз қатысушыларының заңға немесе заңға тәуелді актілерге негізделген келісілген қызметі, яғни олардың іскерлік ынтымақтастығы мен жеке қарым-қатынастарының неғұрлым орынды үйлесімі. Тергеуші мен сарапшының қылмыстарды тергеу процесінде өзара әрекеттесу ерекшеліктерін зерттеу, осы бағытта нақты ұсыныстар жасау оның әр қатысушысының белсенділігін арттыруға ықпал етеді.

Әр түрлі саладағы білімді адамдарды тергеуге кеңінен тарту оны ұжымдық етеді. Алдын ала тергеу барысында оның әр қатысушысы өз міндеттерін орындайды, ешқандай жағдайда басқасын алмастырмайды. Р. С. Белкин мен А. И. Винберг: «мұндай күш-жігерде жалпы қылмысқа қарсы күрестің және алдын-ала тергеудің (әрине, тергеуші және басқа ешкім жүзеге асыратын) тиімділігін арттырудың кепілі», - деп атап өтті.

Қазіргі уақытта тергеу практикасына тергеушінің және қылмысты тергеудің басқа да қызметкерлерінің-қылмыстық іздестірудің жедел қызметкерлерінің, экономикалық қылмысқа қарсы күрес жөніндегі бөлім қызметкерлерінің, мамандардың, сарапшылардың және т. б. мамандануының және нақты өзара іс — қимылының неғұрлым жылжымалы нысаны ретінде тергеу-жедел топтары кеңінен енгізілді. Тергеу-жедел тобы-бұл қылмыстарды ашу және тергеу бойынша неғұрлым тиімді қызмет ету үшін құрылған тергеушінің, анықтау органының, білімді адамдардың (тергеушінің көшбасшылық ролінде оларға тән құралдар мен жұмыс әдістерін қолданатын мамандар, сарапшылар) өзара әрекеттесуінің ұйымдастырушылық-басқарушылық нысаны.

Жалпы алғанда, тергеуші мен білімді адамдар арасындағы қарым-қатынас өзара әрекеттесуге қатысушылар арасында белгілі бір әлеуметтік функциялардың тасымалдаушысы ретінде пайда болатын іскерлік және симпатия немесе антипатия, тарту немесе итермелеу негізінде дамитын жеке болып бөлінеді. Тергеуші мен білімді адамдар (сарапшы, маман) арасындағы іскерлік байланыс тиісті қылмыстық іс жүргізу нормалары, сондай-ақ тиісті ведомстволық мекемелер шығаратын әртүрлі заңға тәуелді актілер (бұйрықтар, нұсқаулықтар, ережелер және т.б.) негізінде жүзеге асырылады.

Тергеушінің, сарапшының және басқалардың жұмыс стилінің жеке бояуы олардың моральдық-психологиялық қасиеттеріне нақты жанасуды береді. Өзара әрекеттесудің әсері жоғары құзыреттілік, тиімділік, нақтылық, талапшылдық, ұйымшылдық, мораль және т. б. сияқты жеке қасиеттердің айқын көрінуінен әлдеқайда жоғары болады.

Тергеушінің жұмыс стилі көрнекі көрсеткіш, сарапшылар, мамандар және қылмыстарды тергеудің басқа қатысушылары үшін нұсқаулық болып табылады.

Тергеушінің білімді адамдармен өзара әрекеттесуі келесі кезеңдерге бөлінеді:

- білімді тұлғаны (сарапшыны) тандау);
- тергеушінің сарапшының алдына міндет қоюы;
- мәлімет берушіні іс материалдарымен таныстыру, оқиға жағдайын зерделеу, қажетті ғылыми-техникалық құралдарды дайындау, сараптамалық зерттеуге жататын адаммен әңгімелесу;
- сарапшымен нақты жағдаймен танысудың алдын ала нәтижелерін талқылау, тергеу әрекеттерін жүргізу тактикасын, сарапшыға ұсынылатын мәселелердің нысанын нақтылау;
- сот сараптамасын орындау, оқиға болған жерді және басқа да іс жүргізу әрекеттерін қарап шығу;
- тергеу әрекетінің нәтижелерін бағалау.

ЖТТ жұмыс істеу уақыты бойынша тұрақты жұмыс істейтін және уақытша болып бөлінеді. Білімді адамдар (мамандар, сарапшылар, кеңесшілер) көбінесе уақытша жұмыс істейтін топтарға қосылады.

Топтық қызмет рөлдік саралауды қажет етеді, сондықтан тергеуші білімді адамдар қатысатын барлық іс жүргізу әрекеттерін басқарады, сарапшының (маманның) жұмысына

жағдай жасайды, топ мүшелерінің тиімді өзара әрекеттесуіне кедергі келтіретін жеке қақтығыстарды жояды. Бұл әсіресе тергеу әрекеті күрделі эмоционалды және физикалық жағдайдағы әрекеттермен байланысты болған кезде қажет.

Қылмыстық іс-әрекетке қатысушылардың арасындағы қарым-қатынас психиканың, темпераменттің, сенімнің, бағыттың, жеке тұлғаның кәсіби қасиеттеріне байланысты.

Сарапшы немесе сарапшы мекемесін таңдаған кезде тергеуші сараптама түрін, сарапшының алдына қойған мәселелердің сипатын, оның құзыреттілігін және басқа да маңызды жағдайларды ескереді.

Сарапшылармен байланысудың ықтимал нұсқаларын болжау мүмкіндігі тергеуші мен сарапшының өзара әрекеттесуінің міндетті шарты болып табылады.

Тергеуші мен сарапшының ең белсенді өзара әрекеті зерттеу материалдарын дайындау кезінде болуы керек. Тергеушіге бұл мәселеде консультанттар үлкен көмек көрсете алады, бірақ арнайы мәселелер (психиатр, экономист, психолог және т.б.). Олар салыстырмалы зерттеу үшін үлгілерді іріктеуге көмектеседі, оның әдістемесін ұсынады.

Бұл процессуалдық әрекетті ұйымдастырудағы тергеушінің қызметіндегі маңызды сәт-ғылыми және техникалық құралдарды таңдау және дайындау. Осы құралдарды пайдалану қадір-қасиетін қорлауға және олар қолданылатын адамның денсаулығына зиян келтірмеуге тиіс. Сонымен қатар, ғылыми-техникалық құралдар, әдістер мен әдістер іс жүзінде ғылыми, дәлелденген болуы керек.

ҚР ҚПК-ге сәйкес тергеуші сот сараптамасын жүргізу кезінде қатысуға, түсінік алуға сарапшының бірақ байланысты жүргізілетін іс.

Сараптамалық зерттеу кезеңінде тергеуші оның барысын үнемі қадағалап отыруға міндетті. Сарапшы өз кезегінде тергеушіні қосымша материалдарды ұсынудың орындылығы туралы, әсіресе шұғыл әрекеттерді қажет ететін жаңа жағдайлар туралы (қылмыскерді ұстау, жаңа қылмыстардың алдын алу, белгісіз зардап шеккендерді анықтау және т.б.) дереу хабардар етеді.

Тергеуші мен сарапшының өзара әрекеті қорытындыны бағалау кезінде де жүзеге асырылады, оның дұрыстығы тергеушінің нақты саладағы (сот медицинасы, психиатрия және т.б.) арнайы білімінің көлеміне, қылмыстық іс материалдарын білуіне, логикалық ойлау қабілетіне байланысты. Сарапшының қорытындысын бағалау заңдық (сараптама тағайындау және жүргізу кезінде іс жүргізу нормаларын сақтау) және ғылыми-практикалық мәселелерді шешуді (қорытындылардың негізділігін, толықтығын белгілеу) көздейді.

Күрделі ғылыми әдістер мен электронды есептеу құралдарын қолдана отырып жүргізілген сараптамалық зерттеулердің нәтижелерін бағалауда айтарлықтай қиындықтар туындайды.

Қорытындыны бағалау кезінде тергеуші сарапшының қазіргі заманғы зерттеу әдістеріндегі құзыреттілігіне, сараптама жүргізу техникасын дұрыс таңдамауына, зерттеулер жүргізудің толықтығына (яғни сарапшының игерілген және практикаға енгізілген барлық әдістерді пайдалануы), сараптама нәтижелерін түсіндіру мен жинақтаудың дұрыстығына, сараптамалық қорытындылардың логикасына назар аударады.

Кейде тергеушілер сарапшыдан қорытындының зерттеу бөлігін қарапайым, түсінікті терминдермен ұсынуды талап етеді, бірақ бұл оның ғылыми негізділігін төмендетуге, жеңілдетуге әкелуі мүмкін.

Іскерлік байланыстың негізі ықтимал немесе сарапшының "мүмкін емес" тұжырымының пайда болуына ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау болып табылады.

Тергеуші сарапшымен бірге сараптамаға ұсынылған материалдың сапасы мен толықтығын зерттеп, қолданудың логикалық кезектілігі мен зерттеу әдістерінің дұрыстығын тексеруі керек. Тергеуші мен сарапшының бағалау іс-әрекеті кезіндегі

осындай шығармашылық және достық қарым-қатынасы бар кемшіліктерді жоюға және қылмыспен күрес жұмыстарын едәуір жақсартуға ықпал етеді.

Сот төрелігін жүзеге асырумен байланысты іс-әрекеттің психологиялық құрылымының міндетті құрамдас бөлігі коммуникативті қызмет болып табылады.

Коммуникативті дегеніміз — хабарлама алу немесе ақпарат алмасу мақсаты болатын қызмет. Оның түрлері-қарым-қатынас, оқыту, тәрбиелеу, емдеу, насихаттау, оқу, адам мен компьютердің өзара әрекеті (бейнелі түрде кейде байланыс деп аталады).

Психологиядағы негізгі назар қарым-қатынасқа аударылады, ол ұтымды және эмоционалды ақпарат, белсенділік, тәжірибе, білім, дағдылар, қабілеттер, сондай-ақ қызмет нәтижелерімен алмасу мақсатында субъектілердің өзара әрекеттесуін қамтиды.

Тергеушінің, анықтау қызметкерінің, судьяның және білімді адамдардың (сарапшылардың, мамандардың және т.б.) бірлескен қызметі — әлеуметтік қызмет. Оған жалпы психологияның ережелері қолданылады, өйткені кез-келген жеке іс-әрекет (мысалы, оқиға болған жерді қарау кезінде маман, сарапшы) басқа адамдармен (қылмыстық іс жүргізу, азаматтық іс жүргізу қызметіне қатысушылар) тікелей және жанама қатынастар жағдайында жүзеге асырылады және физикалық психологиялық (коммуникативті) аспектілерді қамтиды. Құқықтық іс-әрекеттегі коммуникативті процестің субъектілері ортақ мақсатқа ие-іс бойынша объективті шындықты анықтау міндетін тиімді орындау. Сонымен бірге, қарым-қатынас тергеудің немесе сот талқылауының әр қатысушысының жеке іс-әрекетін қарастырады.

Байланыс қатысушылар арасындағы қарым-қатынас түрі бойынша (мысалы, тұлғааралық) және құралдар бойынша (сөйлеу, жазу, ауызша) жіктеледі. Сонымен қатар, паралингвистикалық қарым-қатынас ерекшеленеді (ым-ишара, бет-әлпет және т.б.). Тергеушінің, судьяның және білімді адамдардың қарым-қатынас психологиясы қылмыстық істің нақты жағдайларын және қолданыстағы құқық қорғау тәжірибесін, психикалық қасиеттерін (темперамент, мінез), бағытын, сенімдерін және өзара әрекеттесетін адамдардың басқа да ерекшеліктерін ескере отырып, қарым-қатынастың барлық әдістерін қолдануды қамтиды. Қарым-қатынастар, жеке байланыстар мораль қағидаттарына, жазылған адам этикасына, жеке қарым-қатынастарға, ұнату немесе ұнатпау сезімдеріне, тартуға немесе қабылдамауға, сенімсіздікке негізделуі керек.

Моральдық нормалар сарапшыдан тергеушімен, судьямен және басқа адамдармен қарым-қатынаста әдептілік, сыпайылық пен ұстамдылықты талап етеді. Сарапшының адалдығы жіберілген қателіктерді мойындауда және өз тұжырымдарының сенімділігіне берік сенімділікте көрінеді. Оның тұтастығы мүдделі тұлғалардың пікірлерінен, қылмыстық іс материалдарынан, қылмыскердің, жәбірленушінің, талапкердің немесе жауапкердің жеке басынан алынған тұжырымдардың тәуелсіздігінде көрінеді.

Этикалық нормалар тергеушіні, соттарды ғылым, технология, өнер және қолөнер саласындағы жетістіктерге құрметпен қарауға, сонымен бірге сарапшылардың тұжырымдарын сыни тұрғыдан бағалауға міндеттейді. Мұндай тәсіл сот ісін жүргізуде арнайы білімді уақтылы пайдалануға кепілдік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі, 2014 жылғы шілдедегі № 231-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
2. Сот-сараптама қызметі туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2017 жылғы 10 ақпандағы № 44-VI ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1700000044>
3. Тапалова Р.Б., Даубасова С.Ш., Арын А.А. Сот-сараптамасының нормативтік-құқықтық негіздері: оқу-әдістемелік құрал. 1- басылым – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 200 бет.

ТАКТИЧЕСКИЕ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И МОРАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СЛЕДОВАТЕЛЯ И ЭКСПЕРТА

Серикова Л. С.

В настоящее время расследование и предупреждение преступлений невозможно без объединения усилий многих следственных и следственных работников, оперативного использования научных знаний специалистов и экспертов. В связи с этим особое значение имеют вопросы организации технически грамотного и психологически правильного взаимодействия между следователем и лицами, обладающими специальными знаниями и навыками, которые обязаны помогать ему в выявлении и закреплении конкретных данных, необходимых для раскрытия и расследования преступлений.

Взаимодействие юриста и экспертов — это согласованная деятельность процессуальных независимых участников предварительного следствия (суда), основанная на законе или подзаконных актах, т. е. наиболее целесообразное сочетание их делового сотрудничества и личных взаимоотношений. Изучение особенностей взаимодействия следователя и эксперта в процессе расследования преступлений, выработка конкретных рекомендаций в данном направлении способствует повышению активности каждого его участника.

В настоящее время в следственную практику широко внедрены следственно-оперативные группы как наиболее подвижная форма специализации и реального взаимодействия следователя и других работников расследования преступлений — оперативных работников уголовного розыска, сотрудников отдела по борьбе с экономической преступностью, специалистов, экспертов и др. Следственно-оперативная группа-организационно-управленческая форма взаимодействия следователя, органа дознания, образованных лиц (специалистов, экспертов, использующих в руководящей роли следователя присущие им средства и методы работы), созданная для более эффективной деятельности по раскрытию и расследованию преступлений.

Резюме: коммуникация, следователь, эксперт, судья, взаимосвязь, специалист.

TACTICAL, PSYCHOLOGICAL AND MORAL ASPECTS OF THE INTERACTION BETWEEN THE INVESTIGATOR AND THE EXPERT

Serikova L.S.

Currently, the investigation and prevention of crimes is impossible without the combined efforts of many investigative and investigative workers, the prompt use of the scientific knowledge of specialists and experts. In this regard, of particular importance are the issues of organizing technically competent and psychologically correct interaction between the investigator and persons with special knowledge and skills who are obliged to help him in identifying and consolidating specific data necessary for the disclosure and investigation of crimes.

The interaction of a lawyer and experts is a coordinated activity of procedural independent participants in the preliminary investigation (court), based on the law or by-laws, i.e. the most appropriate combination of their business cooperation and personal relationships. The study of the specifics of the interaction between the investigator and the expert in the process of investigating crimes, the development of specific recommendations in this direction contributes to the increase in the activity of each participant.

Currently, investigative and operational groups have been widely introduced into investigative practice as the most mobile form of specialization and real interaction between the investigator and other crime investigation workers - criminal investigation operatives,

employees of the department for combating economic crime, specialists, experts, etc. The investigative and operational group is an organizational and managerial form of interaction between the investigator, the body of inquiry, educated persons (specialists, experts who use their inherent means and methods of work in the leading role of the investigator), created for more effective activities for the disclosure and investigation of crimes.

Keywords: *communication, investigator, expert, judge, relationship, specialist.*

Материал поступил в редакцию: 15.08.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 15.08.2021 ж.

ЭКОНОМИКА
ЭКОНОМИКА
ECONOMICS

COST MANAGEMENT: REDUCING COSTS, MINIMIZING COSTS, INCREASING PROFITABILITY

Turysbekova R.K., Syzdykbaeva N.B.

This article examines the stages of cost management in modern conditions, when many organizations are engaged in multidisciplinary activities, the role of accounting is increasing and its knowledge becomes necessary not only for accountants, but also for managers and managers.

The main tasks of accounting for the costs of finished products and their sales are:

- timely documentation and reflection in the accounting of all operations with products;*
- control over the implementation of the release plan, safety, movement and timely organization of products;*
- accounting of shipped goods and timeliness of payment by buyers for shipped products;*
- identification of excess stocks of finished products for the purpose of their sale, and more.*

The methodological basis of the research in the article is the sale of goods and services, more precisely, the sale of goods and services is the subject of attention of a wide range of market participants interested in the results of its functioning. To ensure the survival of an enterprise in modern conditions, it is necessary to realistically assess the financial condition of both your enterprise and existing potential competitors. Financial condition is the most important characteristic of an enterprise's economic activity. It determines the competitiveness, potential in business cooperation, assesses the extent to which the economic interests of the enterprise itself and its partners in financial and production terms are guaranteed. However, the ability to really assess the financial condition is not enough for the successful functioning of the enterprise and the achievement of its goal.

Key words: *Accounting, cost accounting, sales, production costs, efficiency, prime cost, accounting of standard costs, enterprise.*

For any business, the main goal is to maximize profits, increase the market value of an enterprise in the interests of their owners. Adapting an enterprise to market conditions requires both a change in the functions performed and an internal organizational restructuring, first of all, the addition of the organizational structure with new links, a revision of the entire system of distribution of rights, powers and responsibilities.

Today, a firm needs both low cost and differentiation aimed at increasing utility. Low costs help the firm create a distinctive advantage, either by lowering prices for consumers, or by investing in goods, services, personnel, or improving its image.

At the first stage, the analysis of the structure of production costs of a specific product or the costs of a firm's division is carried out. Most systems for calculating and calculating costs are not efficient in terms of their allocation between specific divisions of the firm, goods or consumers. Generally accepted accounting rules often misrepresent the true profitability of various business units, which is why many firms have switched to cost accounting by activity, which gives a real picture of the state of affairs.

The magnitude of the costs of the firm, in comparison with competitors, is determined by the following financial factors. As production grows, firms have the ability to achieve lower levels of costs and allocate fixed costs, such as research and development or advertising, to more products. As the company acquires new knowledge that allows it to increase its efficiency, production costs decrease. A firm utilizing production facilities at full capacity has lower costs.

The level of costs of one type is sometimes determined by the value of others. For example, a company uses higher quality and more expensive materials in comparison with

competitors, but this kind of costs is more than offset by low production and service costs. High costs in one area do not necessarily mean low efficiency. When costs are spread across multiple items or departments (for example, R&D and order processing), the amount can be reduced. Vertical integration, where a firm takes on a function normally performed by third-party contractors (such as transportation), may lead to cost savings [1].

If a company enters the market first, it usually gains a cost advantage. Usually, at the first stage, creating a brand image does not require special costs, and early market development subsequently ensures low costs. The territorial disunity of functional units negatively affects labor, administrative costs, as well as costs associated with the purchase of materials. Tax rates, trade union regulations, federal and regional regulations affect the relative cost advantage of an enterprise. Marketing strategy. Factors aimed at increasing the utility of goods also affect costs. By endowing the product with various features and providing additional services, the firm incurs large costs, which it reimburses by selling it at high prices or in greater quantities.

The peculiarities of the transverse accounting method are: generalization of costs by redistribution without regard to individual orders, which allows calculating the cost of production of each redistribution; write-off of expenses for a calendar period; reduction of analytical accounting to the synthetic account "Main production" for each redistribution; simplicity and economy of cost accounting (there are no order accounting cards, there is no need to distribute indirect costs between individual orders).

In conditions of mass production of homogeneous products, it is possible to use a simple calculation. In serial production, a cost estimate is drawn up with the conversion of manufactured semi-finished products into conditionally finished products using the averaging method. In this case, the costs accumulated on the account "Main production" are divided into conventional units of the finished product produced in the reporting period. A conventional unit is a set of costs required to produce one complete physical unit of output. The use of conventional units assumes that the production of a unit of finished product requires one conventional unit of basic materials and one conventional unit of added costs.

This method allows you to recalculate incompletely finished production into a conditionally finished product, which consists of two elements: the total amount of products that were launched into production and processed in the reporting period, and an element reflecting the costs that were made on the work in progress during the same period.

The object of cost accounting and costing is a separate order. The following features are inherent in the order-by-order accounting method: generalization of costs for orders; writing them off during the production of the order; maintaining order accounting cards, as well as the need to distribute overhead costs between individual orders. The process-by-process, line-by-line and order-by-order methods of calculating the cost price can be used both when accounting for full and when accounting for variable costs, as well as with the standard method of accounting for costs. Depending on the completeness of the inclusion of costs, methods of accounting for full and variable (direct) costs are distinguished.

A feature of accounting for full costs is that direct costs are directly attributed to a unit or other product meter in accordance with the developed and used standards. In this case, indirect costs are attributed to a unit of production in proportion to any base using overhead coefficients [2].

As a rule, the accounting of costs when calculating products is carried out in several stages: accumulation of all costs by their places of origin and the distribution of indirect costs between departments; reallocation of the costs of divisions that do not produce the final product to divisions that produce the final product, in proportion to any base; redistribution of the overhead costs of the divisions that produce the final product (own and redistributed) to the manufactured products in proportion to any base.

Disadvantages of the presented method: when using several distribution bases, the likelihood of mathematical errors increases; it is impossible to determine effectively the price for an additional order, since with this method all indirect costs are variable; it is impossible to

determine at what moment of activity the enterprise begins to make a profit; it is impossible to obtain the necessary information about the behavior of costs when considering various alternatives for making a management decision.

The profit of the organization is calculated as the difference between the revenue without indirect taxes and the total cost of the product produced and sold.

Another option for accounting for production costs and product costing is the calculation of incomplete costs. There is no single approach to which costs to include in the cost price. Only direct costs, or variable costs, or production costs can be included in the cost price. But, despite the different completeness of inclusion in the cost of various types of costs, the common thing is that part of the current costs is not taken into account and not calculated, but is covered by the marginal profit, which, before reaching the break-even point, includes fixed costs, and after reaching the profit before tax (operating profit). It is this cost accounting that underlies the direct costing system. The essence of this system is that variable costs are generalized by types of finished products, while fixed costs are collected on a separate account and written off to the general financial results of the reporting period in which they arose.

With the traditional calculation of the break-even point, some assumptions have to be made: there will be no changes in prices for raw materials and products for the period for which the planning is carried out; fixed costs remain unchanged in a limited range of sales; variable costs per unit of production do not change with changes in sales; sales are carried out evenly.

In fact, the value of this or that methodology for us, as for a commercial enterprise, lies not in finding "the only correct solution", but, on the contrary, in having greater freedom of action. In this sense, the calculation of the break-even point is a very useful technique; it leaves a wide margin for managerial maneuver. Logic dictates, and historically it so happened that manipulations with the break-even point begin only after the stage of accounting and cost reduction has been passed. But the opposite option is also possible to change the position of the break-even point to a more acceptable one for the enterprise, without increasing production volumes, but only by reducing costs.

The normative accounting method presupposes a preliminary determination of the standard costs for operations, processes, objects with the identification of deviations from the standard costs during production. Actual costs are determined by the algebraic addition of costs by rates and deviations from them. At the enterprise that has chosen this system, accounting is organized in such a way that all current costs are subdivided into consumption according to the norms and deviations from the norms.

Variance is the difference between standard and actual costs. The prototype of the domestic regulatory accounting system is the "standard cost" system, which is a cost determination system based on estimates of costs that must be incurred in accordance with the norms, and not on costs actually incurred. One of the consequences of using "standard cost" is the occurrence of deviations in production costs related to direct material costs, direct labor costs and general business costs. The deviation in direct material costs can be decomposed into components by use and by price. Deviation in labor costs for productivity components and pay rate. Deviation in general operating costs for components in terms of production volumes and actual costs. The purpose of decomposing variances into components is to increase the level of analysis of actual results carried out by managers of different ranks. Responsibility for a specific component of any type of cost is assigned to a specific center of responsibility. However, the components of the variance can be interrelated. If deviations from the standards are identified, the reason for this is found out and eliminated. The standards are revised if necessary. The basis for the implementation of the system is the regulatory framework, which at most machine-building enterprises is almost destroyed or, at least, has become formal and poorly connected with real activities. The "standard cost" system is well developed, its implementation is simplified by the experience of maintaining a normative type of accounting in the Soviet period and is complicated by sharp fluctuations in prices, tariffs, business conditions, which can reduce grandiose work to zero result [3].

In production accounting, these standards are summarized and overhead standards are established. To establish standards for overhead costs, based on production standards, all costs are divided into fixed and variable items and a rolling estimate is drawn up.

Accepted standards are summarized in accounting in standard cost cards. The content of the cards depends on the nature of production, the number of products and their complexity. Coordination of work, generalization and presentation of the data of the "standard-cost" system of the company as a whole is usually carried out by the controller. He is responsible for preparing deviation reports and for proposing revisions to the standards. Often in companies, standards committees are created, which include representatives of all interested services related to the "standard-cost" system. The committee considers the implementation plan of the system, determines its main prerequisites (the nature of the standards, the methodology for identifying deviations from the standards, etc.), makes recommendations for improving the system, revising the existing standards.

Having established the necessary standards, we begin to monitor deviations from them, which allows us to identify malfunctions. This management aspect of the use of variance information is part of the cost accounting process by responsibility centers.

Any standards may require revision. Their nature also determines the timing of the revision. The different content of the standards, naturally, leads to different periods of change. Therefore, we can talk about the principles of changes according to the current and basic standards. The current standard cost is usually revised when prices, manufacturing processes, and product specifications change in such a size that it becomes difficult to control current activities without changing standards. Another reason for the change in the current standards is that they were later discovered to be incorrect. Once a year, usually before the next year's cost estimate, a complete revision of the standards is carried out. The basic standard cost changes only in the event of a radical change in production technology, enterprise capacity, or when the basic standards are excessively detached from the actual performance and lose their meaning.

A characteristic feature of estimates, where standards are developed, is the application of the principle of sliding (flexible) estimates. The essence of this principle is that the so-called normal volume of production is established. Its level depends on the policy of the company and the surrounding conditions: it can correspond to 100% capacity, it can be set according to the volume of existing orders or the forecast of anticipated sales. After determining the normal volume of production, a calculation of the cost of it is made for each item of overhead costs. Then the costs are calculated for a number of levels of production below and above the normal volume of production [4].

The "standard cost" system can be viewed in conjunction with cost planning. When planning the cost, the actual indicators of the last year can be "cleared" in the analysis process from various kinds of losses. In order for the estimate to meet the specific conditions of the planning period, when planning the estimate for the future period, it is recommended to take into account various changes in conditions: changes in the composition of equipment, changes in the range of products, production methods and materials used, changes in the organization, personnel, budget of working time and productivity, price changes, changes in management policy, changes in the duration of the production cycle, random fluctuations.

The main difference between the functional cost accounting method and traditional cost allocation methods is the use of several bases for the distribution of overhead costs for a separate commodity group, depending on the reasons that determine the occurrence of costs in the process of movement of goods of this commodity group across the company. Thanks to this technique, the accuracy of accounting increases.

Functional cost accounting uses a two-stage distribution process. At the first stage, overhead costs are systematized in detail, then they are grouped, and not by economic content and places of origin, as in traditional accounting, but by individual business transactions. Costs can either be directly attributed to a specific operation, or allocated between operations, depending on the chosen distribution base.

At the second stage, the costs are distributed between the products, depending on the number of business operations performed on the goods, in proportion to certain bases. The search for distribution bases that would most reasonably attribute overhead costs to specific products is the most time-consuming step in implementing a functional cost accounting method. A business transaction is understood as an event or transaction, the consequence of which is the emergence of costs in the organization, for example, the development of plans for the purchase and sale of products; acceptance of goods coming from the manufacturer; quality and quantity control of goods; release of goods from the warehouse for sale; movement of inventory within the firm, etc. The number of types of business transactions depends on the complexity of the organization's functioning.

However, not all types of products are equally related to the costs of performing certain business operations. So, one type of product can be purchased and sold in small quantities, but require a special storage and transportation regime, have packaging that is difficult to handle, etc. Another product may have a large purchase and sale volume, but much less significant processing requirements when moving within the enterprise. If the accounting department of an enterprise does not pay attention to the difference between these two types of products in the process of allocating costs and assigns overhead costs to both goods in proportion to some volume indicator, for example, the purchase price, then the goods characterized by a high value of the volume indicator will take on the lion's share of the total overhead costs.

The result will be a serious distortion in the cost of both products. The use of the functional cost accounting method solves the problems of cost distortion by combining costs into items in accordance with the type of business transaction, which can be defined as the primary carrier of costs, and further distribution of overhead costs between types of products, depending on the number of individual business transactions required for their implementation.

Where appropriate, companies prefer to transfer costs directly to business centers to avoid any cost distortion resulting from misallocation of costs.

The second step in the costing process is the transfer of costs from activity centers to the cost of goods. It is carried out through the selection and use of secondary distribution bases. When choosing databases, two factors must be taken into account: the availability of data related to the distribution base; the accuracy with which the distribution base measures the level of actual cost participation of the product.

The detailed information that characterizes a single distribution base is difficult to collect. Lack of sufficient financial resources to implement data collection systems is the main barrier to using functional cost accounting, and this factor is most often taken into account by CEOs who refuse to use this method. Therefore, initially it is better to choose such a distribution base, information about which is already available. You should also take into account the interchangeability of some distribution bases. With this approach, the costs of obtaining information about distribution bases are minimized [5].

Important factors in the growth of profits, depending on the activities of enterprises, are an increase in the volume of products produced in accordance with contractual terms, a decrease in its cost, an increase in quality, an improvement in the assortment, an increase in the efficiency of using production assets. Under the influence of these factors, the income of enterprises is formed.

REFERENCES:

1. Eurasian auditor's bulletin. International magazine for professional accountants and auditors, No. 10, 2015 - 5p.
2. Accounting and Analysis: A Textbook for Bachelors. Chuvikova V.V., Izzuka T.B. Dashkov and K - 2015 - 148s.
3. Buryakovsky V.V. Enterprise Finance: Textbook. manual / V.V. Buryakovsky. - M.: Finance and statistics, 2015. -- S.158-159.
4. Kravchenko L.I. Analysis of economic activities in trade. - M.: New knowledge,

2014 .-- 544р.

5.Barngolts S.B. Economic analysis of economic activity at the present stage of development // S. B. Barngolts // Finance and Credit. - 2015. - No. 2. - 31р.

УПРАВЛЕНИЕ ЗАТРАТАМИ: СНИЖЕНИЕ СЕБЕСТОИМОСТИ, МИНИМИЗАЦИЯ ИЗДЕРЖЕК, ПОВЫШЕНИЕ РЕНТАБЕЛЬНОСТИ

Турысбекова Р.К. Сыздықбаева Н.Б.

В данной статье рассмотрены этапы управления затратами в современных условиях, когда многие организации занимаются многопрофильной деятельностью, повышается роль бухгалтерского учёта и его знание становится необходимым не только бухгалтерам, но и менеджерам и руководителям.

Основными задачами бухгалтерского учета расходов готовой продукции и ее реализации являются:

- своевременное документирование и отражение в учете всех операций с продукцией;*
- контроль за выполнением плана выпуска, сохранностью, движением и своевременной организацией продукции;*
- учет отгруженных товаров и своевременность оплаты покупателями отгруженной продукции;*
- выявление сверхнормативных запасов готовой продукции с целью ее реализации и другое.*

Методологической основой исследования в статье являются, сбыт товаров и услуг, точнее реализация товаров и услуг является предметом внимания обширного круга участников рыночных отношений, заинтересованных в результатах его функционирования. Чтобы обеспечивать выживаемость предприятия в современных условиях, нужно реально оценивать финансовые состояния, как своего предприятия так и существующих потенциальных конкурентов. Финансовое состояние – важнейшая характеристика экономической деятельности предприятия. Она определяет конкурентоспособность, потенциал в деловом сотрудничестве, оценивает, в какой степени гарантированы экономические интересы самого предприятия и его партнёров в финансовом и производственном отношении. Однако одного умения реально оценивать финансовое состояние недостаточно для успешного функционирования предприятия и достижения им поставленной цели.

Ключевые слова: *Бухгалтерский учет, учет издержек, реализация, производственные затраты, эффективность, себестоимость, учет нормативных затрат, предприятие.*

ШЫҒЫНДАРДЫ БАСҚАРУ: ШЫҒЫНДАРДЫ АЗАЙТУ, ШЫҒЫНДАРДЫ МИНИМИЗАЦИЯЛАУ, РЕНТАБЕЛЬДІЛІКТІ АРТТЫРУ

Тұрысбекова Р.К. Сыздықбаева Н.Б.

Бұл мақалада көптеген ұйымдар көпсалалы қызметпен айналысатын қазіргі жағдайдағы шығындарды басқару кезеңдері қарастырылады, бухгалтерлік есептің рөлі артып, оның білімі бухгалтерлерге ғана емес, менеджерлер мен менеджерлерге де қажет болады.

Дайын өнім мен оны өткізуге кеткен шығындарды есепке алудың негізгі

міндеттері:

- уақтылы құжаттау және өніммен жүргізілетін барлық операцияларды есепке алу кезінде көрсету;
- шығару жоспарының орындалуын, қауіпсіздігін, қозғалысын және өнімді уақытында ұйымдастыруды бақылау;
- жөнелтілген тауарлардың есебі және сатып алушылардың жөнелтілген өнім үшін төлемнің уақтылығы;
- оларды сату мақсатында дайын өнімнің артық қорын анықтау және басқалары.

Мақаладағы зерттеудің әдіснамалық негізі тауарлар мен қызметтерді сату болып табылады, дәлірек айтсақ, тауарлар мен қызметтерді сату оның қызмет ету нәтижелеріне қызығушылық танытқан нарық субъектілерінің кең ауқымының назары болып табылады. Кәсіпорынның қазіргі жағдайда өмір сүруін қамтамасыз ету үшін сіздің кәсіпорыныңыздың да, қазіргі әлеуетті бәсекелестердің де қаржылық жағдайын нақты бағалау қажет. Қаржылық жағдай - бұл кәсіпорынның экономикалық қызметінің маңызды сипаттамасы. Бұл іскерлік ынтымақтастықтағы бәсекеге қабілеттілікті, әлеуетті анықтайды, кәсіпорынның және оның серіктестерінің қаржылық және өндірістік шарттардағы экономикалық мүдделеріне қанағаттану кепілдік берілетіндігін бағалайды. Алайда, қаржылық жағдайды шынымен бағалау мүмкіндігі кәсіпорынның сәтті жұмыс істеуі және оның мақсатына жетуі үшін жеткіліксіз.

Түйінді сөздер: Бухгалтерлік есеп, шығындар есебі, сату, өндіріс шығындары, тиімділік, өзіндік құн, стандартты шығындар есебі, кәсіпорын.

Материал поступил в редакцию: 03.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 03.09.2021 ж.

УДК 541.124

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.007>

МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР МЕН ҚОҒАМНЫҢ АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ӨЗАРА ІС-ҚИМЫЛЫ

Жаңабергенова А. О., Жакупов А. А.

Ел президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2019 жылғы 2 қыркүйектегі Қазақстан халқына Жолдауында халықпен тиімді коммуникация жүйесін жолға қою жөніндегі шараларды іске асыру қажеттігін атап өтіп, «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыру міндетін қойды.

Бүгінде азаматтардың ой-өрісі, коммуникацияның қалай өзгеріп жатқанын байқауға болады. Ақпараттың ашықтығы мен ашылуы, олардың барлық маңыздылығына қарамастан, жеткіліксіз болуы мүмкін. Хабарламалар сенімді және сенерліктей болуы керек, сонымен қатар әр түрлі аудиторияның қабылдау ерекшеліктері мен мүдделерін ескерген жөн. Коммуникациялар бұрынғыдан да маңызды саясат құралына айналууда. Азаматтар мемлекеттік органдардың қоғаммен диалогтың сапалы жаңа деңгейіне шығуын күтеді және талап етеді.

Мақалада Қазақстан Республикасы мемлекеттік аппаратының қызметіне қоғамның сенімін нығайтудағы маңызды аспект ретінде коммуникацияның маңыздылығы негізделген. Жаңа шынайылық жағдайында мемлекеттік органдардың қоғаммен ақпараттық-коммуникациялық өзара іс-қимылының жетістіктері мен проблемалық мәселелері қаралды. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын мемлекеттік басқару жүйесіне енгізуге және іске асыруға баса назар аударылады. Мемлекеттік органдар мен қоғамның ақпараттық-коммуникациялық өзара

іс-қимылының тиімділігін арттыру үшін басшылық қағидаттарды әзірлеудің маңыздылығы атап өтілді.

Түйінді сөздер: *мемлекеттік қызмет, ақпаратқа қол жеткізу, тікелей және кері байланыс, коммуникациялар, қоғамдық пікір, халықтың сенімі, коммуникациялық арналар.*

В последние годы под влиянием новых информационных технологий и растущих ожиданий общественности в отношении повышения прозрачности и открытости государственных институтов происходят стремительные изменения в области коммуникаций.

Роль коммуникаций все больше признается во всех областях жизнедеятельности государства, особенно изменения терпят коммуникации государственных органов: от секретности и расплывчатости до прозрачности и подотчетности.

Пандемия коронавируса показала проблемные вопросы государственных коммуникации, которые были накоплены за многие годы: формальный подход государственных органов к освещению своей деятельности, неспособность к эффективному управлению коммуникациями, отсутствие стратегического подхода и планирования, проактивной коммуникационной работы, умения не только слушать, но и воспринимать ответную реакцию общества. Обозначенные проблемы показывает, актуальность улучшения и развития информационной работы и системы обратной связи органов власти, которые являются важными элементами укрепления доверия населения к работе государственного аппарата.

Сегодня новые условия требуют, чтобы процесс государственных коммуникации рассматривался не как однонаправленные каналы информирования навязывающие определенные мнения и оценки населению, а как полноценное диалоговое взаимодействие равноправных [1].

В этой связи, диалог государства с обществом должен происходить непрерывно и правильное участие государственных органов в этом диалоге позволит сократить дистанцию между государством и обществом, сформировать положительное общественное мнение, повысить доверие к органам государственной власти.

Целью данного исследования является анализ существующих мер по обеспечению коммуникации государственных органов с обществом, выработка мер, направленных на повышение эффективности информационно-коммуникационной работы государственных органов.

Задачами являются исследование причин и обстоятельств проблем информационно-коммуникационной работы государственных органов, рассмотрение путей их решения.

Методология исследования

Методологической базой исследования является теоретический анализ литературы по исследуемой теме, научные методы как сбор, анализ, обобщение и систематизация данных. В работе также применен сравнительный анализ, который приводит к более глубокому изучению и познанию объекта исследования, а также поиску отличительных особенностей. Данный метод позволил детально изучить международный и казахстанский опыт общественной коммуникации, размещение информации государственными органами на каналах коммуникации. Эмпирическую базу составляет материалы, статистические данные опубликованные в средствах массовой информации и информационных ресурсах.

Обсуждение и выводы

Для власти эффективное владение коммуникациями чрезвычайно важно, поскольку позволяет сформировать позитивное восприятие как самих управляющих структур, так и их деятельности, что повышает степень взаимного доверия и снижает напряжение в обществе. Не менее важен поиск новых контактов между общественностью и властными структурами и совершенствование уже существующих контактов [2].

Правительство Казахстана признает важность коммуникации государственных органов с обществом. Говоря о важности информационно-коммуникационной работы органов власти необходимо отметить роль концепции «Слышащего государства».

В 2019 году Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев в своем Послании народу поставил задачу по воплощению в жизнь концепции «Слышащего государства», которое оперативно и эффективно реагирует на все конструктивные запросы граждан. Общественный диалог, открытость, оперативное реагирование на нужды людей являются главными приоритетами в деятельности государственных органов [3]. Подходы к построению такого диалога не являются абсолютной новостью в государственном секторе. Меры по достижению обозначенной задачи проводятся на основе проведенной в предыдущие годы работы по повышению прозрачности государственного управления.

Фундаментальной основой обеспечения открытости государственных институтов послужил «План нации – 100 конкретных шагов», принятый Первым Президентом Республики Казахстан 20 мая 2015 года. В нем одним из 5 институциональных реформ обозначено формирование современного государственного аппарата, которая предусматривает шаг по внедрению «открытого правительства» и выражает серьезные намерения в повышении подотчетности органов власти.

До сегодняшнего дня государственными органами уже предприняты ряд мер по усилению взаимодействия с населением - проводятся дни открытых дверей и личные приемы граждан, отчетные встречи перед населением и регулярные встречи с представителями гражданского сектора, функционирует портал «электронного правительства», созданы общественные советы, различные мониторинговые группы с привлечением к процессу общественных деятелей, размещается информация на официальных сайтах и аккаунтах в социальных сетях. В целях налаживания устойчивых и открытых коммуникаций, с участием первых лиц и представителей государственных органов проводятся брифинги и прямые эфиры, онлайн интернет-конференции и прямые эфиры.

Основным лейтмотивом двух последних лет стала трансформация традиционных институтов взаимодействия государственного аппарата с населением на всех уровнях через призму «Слышащего государства».

По примеру столичного центра «iКОМЕК», в ряде регионов страны начали свою работу единые контакт-центры «109». Отдельными акиматами открыты фронт-офисы в целях без барьерных коммуникаций с населением (open space) и оказания государственных услуг и консультаций по принципу «одного окна». Запущена Единая платформа Интернет-ресурсов государственных органов - gov.kz, представляющая собой единый ресурс, который аккумулирует информацию о деятельности и сервисы центральных государственных и местных исполнительных органов. В целях оперативного реагирования государственного аппарата на запросы общества созданы общественные и онлайн приемные в государственных органах.

В практику государственных органов вошло проведение онлайн-трансляций открытых заседаний и совещаний в социальных сетях и на интернет-ресурсах, что способствует повышению открытости и прозрачности деятельности государственного аппарата. Пересмотрен порядок проведения отчетных встреч руководителей центральных исполнительных органов и акимов с населением. В числе основных нововведений - организация онлайн-трансляций на официальных аккаунтах в социальных сетях и информационном интернет-ресурсе, а также проведение акимами всех уровней за день до проведения отчетной встречи и после ее проведения личного приема граждан.

Для повышения доступности информации и прозрачности деятельности государственных институтов в прошлом году были внесены поправки в сфере доступа к информации «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информации».

Согласно внесенным поправкам введено понятие уполномоченного органа в области доступа к информации в лице Министерства информации и общественного развития, с определением его компетенций. В каждом государственном органе предусмотрено функционирование уполномоченного отдела или уполномоченного представителя, который отвечает за доступ к информации. Ежегодно будет вноситься отчет на имя Главы государства по вопросам доступа к информации, который будет включать в себя достижения и проблемные вопросы государственных органов.

Указанные меры демонстрируют положительные тенденции в отношении предпринимаемых мер правительством Казахстана по улучшению взаимодействия с населением. Однако, наряду с этим, сохраняется ряд проблем на пути выстраивания доверительных отношений между государственными органами (госслужащими) и гражданами, которые являются «зонами для улучшения».

Одна из существующих проблем - формальный подход государственных органов к освещению своей деятельности, а также низкая заинтересованность и информированность населения о существующих каналах коммуникаций. Несмотря на создание государством различных каналов обратной связи, население слабо информировано об их сущности и возможностях. При проведении информационно-разъяснительной работы государственными органами акцентируется внимание лишь на проделанной работе, при этом потенциальный эффект от предлагаемых и принимаемых мер населению не объясняется.

В Казахстане, как и у всех развивающихся стран, есть недостаток коммуникационной составляющей. В развивающихся странах коммуникации должны опережать реформы, для того чтобы объяснить, зачем и почему, а не после нововведений, как обычно это происходит [4].

Положение усугубляется тем, что информационные материалы, публикуемые государственными органами на различных платформах, зачастую не адаптированы под их специфику. Из-за сложности подачи публикуемой информации, которую могут понять и разобраться только специалисты государственного органа, граждане обращаются и опираются на недостоверные источники информации, что приводит к дезинформации.

Важной задачей является перевод профессионального языка на язык масс. Для этих целей важно проводить обучающие тренинги для коммуникаторов государственных органов. Усилия по наращиванию потенциала могут быть сосредоточены на развитии соответствующих навыков, таких как использование цифровых медиа, общение с молодежью, обучение правилам создания простых и сильных текстов и другое.

В целом в Казахстане конституционное право граждан на свободное получение и распространение информации предусмотрены в Законе «О доступе к информации», который действует с 2015 года. Доступ к информации и взаимодействие с гражданами реализуется на базе портала «открытого правительства». В рамках данного портала работает четыре платформы - открытые данные, открытые бюджеты, открытые НПА и открытый диалог. Сегодня на платформах размещено более 3,8 тыс. наборов данных, опубликовано 91 тыс. проектов бюджетных программ и 73 тыс. проектов НПА (оставлено свыше 65 тыс. комментариев), на блоги первых руководителей было подано порядка 393 тыс. обращений [5].

Несмотря на это, имеются ряд проблем в работе с порталом. Основной проблемой является отсутствие заинтересованности со стороны гражданского общества, либо отсутствие навыков по использованию данного портала. К тому же сами государственные органы не воспринимают всерьез потенциал «открытого правительства», зачастую запаздывают с публикацией данных, либо размещают несоответствующую информацию. Также не принимают меры по привлечению общественности для учета их мнений.

Согласно отчету ежегодной оценки деятельности государственных органов по направлению «Открытость государственного органа», в 2020 году по сравнению с 2019 годом доля несвоевременно размещенных публикаций наборов открытых данных по

центральным государственным органам увеличилась с 2,5% до 6%, по местным исполнительным органам – снизилась с 31,7% до 6,6%.

В то же время, необходимые меры направленные на выявление потребностей населения в открытых данных, провели только 7 центральных и 4 местных исполнительных органов, частично – 3 центральных и 6 местных исполнительных органов.

Для того, чтобы портал был наиболее полезным для граждан, он должен быть более приспособлен к специфическим потребностям и интересам конкретных регионов и групп граждан.

Для сравнения, одной из первых успешных инициатив электронного правительства была система OPEN, внедренная в Сеуле, Южная Корея в 1999 году. Данная система привнесла значительную степень прозрачности на государственной службе, позволяя гражданам принимать участие в исключении бюрократических процедур. Кроме того, новая система позволила отслеживать процесс принятия решений в государственных органах, показывая кто и на каком этапе принял решение либо допустил нарушение. К тому же, система OPEN исключила прямой контакт услугополучателя и чиновника.

Для улучшения коммуникаций важно также слушать. Информация является необходимым предварительным условием открытости, повышение осведомленности. Коммуникация должна носить не только односторонний характер, нужна и ответная реакция общества, на процессы, которые происходят в сфере государственного управления.

Нужны ли те или иные реформы, насколько указанная мера эффективна, на чем стоит сосредоточить свое внимание, - на эти и на ряд других вопросов должны ответить конечные потребители. На наш взгляд, необходима качественная, при этом независимая система опроса граждан, которая показывала бы реальную ситуацию. Опрос позволяет государственным органам поддерживать обратную связь и получать информацию о том, как общественность воспринимает их работу и коммуникации, и экспериментировать с новыми подходами.

Например, интернет-портал «открытый диалог» - компонент веб-портала «открытое правительства», имеет в своей структуре уникальную площадку для сбора мнений граждан «Опросы». Несмотря на это, на сегодняшний день органами власти не в полной мере используют возможности данной площадки для сбора общественного мнения. Согласно проведенному анализу, участие граждан в опросах в среднем варьируются от 1 до 20 человек, что демонстрирует неэффективность работы как государственных органов, так и данного сервиса. Это прежде всего обусловлено, тем, что граждане не проинформированы о проведении опросов государственными органами, а также органами власти не объясняется каким образом будет учтен их голос.

Для привлечения к опросу широких слоев населения, участие общественности в опросах должно разъясняться заранее через предпочтительные для общества каналы коммуникации, в том числе вопросы о том, как предполагается использовать ее вклад.

Стереотипы касательно пассивности населения опровергают социальные сети и общественные площадки, где проходят различные дискуссии по социально-экономическим вопросам. Граждане Казахстана показывают политическую подкованность, активность и инициативу. Однако на сегодня, государственные органы недостаточно эффективно используют возможности социальных медиа, продолжая работать преимущественно традиционными способами.

Данные ОЭСР показывают, что многие страны рассматривают социальные сети в первую очередь как дополнительный инструмент для улучшения существующей коммуникационной деятельности, лишь немногие пытаются по-настоящему использовать платформы для вовлечения граждан в процессы государственной политики или для трансформации и реорганизации предоставления государственных услуг [6]. Правительства могут рассмотреть возможность включения использования этих

инструментов в усилия по взаимодействию с гражданами, таким образом, вовлечь граждан в процессы принятия решений и позволить им информировать государственные структуры, политику и процессы [7].

В последние два года в Казахстане социальные сети стали одним из основных каналов коммуникации с различной аудиторией. Согласно данным исследования TNS, в социальных сетях потреблялась вся актуальная информация. В 2021 году доля пользователей социальных медиа по стране составляла 63,5%. 16,54 % опрошенных граждан полностью доверяют информации в социальных сетях, вообще не доверяют 12,22%, большая часть - это 65,28 % граждан доверяют иногда [8].

Учитывая рост пользователей социальных медиа, органам власти необходимо разработать подходы, учитывающие потребительские привычки граждан. Хотя новые коммуникационные технологии не заменяют традиционные инструменты, возможность прямого и немедленного взаимодействия граждан и государственных служащих является фундаментальным сдвигом. Все более широкое и правильное использование социальных сетей также поможет государственным органам не только донести информацию до потребителя, но и получить обратную связь для более полного понимания потребностей граждан и разработать соответствующие меры политики. Необходимо развить потенциал государственных органов для стратегического использования социальных сетей.

Заключение

Таким образом, коммуникации должны быть нацелены на то, чтобы люди правильно понимали политику и знали, как им действовать. Ключевым компонентом является доверие. Так как, доверие к правительству представляет собой уверенность граждан в действиях «правительства, которое делает то, что правильно и считается справедливым» [9]. Мы выделяем 4 компонента, которые влияют на доверие: прозрачность коммуникаций, координация между всеми сторонами, необходимость слушать людей и, это очень важно, выбор эффективных каналов коммуникаций [10].

Органы государственного управления должны уделять приоритетное внимание стратегическому мышлению о том, как перейти от классических подходов к общению с общественностью к более ориентированным на общение способами, повышающими прозрачность и участие, способствуя выработке более эффективной политики.

Усилия могут включать разработку руководящих принципов для коммуникации, особенно тех, которые влекут за собой четкие границы между публичной и политической коммуникацией.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Намруева Э. Проблемы коммуникативного взаимодействия государства и общества, 2014. DOI: <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-kommunikativnogo-vzaimodeystviya-gosudarstva-i-obschestva>
2. Мишон Е. Связи с общественностью в органах власти: учебное пособие, Москва, 2018. ISBN 978-5-406-06404-7
3. «Конструктивный общественный диалог - основа стабильности и процветания Казахстана», послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана, сентябрь, 2019.
4. XV международном онлайн-PR-форум «Глобальная эпоха COVID-19: изменения траекторий коммуникаций. Новые вызовы для профессии и отрасли», интернет-ресурс Forbes.kz, октябрь, 2020. URL: https://forbes.kz//massmedia/pochemu_kazahstan_nakryla_koronavirusnaya_infodemiya/
5. Балаева А. Вопросы госинформзаказа, объединение государственных СМИ и доступ к информации, интернет-ресурс primeminister.kz, октябрь, 2020. URL: <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/voprosy-gosinformzakaza-obedinenie-gosudarstvennyh-smi-i-dostup-k-informacii-razvitie-informacionnoy-sfery-kazahstana-2393559>

6. Исследование ОЭСР по координации открытого правительства и участию граждан в Политический цикл, Издательство ОЭСР, Париж, 2015.

7. Обзор цифрового правительства Марокко: создание основ для цифровых технологий, Исследования цифрового правительства ОЭСР, Издательство ОЭСР, Париж, 2018.

8. Жусупова А. Медиапотребление в Казахстане в 2020 году: интернет и соц сети побеждают, интернет-ресурс Ekonomist.kz, апрель, 2020. URL: <https://ekonomist.kz/zhussupova/mediapotrebienie-kazakhstan-2020-internet/>

9. Easton D., A Systems Analysis of Political Life. 1986. DOI: <https://philpapers.org/rec/EASASA>

10. Ойшыбаев К. Интервью «Ситуация лета 2020-го научила нас оперативно реагировать на вызовы в инфополе», интернет-ресурс prdrive.kz, март, 2021. URL: <https://prdrive.kz/page17989389.html>

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ И ОБЩЕСТВА

Жанабергена А.О., Жакупов А.А.

Президент страны Касым-Жомарт Токаев в своем Послании народу Казахстана от 2 сентября 2019 года поставил задачу - воплотить в жизнь концепцию «Слышащего государства», отметив необходимость реализации мер по налаживанию эффективной системы коммуникации с населением.

Сегодня можно наблюдать как меняется мышление граждан, меняются коммуникации. Прозрачности и раскрытия информации, при всей их значимости, может стать недостаточно. Сообщения должны вызывать доверие и быть убедительными, а также лучше учитывать особенности восприятия и интересы различных аудиторий. Коммуникации становятся более важным инструментом политики, чем когда-либо. Люди ожидают, требуют, чтобы государственные органы вышли на качественно новый уровень диалога с обществом.

В статье обоснована значимость коммуникации как важного аспекта в укреплении доверия общественности к деятельности государственного аппарата Республики Казахстан. Рассмотрены достижения и проблемные вопросы информационно-коммуникационного взаимодействия государственных органов с обществом в условиях новой реальности. Фокусируется внимание на внедрении и реализации концепции «Слышащего государства» в систему государственного управления. Отмечается важность разработки руководящих принципов для повышения эффективности информационно-коммуникационного взаимодействия государственных органов и общества.

Ключевые слова: государственная служба, доступ к информации, прямая и обратная связь, коммуникации, общественное мнение, доверие населения, коммуникационные каналы.

INFORMATION AND COMMUNICATION INTERACTION OF GOVERNMENT AGENCIES AND SOCIETY

Zhanabergenova A.O., Zhakupov A.A.

President Kassym-Jomart Tokayev, in his Message to the People of Kazakhstan dated September 2, 2019, set the task of implementing the concept of a «Hearing state», noting the need to implement measures to establish an effective communication system with the population.

Today we can observe how the thinking of citizens is changing, communications are changing. Transparency and disclosure of information, for all their importance, may not be enough. Messages should inspire confidence and be convincing, as well as better take into account the peculiarities of perception and interests of different audiences. Communications are becoming a more important policy tool than ever. People expect and demand that state bodies reach a qualitatively new level of dialogue with society.

The article substantiates the importance of communication as an important aspect in strengthening public confidence in the activities of the state apparatus of the Republic of Kazakhstan. The achievements and problematic issues of information and communication interaction of state bodies with society in the conditions of a new reality are considered. Attention is focused on the introduction and implementation of the concept of a «Hearing state» in the system of public administration. The importance of developing guidelines for improving the efficiency of information and communication interaction between government agencies and society is noted.

Keywords: *public service, access to information, direct and feedback, communications, public service image, public opinion, public confidence, communication channels.*

Материал поступил в редакцию: 28.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 28.09.2021 ж.

ӨОЖ 336.58

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.008>

НЕГІЗГІ ҚҰРАЛДАРДЫҢ АМОРТИЗАЦИЯСЫН ЕСЕПКЕ АЛУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абдыкалиева Ж.Ш.

Негізгі құралдар-кәсіпорындар балансының ең көп таралған баптарының бірі, дұрыс есепке алу және оларды бағалау және есептен шығару экономикалық салада тұрақты жұмыс істеуге және дамуға мүмкіндік береді. Негізгі құралдардың амортизациясын есепке алу проблемасы бухгалтерлік есеп үшін жаңа емес, қазіргі әлемде оларды реттеудің бірнеше әдістері бар, бірақ бұл әртүрлі басқару мәселелерін шешуде жеткіліксіз. Мәселенің өзектілігі салықтық және бухгалтерлік есептің сәйкессіздігіне, салықтық есепке алудың халықаралық қаржылық талдауына, негізгі құралдар объектілерін бағалау мен есептен шығаруға, бухгалтерлік және салық жүйесі арасындағы кемшіліктер мен сәйкессіздіктерді анықтауға және оларды жою әдістерін әзірлеуге байланысты. Кәсіпорында жұмыс істейтін дұрыс таңдалған жүйенің және ескірген ұзақ мерзімді активтерді уақтылы ауыстырудың арқасында кәсіпорын өнімділіктің жақсы нәтижелеріне қол жеткізе алады және өтімділігін арттыра алады.

Тірек сөздер: *Негізгі құралдар, амортизация, амортизация әдісі, тікелей сызықтық әдіс, қалдықты азайту әдісі, пайдалы қызмет ету мерзімі жылдарының сомасы бойынша есептен шығару әдісі, өнімді және жұмыс көлеміне тепе-тең құнды есептен шығару әдісі, бухгалтерлік есеп, салықтық есеп, ҚЕХС.*

Отандық нарықта бәсекелестіктің күшеюі табыс табу мен кәсіпорындарды сақтап қалудың басты факторы өнімнің өзіндік құнын төмендету және ұйымның қаржы жағдайы мен нәтижесі болып табылады.

Кәсіпорынның негізгі құралдары оның мүлкінің бір бөлігі, ол экономикалық және өндірістік қызметті жүзеге асырады. Негізгі құралдарды пайдаланудың жай-күйі мен тиімділігі ұйымның өндірісіндегі түпкі нәтижеге үлкен әсер етеді. Сондықтан еңбек өнімділігін арттыру және ғылыми – техникалық прогресті жеделдету, қолданылып жүрген негізгі қорларды тиімдірек пайдалану және олардың қуаттарын арттыру, шаруашылыққа салынған әрбір теңгенің қайтарымын өсіру жолымен ел экономикасының барлық салаларының тиімділігін жақсарту қажет. Экономиканың тиімділігін арттыру мемлекеттің осы заманғы экономикалық стратегиясының басты міндеті болып табылады.

Қазіргі таңда бухгалтерлік есеп саласындағы қаржылық есептіліктің халықаралық стандарттары жағдайында көптеген сауалдар мен шешілуді талап ететін мәселелер туындайды. Осы маңызды мәселелердің бірі – негізгі құралдар есебінің дұрыс ұйымдастырылуы, оған есептелген амортизация есебінің дұрыс жүргізілуі, негізгі құралдардың есептен шығарылуы және т.с.с. болып табылады [1].

Амортизация - тозуды қызмет ету мерзімі бойы активтің амортизацияланған құнын жүйелі бөлу түрінде құнмен көрсету (мүліктің ұсталу, тозу дәрежесіне қарай құнын бірте-бірте төмендету). Белгіленген міндеттерді шешу, оның ішінде меншікті капиталды көбейту кезінде оның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуді онтайландырудың тиімді құралы ретінде экономикалық субъектінің сауатты амортизациялық саясатын қалыптастыру арқылы жүзеге асырылады. Мұнда «амортизация» терминін дұрыс және сауатты түсіндіру ерекше рөл атқарады [2].

Кез-келген компания төмендеуге мүдделі шығындарды азайту және пайдаланудың алғашқы жылдарында үлкен құнды есептен шығару арқылы меншікті негізгі құралдардың өнімділігін арттырады.

Бұл салық салынатын табысты азайтуға мүмкіндік береді. Демек, ғылыми-техникалық прогресс жағдайында ұйым мүліктің амортизациясы саласында ұтымды есепке алумен максималды экономикалық өсуге қол жеткізе алады. Алайда, амортизация туралы теориялық мәліметтердегі айырмашылықтар оларды іс жүзінде қолдану кезінде оң нәтиже бермейді.

Басынан бастап әртүрлі ғалымдар амортизацияның бірнеше анықтамаларын берді, олардың кейбіреулері оны "негізгі құралдарды капиталдандыру" деп атады, ал басқаларының пікірінше-амортизациялық аударымдар мүлікті қалыптастыру үшін резервтік қордың бір түрі немесе амортизация қоры деген [3].

Әр түрлі тарихи уақыт кезеңдеріндегі амортизация мәселелері әртүрлі жолдармен шешілді және тарихи тұрғыдан экономистер "амортизация" ұғымына ерекше мән берді (кесте. 1). Кестеде көрсетілгендей, амортизация терең тарихи тамырларға ие, сонымен бірге бұл терминді әртүрлі бухгалтерлік мектеп өкілдерінің түсіндіруі әртүрлі жолдармен жүзеге асырылды.

Кесте 1. Әр түрлі ғалымдардың пікірі бойынша амортизацияны анықтау

Бухгалтерлік есептің әртүрлі мектептерінің өкілдері	Амортизацияны анықтамасы
Ежелгі рим сәулетшісі Витрувий	Өткен жылдың бағасы
Сиверс Е.Е.	Табыстың бір бөлігін шегеру арқылы құрылатын жаңарту қоры. Бухгалтерлік баланстың міндеттемелерінің «Амортизациялық қор» бабы негізгі құралдармен емес, айналым активтерімен қамтамасыз етілген резерв болып табылады.
Смирнов Н.Ф.	Арнайы резервтік амортизациялық қорды немесе капиталды құруға тұрақты шегерімдер, олардан зауыт мүлкін өндіруге жарамды күйінде ұстауға қажетті қаражат немесе капиталды

	қалпына келтіру
Вейцман Р.Я.	Бұл салық салынбайтын және дивидендтер төленбейтін пайданың бөлігі емес, бұрын құрылған құнды жаңадан құрылған құнға көшіру.
Рудановский А.П.	Екі арналы процесс. Бастапқыда амортизация баланстың пассивінде қалыптасады. Қор - айналыстағы активтері бар активте ұсынылатын қарапайым ұдайы өндіріс көзі. Екінші кезеңде тозу мөлшерін көрсететін нақтылайтын көрсеткіш дәл осындай мөлшерде көрсетіледі. Кейінірек екі бөлек есепшот пайда болды - «Амортизациялық қор» және «Негізгі құралдардың амортизациясы».

Дамуының қазіргі кезеңінде бухгалтерлік есепке алу отандық теориялық экономистер мен практиктер бай тарихи тәжірибеге сүйене отырып, амортизация мәселелерін шешуге тырысуда [4].

Қазіргі уақытта амортизация негізгі құралдардың құнын біртіндеп ауыстыру ретінде анықталады. Амортизация - тозуды қызмет ету мерзімі бойы активтің амортизацияланған құнын жүйелі бөлу түрінде құнмен көрсету. Амортизацияланатын құн дегеніміз - бастапқы құн мен пайдалы қызмет мерзімі соңында пайда болатын қосалқы бөлшектердің, сынықтардың, қалдықтардың түскен кезде болжанатын бағасы арасындағы айырма. Амортизациялық аударымдар мөлшер бойынша атқарылады және әрбір есепті мерзім үшін шығын есебінде мойындалады, танылады.

Пайдалы қызмет мерзімі - бұл белгілі бір уақыт кезеңі, оны ұйым дербес анықтайды. Ол үшін әрбір объект жеке болып табылады және түгендеу объектісінің моральдық/физикалық тозуы, оның қуаты, өнімділігі, жоспарланған жөндеу/консервациялау және т. б. сияқты факторларға негізделеді [5].

Негізгі құралдардың амортизациясы мәселелері Қазақстанда бухгалтерлік есепті құқықтық реттеудің қолданыстағы жүйесінің барлық деңгейіндегі құжаттарда ашылған. Негізгі құралдардың амортизациясы бухгалтерлік баланстың қай бөлігінде ұсынылғанынан және болашақта бұл мәселе қалай шешілетіні туралы ақпарат экономикалық субъектінің инвестициялық тартымдылығына ғана емес, сонымен бірге бухгалтерлік есеп әдіснамасын дамытуға да байланысты [6].

Бүгінгі күні, оның ішінде ауыл шаруашылығы ұйымдары үшін оларды неғұрлым тиімді пайдалану және тиісінше шаруашылық жүргізуші субъектінің неғұрлым экономикалық қауіпсіздігі мақсатында есеп саясатын қалыптастыру кезінде, негізгі құралдардың амортизациясын есептеу тәсілдерін таңдау мәселелері проблемалық болып қалуда. Экономикалық қауіпсіздік - бұл қауіп-қатердің алдын алу және қамтамасыз ету үшін ресурстарды тиімді пайдалану. Амортизация әдісін таңдау салалық тиесілілігімен, қызмет түрлерімен, ұйымның ерекшеліктерімен және өндіріс технологиясымен анықталады және негізгі құралдарды пайдаланудан экономикалық пайдадан күтілетін түсімді есептеу негізінде жүргізілуі керек.

Халықаралық тәжірибеде амортизацияның бірнеше әдістері бар:

1. Сызықтық (ҚЕХС - да ғимараттар мен құрылыстар үшін амортизацияны есептеу үшін қолданылады).

2. (Моральдық және физикалық тозуға ұшыраған объектілер үшін қолданылады).

3. Пайдалы қызмет мерзімі жылдарының қосындысы бойынша құнын есептен шығару (ҚЕХС-та кәсіпорынның өнімділігі байланысты болатын жабдық үшін өндіріс көлеміне байланысты пайдаланылады).

4. Өнімнің және жұмыстардың көлеміне барабар құнын есептен шығару (халықаралық саудада пайдаланылмайды). Бухгалтерлік есепте негізгі құралдардың

біртекті объектілері тобы үшін амортизацияның таңдалған әдісі осы топқа кіретін пайдалы қызмет мерзімі ішінде жүзеге асырылады, ал халықаралық стандарттар кәсіпорынның тұтыну құрылымында болашақ экономикалық пайдасы бар объектілер үшін таңдалған есептеу әдісін өзгертуді қарастырады. Бұл ұйымның өнімділігін арттыруда халықаралық жүйенің артықшылығын береді [7].

Кәсіпорында амортизацияны есептеу әдісін таңдау, яғни кәсіпорынның есеп саясатын қалыптастыру, ең қолайлы жағдайларға қол жеткізу және объектілерді пайдалану тиімділігін арттыру бүгінгі күннің проблемасы болып қала береді. Кез-келген ұйым экономикалық пайдасын барынша арттыра отырып, өз ресурстарын толық пайдаланғысы келеді.

Амортизацияны есептеудің ең көп таралған сызықтық (бір қалыпты есептеу) әдісі. Бұл әдіс өте қарапайым және дәл және қайта есептеуді қажет етпейді, әдетте ғимараттар, құрылыстар және т.б. сияқты ірі нысандар үшін қолданылады. Сондықтан бұл әдіс пайдалы қызмет мерзімі ішінде экономикалық пайда біркелкі болған жағдайда ғана ұтымды қолданылады.

Азайтылған қалдық әдісі-амортизация сомасы активтің қалдық құнынан есептелетін әдіс. Ол объектілердің құнын өзгерту, олардың тозуын арттыру кезінде артықшылыққа ие, сондай-ақ мүліктің көп бөлігі оны пайдаланудың алғашқы жылдарында есептен шығарылады. Алайда, бұл сызықтық емес әдісті пайдалы қызмет мерзімі үш жылдан аз мүлікке, сондай-ақ автомобильдер мен кеңсе жиһаздарына қолдануға болмайды, өйткені бұл нысандар тұрақты құрылымға ие және физикалық тозуға аз ұшырайды. Пайдалы қызмет мерзімі жылдарының қосындысы бойынша есептеп шығару, сондай-ақ азайтылатын қалдық әдісі пайдалы қызмет мерзімінің басында негізгі құралдардың объектілерін қарқынды пайдалану кезінде тиімді [8].

Құнын жұмыс көлеміне пропорционалды түрде есептен шығару тәжірибеде олардың өнімділігінің шегі белгіленген объектілер үшін қолданылады, яғни өндіруші оның пайдалы қызмет мерзімі ішінде өнімнің болжамды шығарылымын көрсетеді. Халықаралық практикада жылдар санының қосындысы бойынша есептен шығару әдісі өндіріс көлемін де қамтиды, сондықтан ол жеке буын ретінде қарастырылмайды. Өнімділікті жақсарту және экономикалық пайданы сақтау үшін бухгалтер таңдалған әдіс пен негізгі құралдар объектісінің белгіленген пайдалы қызмет мерзіміне қатысты тексеру жүргізуі тиіс. Активтің бағалау құны немесе оны пайдалану мерзімі өзгерген жағдайда, қазақстандық практиканың бухгалтерлік есеп ережелеріне де, 16 ҚЕХС «Негізгі құралдар» халықаралық стандартына да сілтеме жасай отырып, максималды пайда алуға ықпал ететін процедураларды жүргізу қажет, мұнда кәсіпорын активтерінің құрылымын көрсету үшін амортизацияны қайта бағалау және қайта қарау процесі толығырақ сипатталған [9].

Осы уақытқа дейін көптеген ұйымдарда, соның ішінде ауылшаруашылық ұйымдарында, әр түрлі сипаттағы амортизация әдісін таңдаған кезде негізгі құралдарды пайдалану жағдайларына басымдық амортизация сомасын есептеудің қарапайымдылығы мен дәлдігіне, яғни амортизацияның сызықтық әдісіне беріледі. Бұл әдіс ғимараттар мен құрылыстарға және т.б. қатысты қолданылады, сонымен бірге экономикалық пайда алудың активтерді пайдалану қарқындылығына тәуелділігі ескерілмейді, бұл осы мәселені шешуде негіз болып отыр [10].

Сызықтық (бір қалыпты) әдіс активтердің пайдалы қызмет мерзімі ішінде біркелкі табыс алған жағдайда ғана қолданылуы керек.

Ұйымның қызметі барысында, көбінесе негізгі құралдарды талдаған кезде немесе тексеріс жасалған кезде бухгалтерлік, соның ішінде амортизацияны есептегенде негізгі құрал-жабдықтардың құнын жоғалтып алуы сияқты проблемалар туындайды. Алдымен, тексеріс жасамас бұрын, оларға талдаулар жасап, нақты ақпараттар ұсыну қажет. Сондықтан, негізгі құралдарды түсіну үшін оларды 3 бөлікте ашып көрсетуге болады:

- материалдық активтер;
- материалдық емес активтер;

- ұзақ мерзімді қаржылық инвестициялар.

Негізінен, барлық негізгі құрал-жабдықтар ұйымның оған пайда әкелетін ұзақ мерзімді инвестицияларын құндылықта көрсетеді. Оның әрбір құрамын жеке қарастырайық.

Материалдық активтерді сипаттау үшін келесі 3 белгіні анықтайық:

- сатып алу мақсаты- келесі алып-сату үшін емес, ұйымның дұрыс жұмыс істеу процесінде пайдалану;
- пайдалану мерзімінің ұзақтығы 1 жылдан астам уақыт ішінде олардың құнын (тозуды есептеумен) бөлу;
- материалдық емес активтерден материалдық (физикалық) нысанының өзгешелігінің бар болуы.

Ұйымның негізгі материалдық активтерінің базалық құрамын жер, үйлер мен ғимараттар, машиналар мен жабдықтар құрайды. Жерден басқа барлық құралдарға амортизация есептелінеді. Кейбір жағдайларда кәсіпорынға оның дұрыс жұмыс істеу процесінде пайдаланылатын табиғи ресурстар да жатқызылады.

Негізгі құралдар амортизациясының маңызды проблемаларының бірі мүліктің салық және бухгалтерлік есебіндегі айырмашылықтар болып қала береді. Басты айырмашылығы – бұл есепке алынатын объектінің құны. Салық есебінде амортизацияның әрбір объектісі оның пайдалы қызмет ету мерзіміне байланысты амортизациялық топтарға бөлінуге жатады. Сондай-ақ, айырмашылық Салық кодексінде амортизацияның екі әдісі бар: сызықтық және бейсызық [11]. Ал объектілер үшін тек сызықтық әдіс қолданылады. Басқа топтар үшін компания сызықтық немесе сызықтық емес әдісті таңдауға құқылы, олардың басты айырмашылығы-сызықтық емес әдіс тұтастай алғанда амортизациялық топ үшін қолданылады. Бухгалтерлік есепте амортизацияның төрт әдісі қарастырылған және жоғарылататын коэффициенттер болмаған кезде ұйым амортизация мөлшерлемесін жоғарылату арқылы көбейту коэффициенттерін қолдануға құқылы [12].

Осы айырмашылықтардың барлығы тұтастай алғанда кәсіпорын үшін жаһандық проблема туғызады, өйткені сәйкессіздік болған жағдайда бухгалтерлік және салықтық есепке алу процедурасын бөлек жүргізу қажет.

2420 «Негізгі құралдардың амортизациясы» негізгі қор шоты ретінде емес, негізгі қорлар шотында тіркелген негізгі құралдардың құнын реттейтін (төмендететін) негізгі құралдардың амортизациясын есепке алуға арналған нормативтік келісімшарттық шот ретінде зерттеледі. 2410 «Негізгі құралдар».

Сонымен қатар, бухгалтерлік есепті нормативтік реттеу жүйесін әзірлеу мен жетілдіру тек негізгі құралдардың амортизациясы есебін ғана емес, сонымен қатар ҚЕХС жағдайындада ерекше маңызға ие.

Айтып кететін жайт – негізгі құрал объектісінің амортизациясының есептеу, негізгі құрал объектісі 5-«Сату үшін ұсталатын айналымнан тыс активтердің шығып қалуы және тоқтатылған қызмет» ҚЕХС-на (IFRS) сатуға арналған жағдайды қоспағанда, тұрып қалулар немесе пайдалану тоқтатылған кезде тоқтатылуға тиіс.

Ұсыныстың мына ережесіне назар аудару қажет: жылжымайтын мүлік объектілерінің, үйлердің және жабдықтардың қалдық құны, амортизация әдісі және жылжымайтын мүлік объектілерінің, үйлердің және жабдықтардың пайдалы қызмет мерзімі ең болмағанда әрбір қаржы жылының аяғында қарастырылуға тиіс. Сөйтіп, негізгі критерийлер бойынша ҚЕХС бойынша негізгі құралдардың амортизациясы бөлігінде амортизация есептеу әдістерінің неғұрлым ашық анықтамалары көзделген, мұның өзі олардың мәнін түсінуді оңайландырады.

Тексеріс кезінде туындайтын проблемаларға тоқталсақ, құжаттардың дұрыс толтырмауы немесе жоқ болуы байқалады. Ал құжаттар жоқ болса олардың алынуын немесе ресімделуін қамтамасыз ету керек. Сондықтан, инвентарлық карточкалардың, инвентарлық тізімдердің бар-жоғын, техникалық құжаттардың қолда бары мен жағдайы

және жалға берілген немесе субъект жалға не сақтауға алған негізгі құралдар басқа құжаттарының қолда бары тексеріледі [13].

Түгендеудің нәтижесінде негізгі құралдардың бірнеше жиһаздардың одан әрі пайдалануға жарамсыз екені анықталды. Түгендеу комиссиясы осы негізгі құралдарды есептен шығарып, баланстан алып тастау туралы шешімі қабылданады. Ұйымның бүкіл мүлкі сақтандырылған, алайда негізгі құралдарды есептен шығару сақтандыру жағдайы бойынша болмаған жағдайда, бухгалтер: біріншіден, түгендеу комиссиясы айқындаған пайдалануға жарамсыз негізгі құралдарды баланстан есептен шығаруы керек. Ол үшін түгендеу тізімдемесінің және түгендеу комиссиясы ұсыныстарының негізінде осы комиссияның қатысуымен ақаулар актісі жасалады, онда жарамсыздыққа әкеп соқтырған себептер мен аталған активтердің жай-күйі көрсетіледі. Белгіленген нысан бойынша негізгі құралдарды есептен шығаруға арналған актіні әзірлеу қажет. Есептен шығарылған негізгі құралдар, қосалқы бөлшектерге бөлінеді, есептен шығарылуынан материалдарды кіріске алу мүмкін емес, яғни жиһаздың әдетте жою құны болмайды, не есептен шығарылған негізгі құралдар жойылады, бұл біздің жағдайымызда неғұрлым қолайлы болмақ. Бұл үшін осы құралдар қолда бар барлық тәсілдермен жойылады: бөлшектеледі не өртеледі. Сондай-ақ жою туралы акті жасалады [14].

Негізгі құрал жабдықтарды есептен шығару: табиғи және моральдық (сапалық) тозуына байланысты жою қажет болғанда; құрылыс жүргізгенде; кәсіпорындарда, цехтарда немесе басқа объектілерді техникалық жағынан қайта жабдықтағанда; кеңейткенде; табиғи қиыншылықтар мен апаттардың нәтижесінде, пайдаланудың қалыпты жағдайлары өзгергенде; баланстан тегін бергенде; сыйлағанда; шаруашылық аралық және басқа кәсіпорындарға, қоғамдық ұйымдарға бергенде (сатқанда), өткізгенде және айырбастаған жүзеге асады. Негізгі құрал-жабдықтардың жарамсыздығын анықтау үшін, сондай-ақ қажетті құжаттарды дайындау үшін (құрылтайшылардың немесе уәкілдіктердің жиналысында қабылданған шешімімен) басшының бұйрығымен комиссия құрамы тағайындалады, оның құрамында бас инженер немесе субъект жетекшісінің орынбасары, бас бухгалтер немесе оның орынбасары, материалдық жауапты тұлғалар, меншік иесінің өкілі, мемлекеттік көлік инспекциясының өкілі бар тұрақты жұмыс істейтін комиссиялар құрылады. Негізгі құрал-жабдықтардың кейбір түрлерін баланстан шығарғанда комиссияға арнайы салалық мамандар да қатыстырылады. Айталық, инженер-механиктер, инженер-энергетиктер, инженер-гидрологтар, инженер-жылу техниктер, инженер-технологтар, мал дәрігерлері, мал шаруашылығы мамандары және т.б. мамандар. Баланстан автокөлік құралдарының барлық түрін есептен шығару «Автокөлік құралдарын есептен шығару актісінде» көрсетіледі. Актіні комиссия екі дана етіп дайындап, субъектінің басшысы немесе өкілетті уәкілі бекітеді. Бір данасы бухгалтерияға берілсе, екіншісі негізгі құрал-жабдықтардың сақталуына жауапты тұлғаға беріледі де, ол автокөлік техникасын есептен шығарудан кейін қалған материалдық құндылықтар мен металл сынықтарын қоймаға тапсыруға негіз болып табылады.

Объектіні есептен шығарған кезде, оған қысқаша сипаттама беріледі және оның есептен шығу себептері, негізгі запас бөлшектерінің жағдайы көрсетіледі және олардың жөндеуге жарамдылығы да айтылады. Егер де объект табиғат апаттарының және тағы басқа да күтпеген жағдайдың салдарынан есептен шығарылған болса, онда актіге қоса тиісті құжаттары да бірге тіркеледі. Актіні кәсіпорын басшысы бекітеді. Тек бекіткеннен кейін объектіні жоюға кіріседі. Жоюдан алынған қор бөлшектері пайдалануы мүмкін болатын бағасы бойынша құндылықтар тиісті шоттар бойынша кірістеледі. Негізгі құралдарды есептен шығарудың қабылданған тәртібін бұзған жағдайда жою нәтижесінде алынған материалдық құндылықтарға жауапсыздықпен қарау анықталса, онда оған кінәлі лауазымды адамдар белгіленген тәртіпте жауапқа тартылады.

Дүниежүзілік экономиканың дамуы өз талаптарын қояды, инвестициялау қазіргі заманда дүниежүзілік электрондық жүйе арқылы жүргізіледі, міне осыдан есеп стандарттарын бірыңғайлау маңыздылығына себеп болды.

Бизнесті халықаралық деңгейде жүргізу үшін қандай мемлекет болмасын бірдей есеп нормативтерін қолдануымыз керек. ҚЕХС бойынша комитетімен дайындалатын ҚЕХС-тары ұйымның қызметі туралы ашық және түсінікті ақпараттарды ұсыну бүкіл әлемдік тімді құрал ретінде мойындалған [15].

Тәжірибеде ұйымның қызметін қайта кәсіптендіру және елеулі техникалық жаңғырту жүргізу ниеті пайда болған кезде, ұтымды қызмет мерзімі қайта қаралады, осыған байланысты кейбір активтерді оларды ұтымды пайдаланудың бастапқы жоспарланған мерзімінен неғұрлым қысқа мерзімде пайдаланудан шығару жоспарланады.

Кәсіби бухгалтер қаржылық сипаттағы проблемаларды алдын ала көре білуге, өсу перспективаларын белгілеуге, ұйымның дамуын болжамдауға және осының бәрін – ҚЕХС-ын ескере отырып, жеңіл оқылатын нысандарда беруге тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарова В.Л. Бухгалтерлік есеп. – Алматы: «Алматыкітап баспасы», 2012. - 259б.
2. Пятов М. Л. История одного эпиграфа профессора Я. В. Соколова // Вестник профессиональных бухгалтеров. 2014. № 2. С.29-31.
3. Русакова Е. А. Основные средства: бухгалтерский учет и налогообложение. М.: Бухгалтерский учет, 2004. - 240 с.
4. Әбдіманапов Ә. Бухгалтерлік есеп және қаржылық есеп принциптері (халықаралық стандарттар). - Алматы: 2006. - 185б.
5. Селезнева И. П., Селезнева И. А. Учетная политика — инструмент ведения бухгалтерского учета и оценки платежеспособности организации // Вестник профессиональных бухгалтеров 2014. № 2. С.35-37.
6. Нұрсейітов Е.О. Ұйымдардағы бухгалтерлік есеп. - Алматы: 2009ж. - 481б.
7. Шогенов Б. А., Абазова Ф. М. Современный взгляд на формирование эффективной амортизационной политики в бухгалтерском и налоговом учете // Международный бухгалтерский учет. 2013. № 19. - 17с.
8. Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» 2007 жылғы 28 ақпандағы Қазақстан Республикасының №234-ІІІ Заңы. Электрондық ресурс. - [http:// www.zakon.kz](http://www.zakon.kz).
9. Толпаков Ж.С. - Бухгалтерлік есеп ІІ. Оқулық. - Қарағанды, 2009. - 231б.
10. Разъяснения международных стандартов финансовой отчетности: учеб.-справ. пос. – Алматы: Кітап, 2009. – 456 с.
11. Шарипов А.К. Салық есебі. - Алматы: «Экономика», 2009. - 67б.
12. Михалева Е. ХҚЕС: алдағы көшу проблемалары // Бухгалтер бюллетені. - 2013. - №11. - 27б.
13. Проскурина В.П. Бухгалтерлік есеп басынан бастап балансқа дейін. - Алматы, 2010. - 61б.
14. Шарипов А.Қ, Адамов А.А.. Қаржылық есептілік оның құрастырылуы, бағалануы және аудиті, Талдықорған – 2010. - 219б.
15. Ф.С. Сейдахметова. Қазіргі замандағы бухгалтерлік есеп. Алматы, 2008. - 475б.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ УЧЕТА АМОРТИЗАЦИИ ОСНОВНЫХ СРЕДСТВ

Абдыкалиева Ж. Ш.

Основные средства – одна из самых распространенных статей баланса предприятий, правильный учет и их оценка и списание позволяет стабильно функционировать и развиваться в экономической сфере. Проблема учета амортизации основных средств не является новой для бухгалтерского учета, в современном мире существует несколько методов их регулирования, однако этого недостаточно при

решении различных управленческих задач. Актуальность проблемы обусловлена несоответствием налогового и бухгалтерского учета, международной финансовой отчетности, а также необходимостью получения адекватной и точной оценки сохранности и годности основных средств в производственном процессе. Целью данного исследования является изучение современных методов учета амортизации основных средств и выявление способов устранения назревших участков данной проблемы. Для выполнения цели сформулированы несколько главных задач: получение достоверной информации о системе бухгалтерского учета амортизации имущества в международной практике, анализ налогового учета оценки и списания объектов основных средств, выявление недостатков и расхождений между бухгалтерской и налоговой системой и разработка методов их устранения. При правильной подобранной системе, слажено работающей на предприятии, и своевременной замене устаревших внеоборотных активов, предприятие может добиться наилучших результатов производительности и повысить свою ликвидность.

Ключевые слова: основные средства, амортизация, метод амортизации, линейный метод, метод уменьшаемого остатка, метод списания по сумме чисел лет срока полезного использования, метод списания стоимости пропорционально объему продукции и работ, бухгалтерский учет, налоговый учет, МСФО.

CURRENT ISSUES OF ACCOUNTING FOR DEPRECIATION OF FIXED ASSETS

Abdykalieva Zh.Sh.

Fixed assets are one of the most common items of the balance sheet of enterprises, proper accounting and their assessment and write-off allows stable functioning and development in the economic sphere. The problem of accounting for depreciation of fixed assets is not new to accounting, in the modern world there are several methods of their regulation, but this is not enough when solving various management tasks. The urgency of the problem is due to the discrepancy between tax and accounting, the international financial analysis of tax accounting for the assessment and write-off of fixed assets, the identification of shortcomings and discrepancies between the accounting and tax system and the development of methods to eliminate them. With the right system, working smoothly at the enterprise, and timely replacement of obsolete non-current assets, the enterprise can achieve the best performance results and increase its liquidity.

Keywords: *fixed assets, depreciation, depreciation method, linear method, reduced balance method, write-off method based on the sum of the number of years of useful life, write-off method in proportion to the volume of products and works, accounting, tax accounting, IFRS.*

Материал поступил в редакцию: 28.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 28.10.2021 ж.

УДК 338.484 (574)

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.009>

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Қанатұлы М.

В статье рассмотрены основные вопросы развития туристских услуг в Казахстане. Проведен анализ состояния туристского кластера, разработаны перспективные направления его развития. Особое внимание уделено важности развития экологического туризма в республике как наиболее перспективного сегмента. Выделена роль маркетинга для развития туризма, даны характеристики комплекса маркетинга и его особенности для туристской деятельности. В проведенном исследовании разработаны рекомендации по использованию широких возможностей маркетинга для развития туризма в Республике Казахстан.

Ключевые слова: туристский кластер, экологический туризм, горный туризм, маркетинг в туризме, комплекс маркетинга.

Развитие туризма для Республики Казахстан является одной из приоритетных задач для улучшения экономического положения страны и создания условий для развития смежных отраслей. Для этого имеются все необходимые предпосылки: республика обладает уникальными природными ресурсами и самобытной культурой кочевого народа. Туризм - это не только важная отрасль экономики, но и важная часть жизни людей. Туризм в мировой экономике - один из ведущих создателей рабочих мест: он создает свыше 75 млн рабочих мест в мире. Каждый 12-й житель Земли работает в сфере туризма. Международный туризм представляет собой вид деятельности, имеющий важнейшее значение для жизни людей и современного общества, превратившись в важную форму использования свободного времени отдельных лиц и основное средство межличностных связей и политических, экономических и культурных контактов, ставших необходимыми в результате интернационализации всех секторов жизни наций. Туристские потоки сконцентрированы в нескольких регионах земного шара, и их движение имеет в основном интрарегиональный характер [4].

В последние годы туризм стал одним из самых прибыльных видов бизнеса в мире. Он использует примерно 7% мирового капитала. Общая экспортная выручка от международного туризма составила в 2013 году 1,4 трлн долл. США. Помимо влияния на экономику многих стран, международный туризм воздействует на их социальную и культурную среду, экологию. Если обратиться к истории возникновения туризма, то туризм «возник и оформился в конце XIX века, а интенсивное развитие получил во второй половине XX века, именно в период стремительного развития техники, технологий и общественных отношений» [2].

Одним из важных направлений туризма является экологический туризм, который включает все формы природного туризма, при которых основной мотивацией служат наблюдение и приобщение к природе. Кроме того, экотуризм относится к тем формам туризма, при которых делается сознательная попытка свести к минимуму негативное воздействие на окружающую среду, оказать помощь в финансировании охраняемых природных территорий, создать источники дохода для местного населения.

В 2011 году эксперты Всемирного экономического форума в Давосе определили максимально привлекательные для развития туризма страны. На основе этих данных был проведен кластерный анализ, где было определено место Казахстана среди выбранных регионов мира, а это США, Китай, Франция, Мексика, Россия, Чехия, Украина, Гонгконг. Казахстан занял второй кластер. Это, конечно не говорит о том, что республика не является привлекательной для туристов, — республика обладает всеми необходимыми ресурсами для их привлечения [4, 39].

В последнее время интерес к Казахстану как к туристскому направлению значительно возрос во всём мире, и соответственно, из года в год увеличивается спектр туристских услуг, предоставляемых местными туроператорами для привлечения большего количества путешественников. Кроме природных достопримечательностей, Казахстан богат историко-культурными памятниками, расположенными на Великом шелковом пути, имеющими всемирное значение. Организация транзитных туров на Великом шелковом

пути особенно актуальна, так как это даст Казахстану возможность вхождения в зону интереса таких стран, как Япония, Малайзия, КНР, Корея, а также европейских государств. Туристский потенциал Казахстана имеет уникальные возможности для развития почти всех видов туризма, начиная с познавательного - связанного с посещением культурно-исторических объектов, - эко логического, включающего наблюдение за редкими видами флоры и фауны, вплоть до приключенческого и других активных видов туризма.

Туризм в Республике Казахстан на государственном уровне признан одной из приоритетных отраслей экономики. В реализации положений индустриально-инновационного развития экономики Казахстана ведущая роль принадлежит системе отечественных кластеров. Особое место среди них занимает туристский кластер. Правительство Республики Казахстан 19 мая 2014 года утвердило Концепцию развития туристской отрасли страны.

В Концепции определено 5 национальных туристских кластеров: Астана, Алматы, Восточный Казахстан, Южный Казахстан и Западный Казахстан. Одной из основных целей Концепции развития туристской отрасли Республики Казахстан является развитие экологического туризма и экологического просвещения, в том числе на особо охраняемых природных территориях. В этой связи развитие Наурзумского заповедника, который расположен в Кустанайской области, как объекта экологического туризма отвечает основным экономическим и социальным интересам рассматриваемой туристической индустрии и способствует ее реализации в долгосрочной перспективе.

Рассмотрим состояние на сегодняшний день одного из туристских кластеров - Алматы. Алматы является крупнейшим городом Казахстана, финансовым, инновационным, туристическим и культурным центром страны, занимая лидирующее положение среди других регионов страны по объему валового регионального продукта и другим показателям социально-экономического развития. По данным Департамента индустрии Министерства по инвестициям и развитию РК, в городе Алматы по состоянию с 2016 года работают 896 туристских фирм (408 туроператоров и 488 турагентов) [5].

Алматы – лидер по числу приезжающих иностранных туристов (216 тыс за 9 месяцев 2015 года). Каждый второй иностранный турист посещает Алматы, где формируется четверть дохода от туристических услуг по стране. По данным Департамента статистики города Алматы за 2015 год, количество объектов, занимающихся размещением посетителей, оставляет 135 единиц (за аналогичный период 2014 года — 122), в которых насчитывается 8061 номер, при этом единовременная вместимость составляет 12 710 койко-мест. Ими обслужено 721,7 тыс. чел. (761,2) и оказано услуг на сумму 18 587 млн тенге (20 597) [6]. По въездному туризму местами размещения обслужено за 2015 год 301 394 чел. (288 216 чел.), по внутреннему — 420 335 чел. (473 027 чел.).

Снижение количества внутренних туристов произошло из-за корректировки курса тенге. Но это, в свою очередь, положительно сказалось на въездном туризме, так как казахстанский турпродукт стал конкурентоспособным. Несмотря на положительные показатели по въездному туризму, проводится дальнейшая целенаправленная работа с фокусными рынками (Иран, Китай, Россия, Индия) по продвижению города Алматы.

По информации Управления туризма, делегация города Алматы для расширения туристских связей приняла участие в международных туристских выставках «SATTE-016» в городе Нью-Дели, «TITE-2016» в городе Тегеран, «ITB-2016» в городе Берлин, «Интурмаркет-2016» в городе Москва.

В ходе выставки определены партнеры в этих странах, подписаны соглашения с Управлением туризма СУАР (КНР), администрацией провинции Хубэй (КНР), с ведущими туристскими операторами Индии «Travel — fsu.org», «Columbus Travels», с российской компанией «Profi Travel», с компанией «Mahan Air» (Иран).

В Алматы в 2016 году проведен двусторонний туристский форум Profi.Travel Connect Kazakhstan-Russia, собравший около 1200 (онлайн и оффлайн) представителей

туристского рынка Казахстана и России. Главной задачей форума стало знакомство представителей туристского бизнеса двух стран для взаимного увеличения туристского потока. Руководители турбизнеса России и Казахстана собрались на одной площадке, чтобы установить новые бизнес-контакты, обсудить, каким образом увеличить турпотоки. Форум вызвал огромный интерес туристского сообщества: мероприятие, проходившее на площадке отеля Rixos Almaty, посетили около 150 представителей туристических компаний из Алматы и Астаны. Еще почти 1000 профессионалов туризма из России и Казахстана наблюдали за происходящим на онлайн-площадке мероприятия. В рамках международной туристской выставки «Интурмаркет-2016» проведена презентация турпродукта города Алматы для крупных российских и международных туроператоров. В работе данной презентации приняли участие Управление туризма и внешних связей города Алматы, ТОО «Almaty/Astana City Tour», ТОО «Kompas», ТОО «Turan Asia». Мероприятие посетили представители 51 компании туристского бизнеса из России, Казахстана, Белоруссии, Азербайджана, Армении,

Узбекистана, Грузии и Кыргызстана. В настоящее время наблюдается большая заинтересованность российского рынка к Казахстану в целом и Алматы в частности. Также для пропаганды туризма проведены следующие информационные туры:

- для ведущих индийских туроператоров:
- «Alpen Verein» (Австрия);
- специализирующихся на эко- и горном туризме,
- представителей министерств туризма стран — членов Тюркского Совета, СМИ, турецкого канала «TRT», а также ведущих туроператоров.

Учитывая, что реклама является основным двигателем при продаже туристских продуктов, а также для роста популярности города было изготовлено и распространено среди туристов рекламно-имиджевой продукции о туристском потенциале города Алматы: в 2014 году - 60 000 экз.; в 2015 году - 65 000 экз.; в 2016 году изготовлено 72 000 экз.

Таким образом, проведенное исследование свидетельствует, что для развития туризма в Алматы проводятся различные мероприятия на систематической и плановой основе. Вместе с тем для дальнейшего улучшения ситуации в данном секторе с учетом реальных возможностей алматинской инфраструктуры необходимо сосредоточить усилия на наиболее перспективных сегментах: строительство низкокзататных и привлекательных средств размещения с использованием возможностей государственно-частного партнерства; разработка стимулирующих мероприятий для строительства ведомственных гостиниц крупными нефтяными корпорациями и финансовыми компаниями.

В целях дальнейшего глубокого изучения казахского языка предлагаем открыть в предгорьях Заилийского Алатау детский этнический лагерь «Казахский ауыл», целью которого является создание атмосферы кочевого быта, знакомство с традициями, культурой и обычаями казахского народа. Для привлечения иностранных туристов с учетом мировых тенденций необходимо разработать стратегии развития горного туризма, так как одним из наиболее привлекательных ресурсов для туристов дальнего зарубежья являются казахстанские горы. Для популяризации Алматы как центра горного туризма международного уровня необходимо ежегодно проводить международные фестивали с выступлениями экстремальных атлетов мирового уровня, приглашением ведущих спортсменов, туроператоров и потенциальных инвесторов, проведением обзорных прогулок и походов на «Шымбулак», «Медеу», Кок-тобе и другие живописные места. Для развития привлекательных видов туризма, таких как караванинг, автостоп, сафари, отечественным компаниям необходимо разработать туры с использованием велосипедов, мопедов и гужевого транспорта (верблюдов и лошадей). Анализ деятельности туристского кластера Алматинского региона показывает, что на современном этапе туристские организации не в полной мере используют маркетинг. В этой связи вопрос дальнейшего

использования огромного потенциала маркетинга в туризме для развития туристского кластера является наиболее актуальным.

Как известно, туристический продукт - это комплекс услуг и товаров, имеющий уникальные характеристики, которые определяют особенности маркетинга туризма, заключающиеся в огромном влиянии человеческого фактора на маркетинг.

Можно стандартизировать оказание туристических услуг, то есть сделать оказание услуг максимально быстрым и точным, привлекать только ответственных и вежливых людей, но даже при самой высокой стандартизации нельзя достичь качества оказания туристических услуг. Таким образом, в настоящее время для квалифицированной работы в индустрии туризма также необходима соответствующая психологическая подготовка, владение вопросами межличностного общения [3]. В этой связи для продвижения туристических услуг необходимо грамотно использовать так называемый «комплекс маркетинга» услуг. Понятие «комплекс маркетинга» впервые научно закреплено в 1964 году профессором Гарвардской школы бизнеса Нейлом Борденом. Концепция «4Р», впервые опубликованная в 1965 году в статье «The Concept of the Marketing Mix», автором которой являлся Нейл Борден, заключается в том, что комплекс маркетинга состоит из четырех компонентов: продукт (Product), цена (Price), продвижение товаров на рынке (Promotion) и доставка продукта потребителям (Place). В сфере услуг привычная модель 4Р-маркетинга начинает работать только при добавлении еще трех «Р» и трансформируется в модель 7Р-маркетинга, где добавляются персонал компании (People), материальные и физические свидетельства (Physical evidence) и процесс (Process). Здесь имеются в виду уровень развития стандартизации обслуживания и качества услуг, модифицирование услуг и наличие «послепродажного» обслуживания. Таким образом, для удовлетворения туристского спроса необходимо наличие нескольких элементов. Если какой-либо из них отсутствует, стратегическая цель туризма не может быть достигнута [1].

Проведенный анализ позволяет разработать следующие рекомендации по использованию широких возможностей маркетинга для туристической деятельности Республики Казахстан:

- развитие инфраструктуры туризма путем строительства недорогих средств размещения типа хостелов;
- разработка программы повышения качества обслуживания клиентов, соответствующая мировым стандартам;
- изменение внешней политики туристических компаний путем использования при разработке туров сочетания «Запад - Азия» на основе предпочтений клиентов;
- использовать возможности внутреннего маркетинга —управление трудовыми ресурсами туристического предприятия мотивационными программами; – внедрение и разработка новых видов услуг с использованием передовых технологий; – проводить активные рекламные мероприятия и широко использовать элементы комплекса маркетинга. При этом необходимо отметить, что все мероприятия надо проводить с учетом особенностей климата, географического расположения и особенностей национальной культуры и с учетом требований рынка.

БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЙ СПИСОК

1. Абабков Ю.Н., Абабкова М.Ю., Филиппова И.Г. Маркетинг в туризме: учебник / под ред. Е.И. Богданова. - М.: ИНФРА-М, 2011. - 214 с.
2. Биржаков М.Б. Введение в туризм: учебник. - Изд. 6-ое, перераб. и доп.. СПб.:Герда, 2004. — 448 с.
3. Жукова М.А. Менеджмент в туристском бизнесе. - 3-е изд. - М.: КНОРУС, 2008. -144 с.
4. Оспанов Г.М. Кластерный анализ мирового туристического потенциала и место Казахстана в мировом рейтинге развития туризма // Альпари. - 2012. - № 4(72). - С. 39-40.

4. <http://almaty.kz> — Официальный сайт Департамента индустрии туризма Министерства по инвестициям и развитию РК в городе Алматы.

5. <http://almaty.stat.kz> — Официальный сайт Департамента статистики города Алматы.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТУРИЗМНІҢ ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қанатұлы М.

Ғылыми мақалада Қазақстандағы туристік қызметтердің дамуының негізгі мәселелері қарастырылған. Туристік кластерлердің қазіргі жағдайына талдау жасалынған, оның даму перспективтік даму бағыттары анықталған. Республикадағы перспективті дамушы сегмент ретіндегі экологиялық туризмнің даму маңыздылығына ерекше көңіл бөлінге. Туризмнің дамуындағы маркетингтің маңыздылығы қарастырылған, туристік қызметтің ерекшелігі мен маркетингтік комплексіне талдау жасалынған. Жасалған талдауларға сәйкес Қазақстан Республикасындағы туризмді дамытуға арналған мүмкіндіктерді қолдану бойынша нұсқаулықтар жасалған.

Түйін сөздер: туристік кластер, экологиялық туризм, тау туризмі, туризмдегі маркетинг, маркетинг комплексі.

CURRENT ISSUES IN TOURISM DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Kanatuly M.

The article discusses the main issues of the development of tourist services in Kazakhstan. The analysis of the tourism cluster, developed promising areas of its development. Particular attention is paid to the importance of the development of ecological tourism in the country as the most promising segment. Obtained marketing role for the development of tourism, given the characteristics of complex marketing and especially for tourist activities. The study developed recommendations for the use of broad marketing opportunities for tourism development in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: tourist cluster, ecological tourism, mountain tourism, tourism marketing, marketing mix.

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021 ж.

UDC 13.17.65

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.010>

TOURISM OPPORTUNITIES FOR KAZAKHSTAN ON THE GREAT SILK ROAD

Kanatuly M., Adilbayeva A.S.

Kazakhstan is a big country in central Asia. The Great Silk Road is one of the reasons people must visit the country because Kazakhstan was one of the key countries that participated in it. Nowadays, the history comes back again and the country is planning to become a

destination that will be home for international and domestic tourists. Astana intends to invest \$10 billion, \$6 billion of which will come from private investors, and the country's tourism planners hope that it will help to develop its tourism sector by 2020. For centuries, crowds of people speaking diverse languages filled the bazaars of Asia, and long caravans crept along dusty roads carrying precious gems and silks, spices and dyes, gold and silver, and exotic birds and animals to Europe. Yet the Silk Road was to become not only a great trade route but the melting pot of two very different civilizations; those of the East and the West, with their specific cultural traditions, religious beliefs, and scientific and technical achievements. Central Asia, situated between China and India in the east, bordering on the European world in the west, spreading between the Volga and Siberia in the north, and between Persia and Arabia in the south, for almost two thousand years stood at the crossroads of the world's great civilizations and cultures.

Key words: *Kazakhstan, Tourism, Silk Road, Policy, Central Asia*

The diversity of attractions are collected in the Kazakhstan land of nomads, including picturesque lakes and mountains, hot-mineral springs, and archeological wonders. It is a paradise for adventurous tourists, where they can try their skills at alpine slopes and harsh deserts, live as a nomad on the steppes, or visit former labor camps and nuclear test sites. Urban life can be found in the capital, Astana, and the country's business capital, Almaty, where tourists who prefer big cities and buildings will find something they like.

New hotels are being built and ski resorts are being renovated, and it gives Kazakhstan the opportunity to double the number of tourists to 8 million a year by 2020. Off course, there are several problems that Kazakhstan still has on its way to become the world's premier tourist destination. The country's target market for now is domestic tourists and visitors from former Soviet countries, primarily Russia and Central Asian states.

Kazakhstan's tourism officials have expressed their desire to attract more international travelers. However, tourism planning needs something more than just money to attract tourists from targeted countries.

A complicated visa and registration process is one obstacle already being addressed. Kazakhstan is hardly working on it, including the visa free access for Central Asian countries who participates in the Silk Road project. Kazakhstan introduced temporary visa-free entry for citizens of 10 countries, including the United States, Britain, Japan, the U.A.E., Germany, and Malaysia. This action allows travelers from the selected states to enter and exit Kazakhstan multiple times, and stay for periods of up to 15 days, until July 15, 2015. According to Kazakh media, Astana next plans to drop visa requirements for 48 countries, mostly developed nations, by the end of the year.

Information review and research methods Overview of Area Kazakhstan is one of only two landlocked countries in the world that lies on two continents (the other is Azerbaijan).

With an area of 2,700,000 square kilometres (1,000,000 sq mi) – equal to size to Western Europe – Kazakhstan is the ninth-largest country in the world. During the Soviet Union time, Kazakhstan lost some of its territory to Uzbekistan and Russia. Kazakhstan has borders of 6,846 kilometres (4,254 mi) with Russia, 2,203 kilometres (1,369 mi) with Uzbekistan, 1,533 kilometres (953 mi) with China, 1,051 kilometres (653 mi) with Kyrgyzstan, and 379 kilometres (235 mi) with Turkmenistan. Major cities include Astana, Almaty, Karagandy, Shymkent, Atyrau and Oskemen. While located primarily in Asia, a small portion of Kazakhstan is also part of Eastern Europe (www.rferl.org). Kazakhstan's terrain extends west to east from the Caspian Sea to the Altay Mountains and north to south from the plains of Western Siberia to the oases and deserts of Central Asia. The Kazakh Steppe (plain) land occupies 30% of country's land and has a size of. Grasslands and sandy regions are the main characteristics of the steppes. Major seas, lakes and rivers include the Aral Sea, Lake Balkhash and Lake Zaysan, the Charyn River and gorge and the Ili, Irtysh, Ishim, Ural and Syr Darya rivers. The climate is continental, with

warm summers and colder winters. Precipitation varies between arid and semi-arid conditions (www.webcitation.org).

Economy

Kazakhstan has the largest and strongest performing economy in Central Asia. Supported by rising oil output and prices, Kazakhstan's economy grew at an average of 8% per year over the past decade (www.state.gov, www.nac.gov.kz).

One of the best policies of Kazakhstan is to keep peace and stability. The government has continued to follow a conservative fiscal policy by controlling budget spending and accumulating oil revenue savings in its Oil Fund – Samruk-Kazyna. However, Kazakhstan's public borrowing increased to support the economy due to the global financial crisis. Public debt increased to 13.4 per cent in 2013 from 8.7 percent in 2008 (www.ft.com, www.kazakhembus.com).

The banking system of Kazakhstan is developing rapidly and the system's capitalization now exceeds \$1 billion. Deposit insurance was introduced by The National Bank in its campaign to make banking sector more strong and competitive. However, non-performing bad assets that are present in the bank sector can harm the stability of the system. Several major foreign banks have branches in Kazakhstan, including RBS, Citibank, and HSBC.

According to the 2010–11 World Economic Forum in Global Competitiveness Report, Kazakhstan was ranked 72nd in the world in economic competitiveness (Hawkins, D., www.Kazakh-tv.kz). One year later, the Global Competitiveness Report ranked Kazakhstan 50th in most competitive markets (Winter T., www.EY.com).

Demography

Population – 17 million people.

Men and women make up 48.3% and 51.7% of the population, respectively.

The ethnic Kazakhs represent 63.1% of the population ethnic Russians 23.7%, with a rich array of other groups represented, including

Tatars (1.3%),

Ukrainians (2.1%),

Uzbeks (2.8%),

Belarusians, Uyghurs (1.4%),

Germans (1.1%) (Republic of Kazakhstan Statistical Agency).

(Germans who had previously settled in Russia, especially Volga Germans), Ukrainians, Koreans, Chechens, Meskhetian Turks, and Russian political opponents of the regime had been deported to Kazakhstan in the 1930s and 1940s by Stalin; some of the bigger Soviet labour camps (Gulag) existed in the country which are now one of the attractions for dark tourism, and has very rich history of all nationalities who suffered together (www.news.bbc.co.uk).

The 1990s were marked by the emigration of many of the country's Russians and Volga Germans, a process that began in the 1970s. This has made indigenous Kazakhs the largest ethnic group. Additional factors in the increase in the Kazakh population are higher birthrates and immigration of ethnic Kazakhs from China, Mongolia, and Russia.

Results and Discussion

There are several facts that show that Kazakhstan is still not very attractive for foreign tourists. It was discussed earlier in this paper and the main reasons were transportation, bad service and lack of infrastructure. The international experience shows that it is possible to become a competitive with many other successful countries worldwide, but the country has to create new form of integration where government, travel business and local citizens will unite into one force. In terms of affordability, services level is very low and the prices are very high to create a competitiveness in the world tourism market scale. The country couldn't create a good control over a guestroom stock. The highest guestroom stock is registered in Atyrau (49.8%) and Mangistau regions, while the lowest one is noted in North Kazakhstan (13.5%) and Almaty (13.1%) regions. The largest number of world-standard accommodation is concentrated in the

important tourism centers – Almaty and Astana cities, but, even these cities have a stock out (54.1%) of 3* and 4* hotels.

In Kazakhstan, the international hotel brands are presented in small amounts and only exist in four business destinations: Astana, Almaty, Atyrau and Aktau. The room at a 5* hotel is several times more expensive than in the similar European hotels. Poor hotel occupancy, lack of competitive environment and high dependence on business tourists cause the high accommodation prices. The current situation is a result of a low support for the sphere by the state government. The strategic plans that had been developed and accepted couldn't stimulate the development of tourism in the country and furthermore, none of the state tourism development programs has reached the required terms. Many laws adopted in this sphere are still remained only on paper without any practical application in the travel industry.

There are several major problems that keeps Kazakhstan's tourism from development:

- No connection between market participants;
- Legal and regulatory framework is very poor developed;
- The extremely high prices for accommodation along with the quite low tourism.

The governmental support for tourism can help to develop the infrastructure, eliminate problems listed above and bring stability to the tourism business development. The main reason why government refuses to support the tourism sector is insufficient state taxation. In order to compete with the average European prices, country needs to make them cheaper, and it is necessary to apply the local tourist rent in Kazakhstan regions to be charged from the tourism companies through restructuring of other taxes. The collected funds can be invested in the development of tourism infrastructure projects and recreational facilities.

Local government or local community is not able to control the situation and solve the problems in tourism development. It requires more higher scale in national economy, and the importance of these factors must be delivered to the governmental authorities (ministers, heads of departments etc.) and the tourism operators in the global tourism system. The strict political decisions, overseeing these decisions and international cooperation between operators and agencies are required to achieve the stable tourism development.

Very comprehensive and diversified approach must be created and developed, which can be applied through the development of industry clustering. The attention to clusters and cluster policy has recently increased in the articles on tourism and hospitality. Their importance for the creation of long-term competitive advantages of areas focused on attraction of the tourist flows is highlighted.

The term "cluster" in the travel industry is used when we mean the concentration on some particular area of interrelated enterprise networks which are involved into the design, manufacture, promotion and sale of tourist products, including the enterprises operating in the related industries.

The implementation of tourism clusters can increase the region's global competitiveness through the synergy effect as a result of more efficient operation of the companies included in the cluster and to stimulate its innovation and investment activities. The region image and its industry positioning is affected positively by clusters.

It is extremely important to create clusters, which is the task for the Kazakhstan travel and hospitality industry, as far as the "Concept of tourism development in Kazakhstan till 2020" published by the Government of Kazakhstan in February 2013 is based on the cluster concept.

The government highlighted several important types of tourism: business, cultural, active and adventure tourism. The visible effect from the project is planned to be seen in 4-6 years. Mountain and lake, beach tourism and short-term tours are part of the strategic services that will require vast investments.

It has been proven that any attempt to develop tourism without participation of local communities in the process, or just using them for certain types of job, will cause a negative impact on the development. In order to preserve the investments it is important to involve the local employees as active participants of the industry, and give them opportunity to be a part of

decision making process and to decide in the preferable way of development for them. The political planning in tourism, its local planning and development must take the local citizens' interest into consideration the protection of cultural heritage. It's crucial to make local active communities involved in the process of management. If the local citizens entirely support the development of tourism, they should be considered to be professionally involved in the tourism business (Timothy, D., J. and Boyd, S. W., Laruelle, M.).

Investment flows to Kazakhstan can be activated by creating a partnership between the private sector and governmental authorities, which should pay attention to the land tenure, access to infrastructure and state support procedures which is the most important point. The private companies will also have an opportunity to participate in any stage of the projects. The return investment model will be offered to the private sector representative, which will return back the money investment by the state through selling the adapted land and recreation zone management services (Bulda E.A., Timothy, D., J.). The Silk Road Action Plan 2014/2015 is a comprehensive overview of UNWTO's strategies and initiatives designed to help Silk Road tourism grow more robust, competitive and sustainable. The Action Plan aims to foster collaboration between stakeholders to stimulate investment and poverty reduction along the Silk Road, while safeguarding its cultural and environmental resources.

Conclusion

Tourism is a priority area in Kazakhstan. The government focuses on paying more attention to tourism in order to create multi industrial country, and eliminate the dependency on oil industry. 137,500 jobs were created directly by Travel & Tourism industry in Kazakhstan in 2013 (1.6% of total employment) and this is forecast to grow by 2.2% in 2014 to 140,500 (1.6% of total employment). The main purpose of the development of tourism in Kazakhstan is to create a modern, highly effective and competitive tourist complex, which will provide all the necessary conditions for the development of the industry as a sector of the economy, integration into the global tourism market and development of further international cooperation in the field of tourism, the inflow of investments into the country.

Kazakhstan historically was a key player on the Silk Road, connecting East and West from ancient times. Being a part of great history gives Kazakhstan an opportunity to develop its tourism industry based on the Silk Road cultural heritage. Kazakhstan's tourism product can be effectively introduced in the market as part of integrated Central Asian tourism product. Several projects and routes are already in the action. However, the country is still working and negotiating with its neighbor countries on solving visa problems and border procedures. Despite a large number of problems, Kazakhstan has a great potential for cultural tourism development among the Silk Road and bright future for inbound tourism.

REFERENCES

- 1.Can Kazakhstan Become A Top Tourist Destination?, <http://www.rferl.org/Kazakhstan> – MSN Encarta. Archived from the original on 31 October 2009. <http://www.webcitation.org/>
- 2.Kazakhstan profile. <https://www.state.gov>. US State Department.
- 3.Kazakhstan unveils \$21bn rescue package. Financial Times. <https://www.ft.com>
- 4.Kazakh TV – Kazakhstan enters top 50 most competitive countries”. <https://www.Kazakh-tv.kz>. 6 September 2013. Re-trieved 9 September 2013.
- 5.Kazakhstan attractiveness survey 2013. <https://www.EY.com>
- 6.Republic of Kazakhstan Statistical Agency. Archived from the original (PDF) on 23 July 2011. Retrieved 10 December 2010.
- 7.Greenall, Robert (23 November 2005). “Russians left behind in Central Asia”. BBC News. <https://www.news.bbc.co.uk> Retrieved 9 September 2013.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТУРИЗМІНІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Қанатұлы М., Адильбаева А. С.

Қазақстан – Орталық Азияда орналасқан үлкен мемлекет. Ұлы Жібек Жолы Қазақстанның басым бөлігін алып жатқаны үшін туристер бұл мемлекетке назарларын аударуы тиіс. Бүгінгі таңда тарих қайталануда және де Қазақстан жергілікті және халықаралық туристер үшін есік- тері айқара ашап. Астана бұл мәселені қарастыра отырып 10 миллион доллар қаржы инвестиция салуға дайын, оның 6 миллионы жеке инвесторлардан келіп, 2020 жылға дейін туризм секторын дамытуға көмектеседі деген үмітте. Ғасырлар бойы, әр түрлі тілде сөйлейтін адамдар, Азия базарларын толтыратын, ал үлкен керуендер шаңды жол бойында, асыл тастар және жібек, дәмдеуіштер және бояғыштар, алтын мен күміс, сондай-ақ Еуропадағы экзотикалық құстар мен жануарларды тасымалдауға ұмтылды. Алайда, Жібек жолы тек қана тамаша сауда бағыты ғана емес, сонымен қатар екі түрлі өркениеттер ошағына айналуына тиіс болатын; Шығыс пен Батыс, олардың мәдени дәстүрлері, діни нанымдары және ғылыми-техникалық жетістіктері арқылы. Шығысында Қытай мен Индия арасында орналасқан, батысында еуропалық әлеммен шекаралас болған, Еділ бойы мен Сібір арасында, оңтүстігінде Персия мен Арабия арасында орналасқан Орталық Азия, екі мың жылға жуық өркениет пен мәдениеттердің тоғысқан жерінде тұрды.

Түйін сөздер: Қазақстан, Туризм, Жібек Жолы, Саясат, Орталық Азия.

ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ТУРИЗМА КАЗАХСТАНА НА ВЕЛИКОМ ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Қанатұлы М., Адильбаева А. С.

Казахстан – крупное государство в Центральной Азии. Великий Шелковый путь является одной из важных причин для посещения Казахстана, так как он занимал большую часть маршрута. Сегодня, история возрождается и Казахстан хочет стать привлекательным направлением для местных и международных туристов. Астана планирует инвестировать 10 миллионов долларов, 6 миллионов из которых пойдут от частных инвестиций на развитие туризма, и надеется, что это поможет развить сектор туризма к 2020 году. На протяжении веков толпы людей, говорящих на разных языках, наполняли базары Азии, а длинные караваны пробирались по пыльным дорогам, несущим драгоценные камни и шелк, специи и красители, золото и серебро, а также экзотических птиц и животных в Европу. Однако Шелковый путь должен был стать не только прекрасным торговым маршрутом, но и плавильным котлом двух разных цивилизаций; Востока и Запада, с их конкретными культурными традициями, религиозными убеждениями и научно-техническими достижениями. Центральная Азия, расположенная между Китаем и Индией на востоке, граничащая с европейским миром на западе, распространяющаяся между Волгой и Сибирью на севере, а также между Персией и Аравией на юге, почти две тысячи лет стояла на перекрестке великих цивилизаций и культуры в мире.

Ключевые слова: Казахстан, туризм, Шелковый Путь, политика, Центральная Азия.

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021 ж.

ҚР ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС СЕКТОРЫНЫҢ ПОСТПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ ДАМУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Казиева Л.Ж., Шаяхметова Ә.

COVID-19 эпидемиясы адам өмірінің барлық салаларына әсер етті, шағын бизнесті дамытудың негізгі факторы болып табылатын тұтынушылық белсенділіктің төмендеуіне әкелді. Таралған көзқарас пандемиядан кейінгі дағдарысты еңсерудегі ең үлкен қиындықтар шағын бизнесте болады. Шағын және орта кәсіпкерлік секторы елдің дамуы мен өсуіне ықпал ететін экономикалық және әлеуметтік жүйесінің негізі болып табылады. Шағын және орта кәсіпкерліктің дамуы жаңа жұмыс орындарының ашылуына, бюджеттің салық толықтыруларының өсуіне, халықтың әл-ауқатының артуына алып келеді. Бұдан басқа, шағын және орта кәсіпкерліктегі бәсекелестіктің жоғары деңгейі нарықтың сұранысы мен ұсынысына жедел ден қоюға алып келеді, тауарлар мен көрсетілетін қызметтер өнімділігінің өсуіне ықпал етеді. Бұл мақалада Covid-19 пандемиясының Қазақстанның шағын және орта бизнесіне әсері қарастырылады. Осы баптың мақсаты шағын және орта бизнесті дамыту және мемлекеттік қолдау шараларын талдау болып табылады. Коронакризистің ұлттық экономикаға әсеріне талдау жасалды, шағын бизнесті мемлекеттік қолдау деңгейі талданды. Қазақстанда пандемиядан кейінгі шағын және орта бизнестің дамуына байланысты негізгі проблемалар анықталды.

Кілтті сөздер: шағын және орта бизнес, пандемия, дағдарыс, экономика, экспорт, сұраныс.

Шағын бизнес кез-келген мемлекеттің экономикасын дамытудың маңызды сегменттерінің бірі болып табылады, бірақ ол қазіргі кездегі тұрақсыз экономикалық жағдайлардың әсерінен қоршаған орта факторларының әсеріне ұшырайды (экономиканың барлық секторларының өзара тәуелділігі, геосаяси қарама-қайшылықтар, пайдаланылатын материалдар мен ресурстарға бағаның өсуі, өнімге немесе өндіріс технологиясына технологиялық өзгерістердің қажеттілігі, нарықтық баға мен бағалық емес бәсекелестік), ағымдағы және ұзақ мерзімді қаржыландыруға қажеттілік және т.б.) және пандемияның таралуының қазіргі жағдайында неғұрлым күрт көрінгендей, экономикада ғана емес, сонымен қатар өмірдің барлық салаларында практикалық болып табылатын болжанбайтын оқиғаларға осал. Вируспен күресудің жаһандық күш-жігеріне қарамастан, ол медициналық дағдарыстан бастап бизнес дағдарысына дейін кең тарала бастады.

Дағдарыстар ұйымдардың дамуының барлық кезеңдеріне тән және оларды күрделі және белгісіз жағдайларда белсендіруге болады, алайда проблемалардың өсуі, шағын бизнестің мерзімінен бұрын жабылуына дейін, дағдарысты басқарудың тиісті стратегияларының жоқтығын растады, өйткені, әдетте, шағын кәсіпорындар өз клиенттеріне, жеткізушілеріне, қызметкерлеріне қатты тәуелді болады. Жаңа құндылықты құрудың бірыңғай тізбегінде – сондықтан бизнес-процестерді уақытша тоқтата тұру жағдайында, оның ішінде логистикадағы сәтсіздіктер, шағын бизнес айтарлықтай жергілікті дағдарыстарға тап болады.

Экономикалық белгісіздіктің шағын бизнеске әсері корпоративті бизнеске қарағанда анағұрлым маңызды. Бұл тұжырымның негіздемесі-шағын бизнестің қызметі нарықтық факторларға жедел жауап беруге бағытталған, бұл бір жағынан нарықтық тенденцияларға көбірек сезімталдыққа әкеледі, бірақ екінші жағынан, оның өліміне әкелетін тез өзгерістерден қорғайтын әлеуеті жоқ бизнеске ұзақ мерзімді қауіп төндіреді.

Шағын және орта бизнес-әлемдік экономиканың маңызды қозғаушы күші. Бірақ коронавирустан кейін қанша компания бұрынғы қалпына тұра алады-қазір ешкім айта

алмайды. ЭЫДҰ деректері бойынша, көптеген елдерде ШОБ кәсіпорындарының жалпы санының үштен біріне жуығы пандемия басталғаннан кейін үш ай ішінде банкротқа ұшырауы мүмкін, ал олардың өміршеңдігі дағдарыстан кейінгі кез келген қалпына келтіру үшін шешуші мәнге ие болады: ШОБ-қа жаһандық Жұмыспен қамтудың үштен екісі және әлемдік ЖІӨ-нің жартысы келеді. Дағдарыс кезінде оларды қорғай алмау бүкіл әлемдік экономикаға қауіп төндіруі мүмкін. Коронакризис жағдайында үкіметтер табысқа жету мүмкіндігін арттыру үшін төрт бағытта белсенді шаралар қолдана алады. Біріншісі – ШОБ-тың мемлекеттік қолдауға қол жеткізуін жеңілдету, екіншісі- ШОБ-пен өзара іс-қимылдың тиімді экожүйесін қамтамасыз ету. Үшіншісі-өмір сүру мақсатында қысқа мерзімді қолдау ғана емес, ұзақ мерзімді перспективада тұрақтылық пен бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін күшейту. Төртінші-жаңа шынайылық шеңберінде қолданыстағы стратегиялар мен қолдау құралдарын қайта ойластыру.

COVID-19 пандемиясынан туындаған қазіргі экономикалық дағдарыс бұрын-соңды болмаған ерекше, өйткені ол экономиканың көптеген салаларына әсер етті. Олардың көпшілігі клиенттерді және олармен бірге бизнесті жоғалтпау үшін туындаған жағдайларға бейімделуге мәжбүр болды.

Бұл ретте, ең алдымен экономикалық дағдарыстан ШОБ секторы зардап шекті. ЭЫДҰ елдерінде жұмыс орындарының 60% - ы және ЖІӨ-нің 50-60% - ы ШОБ-қа тиесілі екенін ескере отырып, осы елдердің үкіметтері отандық бизнесті қолдауға айтарлықтай күш жұмсады. Негізгі шаралар төлем қабілеттілігін қалпына келтіруге, ішкі сұранысты ынталандыруға, банкроттық рәсімдерін жеңілдетуге және бизнесті тез және кедергісіз қайта бастауға жағдай жасауға бағытталған.

Қазақстан экономикасындағы ШОБ үлесі ЖІӨ-нің 30,8% - ына жетеді және 3,3 млн адамды жұмыспен қамтамасыз етеді, бұл жұмыспен қамтылған халықтың жалпы санының 37% - ын құрайды. Өнім шығарудың ең көп үлесі (88%) шағын (15-100 адам) және орта (101-250 адам) кәсіпорындарға тиесілі, бұл ретте олар жұмыс істеп тұрған ШОБ субъектілерінің 20% - ын ғана құрайды. ШОБ $\frac{1}{4}$ субъектілері мен жұмыспен қамтылғандардың жартысына жуығы Алматы мен Нұр-Сұлтанда жұмыс істейді. ШОБ субъектілерінің $\frac{2}{3}$ -і және жұмыспен қамтылғандардың жартысы еңбек өнімділігі төмен салаларда ұсынылған: көтерме сауда, ауыл шаруашылығы, қызмет көрсету салалары. ШОБ секторын қалпына келтіру және кәсіпорындардың тоқтап қалуына жол бермеу, сондай-ақ жұмыссыздықтың өсуі міндеттері мемлекеттің экономикалық саясатында ең басым болып отыр [1].

Пандемия салдарынан әлем елдерінде шағын және орта бизнестің қызметі тоқтап, кейбірі күнделікті табысын жоғалтса, ал кейбірі банкроттық жағдайдың алдында тұр. Халықаралық еңбек ұйымының мәліметінше банкроттық жағдайдың алдында тұрған кәсіпорындардың саны – 436 миллионнан асып түседі.

ШОБ өкілдерін қолдау, көмек көрсету кез-келген мемлекеттің негізгі басымдықтарының бірі. Өйткені, Дүниежүзілік банктің мәлімдеуінше, әлемдік бизнестің 90%-ын шағын және орта бизнес өкілдері құрайды. Business Insider порталының айтуы бойынша, табиғи апаттар ШОБ-тың 40%-ының банкрот болуына әкеп соғады екен.

Вирусқа қарсы күресте алғашында адам денсаулығы мен оның өмірі үшін шаралар жүргізілген болса, енді экономиканы сақтап қалу үшін жанталас басталды. Көптеген мемлекеттер өздерінің стратегиялық және тактикалық жоспарларын қайта қарастырып, елдегі шағын және орта бизнесті сақтап қалу үшін және жұмыссыздық пен әлеуметтік мәселелерді ушықтырмау мақсатында түрлі бағдарламалар жасақтап шығаруда.

Коронавирустық пандемия кезінде ШОБ қолдау:

- Кредиттік кепілдіктер;
- Жеңілдікті несиелер;
- Жеке медициналық мекемелердің медициналық қызметтерге арналған шығыстарын өтеу; - ШОБ тікелей субсидиялу;
- Жұмыскерлерді жұмыстан босатқысы келмейтін ШОБ қолдау;

- Салықтық жеңілдіктер [2].

Қазір шаралар тізімі кеңейтілген. 1 қыркүйектегі халыққа Жолдауында Президент Қасым-Жомарт Тоқаев экономиканың зардап шеккен секторларындағы барлық ШОБ кредиттері бойынша пайыздық мөлшерлемелерді жылдық 6% - ға дейін мемлекеттік субсидиялауды қамтамасыз етуді тапсырды. Ол төтенше жағдай енгізілген кезде 16 наурыздан бастап 12 айлық кезеңді қамтуы керек. Бұдан басқа, экономиканың неғұрлым зардап шеккен секторларында бизнес үшін айналым қаражатын толықтыру бағдарламасы кеңейтіледі. Ол 2020 жылы аяқталады деп жоспарланған болатын, бірақ мемлекет басшысы оны қамтуды кеңейте отырып, 2021 жылдың соңына дейін ұзартуды тапсырды. Қаражат 200 млрд теңгеге ұлғайтылып, бағдарламаның жалпы көлемін 800 млрд теңгеге дейін жеткізеді, бұдан басқа, жұмыспен қамтуды қолдау маңызды болып қала береді. Дағдарыс кезінде ең көп зардап шеккен салалардағы бизнес үшін олар жалақы қорына жүктемені азайтады. Бюджеттен тыс қорларға еңбекақы төлеуден түсетін аударымдар жыл соңына дейін жойылуға тиіс.

Барлық компаниялар нарықтағы белгісіздік жағдайларына тез бейімделуі керек, ал ШОБ ірі компаниялармен салыстырғанда әсіресе осал. Бұл осалдық үш факторға байланысты.

1 - Тұтынушылық сұраныстың күрт төмендеуі кезеңінде өмір сүру үшін жеткіліксіз қол жетімді өтімділіктің төмен көлемі. Мысалы, ЭЫДҰ сауалнамасының деректері бойынша ШОБ кәсіпорындарының жартысынан астамы кірістердің күрт төмендеуіне тап болды, ал операциялық қызметті қолдау үшін қолжетімді резервтер 2 айдан аз уақытқа жетеді. АҚШ-та ШОБ кәсіпорындары орта есеппен 27 күнге ғана бос ақша қорына ие. Қазақстанда жағдай ұқсас.

2 - Икемді емес жеткізу тізбектері және операциялық процестер. Шағын көлемді болғандықтан, ШОБ кәсіпорындары көбінесе пандемия салдарынан қатты зардап шеккен және ұзартылған жеткізілім тізбегіне тәуелді, ал компания менеджменті бұған айтарлықтай әсер ете алмайды немесе ағымдағы кезеңде тез өзгерте алмайды. Сондай-ақ, олардың жұмыс процестерін қатаң санитарлық-эпидемиологиялық стандарттарға сәйкестендіру әлдеқайда қиын. Мұның бәрі, сайып келгенде, өзіндік құнның өсуіне және бәсекеге қабілеттіліктің төмендеуіне әсер етеді.

3 - Ең көп зардап шеккен секторлардағы ШОБ-тың диспропорциялық өкілдігі. Кейбір секторлар пандемиядан әлдеқайда көп зардап шегеді және оларды қалпына келтіру кезеңі ұзағырақ болады. Бұл салаларға туризм, тамақтану, сауда, ойын-сауық және басқа да қызметтер жатады. ЭЫДҰ деректеріне сәйкес, осы секторлардағы ШОБ үлесі экономикадағы ШОБ-тың орташа үлесінен әлдеқайда жоғары, жалпы кіріс көлемінің шамамен 60-70% - ы.

ШОБ дамушы елдерде жалпы жұмыспен қамтудың 45% - дан астамын қамтамасыз етеді, ЭЫДҰ елдерінде үлесі әлдеқайда жоғары, шамамен 70%. Сұраныстың кенеттен, күрт жоғалуы ШОБ-тің жұмыс істеу қабілетіне айтарлықтай әсер етеді, жұмыссыздық артады. Шағын және орта бизнесті қорғауға қабілетсіздік жалпы экономикаға әсер етеді және экономиканың кез келген қалпына келу жылдамдығына қауіп төндіреді. Біріншіден, адамдар кірістердің жоғалуына және белгісіздіктің жоғарылауына тап болғандықтан, шығындар мен тұтынудың төмендеуі ірі компанияларға жан-жақты әсер етеді. Сол сияқты дағдарыс экономикалық дамудың аймақтық күш-жігеріне күмән келтіруі мүмкін [3].

Қолданыстағы қолдау шаралардың тиімділігін арттыру үшін төрт бағытты ұсынуға болады. Олар күш-жігердің тиімділігін арттыру үшін өте маңызды болуы мүмкін. Алғашқы екеуі пандемияға тез арада жауап беруге арналған, ал соңғы екеуі-болашақта бизнеске қалай көмектесуге болатындығы.

1. ШОБ-тың мемлекеттік қолдауға қол жеткізуін жеңілдету. ШОБ-тың қолдау бағдарламаларына қатысуын кеңейту және олардың тиімділігін арттыру үшін мемлекеттік органдар қолдаудың дұрыс шараларын бірлесіп айқындауға, өтінімдер беру және уақтылы көмек алу процестерін оңайлатуға көмектесе отырып, олармен тікелей жұмыс істеуі тиіс.

Мұндай іс-шараларды табысты өткізген елдер, әдетте, ШОБ-пен өзара іс-қимыл жасау үшін бірыңғай терезе құрады. Мысалы, Австралия Үкіметі ШОБ үшін қолжетімді қолдау шаралары туралы ақпараты бар арнайы веб-сайт құрды және арнайы колл-орталықты іске қосты. Бұл тез кері байланыс алуға және қолдау шараларын бейімдеуге мүмкіндік берді.

Ең өзекті қолдау туралы ақпарат алғаннан кейін компаниялар оған тез қол жеткізуді қамтамасыз етуі керек. Мысалы, көбінесе күрделі өтінімдерді қажет ететін гранттар мен несиелер алу процестері, әсіресе бұл үшін бөлінген ресурстары жоқ ең кішкентай кәсіпорындар үшін кедергі болуы мүмкін. Әкімшілік процестерді оңайлата отырып, үкіметтер ШОБ-тың көмек бағдарламаларына қатысуын кеңейте алады. Мысалы, Канада бизнесті дамыту Банкі (BDC) шағын бизнеске 100 000 долларға дейін несие ұсынды, оны өтініш пен мақұлдаудан бастап 48 сағат ішінде онлайн режимінде алуға болады.

2. ШОБ-пен өзара әрекеттесудің тиімді экожүйесін қамтамасыз ету. Бұл көрсетілетін қолдау шараларының тиімділігін едәуір арттыруы мүмкін. Қажетті алғашқы қадамдарға әр түрлі тараптардың мүдделерін ескеру, ақпараттың қол жетімділігін арттыру және сұраныс пен ұсынысты нақты түсіну, яғни қанша ресурстар қажет және қанша қаражат бар екенін есептеу кіреді.

Сонымен қатар, бұл жүйе көрсетілген шаралардың әсерін мұқият қадағалайтын, бизнестен үнемі кері байланыс алатын, тәсілдерді бейімдейтін және Үкіметтің шешімдерін ұсынатын бақылау орталығы ретінде әрекет ете алады. Қазіргі уақытта көптеген үкіметтер прогресті әрдайым қадағалай алмайды, бұл бағдарламалардың тиімділігін арттыру үшін түзету шараларын қабылдау қабілетін шектейтін "соқыр" аймақтарды тудырады. Сонымен қатар, бұл жүйе ШОБ-тің салалық және аймақтық деңгейдегі мемлекеттік қолдау бағдарламаларына қатысуы туралы ақпарат береді; бұл түсінік экожүйе аясында тиісті мүдделі тараптарды жұмылдыру үшін маңызды.

3. Өмір сүру мақсатында қысқа мерзімді қолдау ғана емес, ұзақ мерзімді перспективада тұрақтылық пен бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету үшін әрекеттерді күшейту. Экономиканы қалпына келтіру жылдамдығы ағымдағы ынталандыру шаралары аяқталғаннан кейін ШОБ-тың қайта туылу және қалыпты операциялық қызметке оралу қабілетіне байланысты болады. Мемлекеттік органдар өз назарын ШОБ үшін ұзақ мерзімді перспективада барынша әсер ететін негізгі үш мәселеге: жергілікті нарыққа қолжетімділікті қамтамасыз етуге, экспорттық нарықтарға шығу бойынша қолдауға және еңбек өнімділігін арттыруға аударуы тиіс.

Біріншіден, мемлекеттік сатып алулардағы шағын және орта бизнестің үлесі барлық дерлік елдерге қарағанда төмен болып қалуда. Үкіметтер бүгінгі таңда ШОБ-тың Мемлекеттік сатып алуға қатысуын шектейтін Әкімшілік рәсімдер мен талаптарды жеңілдетуі мүмкін [4].

Екіншіден, кәсіпорындар жаһандық өндіріс тізбектеріне біріктірілген кезде белсенді дамуда. Пандемия жеткізу тізбегі мен халықаралық сауданы бұзды, ал ШОБ-тің бұзылған тізбектерді өздігінен қалпына келтіруге мүмкіндігі жоқ. Осыған байланысты шағын және орта кәсіпорындарды "интернационалдандыруды" Ұлттық экспорттық стратегиялардың негізгі элементтерінің бірі ретінде айқындау аса маңызды.

Соңында, өнімділікті арттыру бағдарламалары ШОБ-ты дамыту және оның халықаралық деңгейде бәсекеге түсу қабілеті үшін маңызды мәнге ие болады. Көптеген компаниялар дағдарысты еңсерген кезде, мысалы, электрондық коммерцияның жылдам шешімдерін енгізу арқылы, олардың тиімділігін одан әрі арттыру және олардың өмір сүруін қамтамасыз ету үшін инновациялар мен цифрландырудың өткір қажеттілігі бар. Үкіметтер өсімнің мөлшеріне, секторына және әлеуетіне қарай нақты басымдықтар қоя отырып, ШОБ үшін өнімділікті арттыру бағдарламаларын енгізуді жеделдетуге көмектесе алады. Мұнда тиімділікті жақсартудың жоғары әлеуеті бар.

4. Жаңа шындық аясында қолданыстағы стратегиялар мен қолдау құралдарын қайта қарастыру. Үкімет қолданыстағы стратегияларды қайта қарастыруды және оларды жаңа шындыққа бейімдеуді қарастыруы мүмкін. Мұнда үш бағыт бойынша ойлану керек.

Біріншіден, мемлекет басым секторларды анықтап, пандемиядан зардап шеккендерге қолдау көрсете алады, бірақ осы салаларға арнайы көмек түрлерін енгізу арқылы тез қалпына келтіруді (мысалы, техникалық қызмет көрсету және құрылыс) жоспарлап отыр. Мұндай тәсіл эпидемиологиялық жағдайдың нашарлауы үшін экономикалық белсенділікті минималды тәуекелмен арттыруға көмектеседі. Тұтастай алғанда, әрбір сектор үшін оның ерекшелігі мен ұзақ мерзімді даму перспективаларын ескеретін шараларды көздеу орынды [5].

Екіншіден, үкіметтер айтарлықтай өсу әлеуеті бар жоғары өнімді және инновациялық компанияларды қолдау бойынша күш-жігерді жеделдете алады. Біздің талдауымызға сәйкес, бұл санатқа көптеген елдерде ШОБ-тың бар болғаны 2-3% - ы тиесілі, бірақ дәл осы компаниялар ШОБ-тың экономикасы мен жұмыспен қамтылуының 60% - дан астамын қамтамасыз етеді. Көбінесе қолдау шаралары барлық ойыншыларға бағытталған, мемлекеттің осы компанияларды анықтай білуі және оларға кірістердің өсуі мен жұмыс орындарын құру бойынша қарсы міндеттемелер жағдайында көмектесу шешуші болады. Мақсатты және масштабталатын техникалық қолдау Бағдарламалары және өнімдік инновацияларға, цифрландыруға және жаңа бизнес-модельдерді құруға бағытталған ұлттық платформаларды іске қосу болашақта аса маңызды.

Сонымен, үкіметтің жауабы жұмыс істеп тұрған компаниялардың өмір сүруін қолдауға бағытталған болса да, бұл күш-жігерді кәсіпкерлік мәдениетін дамыту және ШОБ-ты одан әрі дамыту мақсатында нақты коммуникациялық науқан толықтыруы керек.

Шағын және орта компаниялар дағдарыстан кейінгі кезеңдегі экономикалық қалпына келтірудің өмірлік қозғалтқышы болып табылады және көптеген үкіметтер мұны түсініп, пандемияға қарсы ынталандыру бағдарламаларын жүзеге асырды. Келесі қадам-ұзақ мерзімді перспективада ШОБ-ты жедел қалпына келтіруге және өсіруге көмектесетін жаңа шындықты ескере отырып, кешенді тәсілді қамтамасыз ету.

Қазіргі әлем үлкен көлемдегі дағдарысты бастан кешуде, ол оған дайын болған жоқ, тіпті бір жылға жуық уақыт өтсе де, пандемиядан туындаған жергілікті, жекелеген дағдарыстарды қалпына келтірудің тиімді стратегиялары туралы ұсыныстар жоқ, бұл шағын бизнестің дағдарыстық мінез-құлқын зерттеудегі қауіп-қатерден гөрі белгісіздік туралы тұжырым жасайды [6].

Жалпы алғанда, қазіргі жағдайда неғұрлым күрделі экономикалық проблемаларға тап болған экономика салаларында ШОБ үлесі өте жоғары-бұл автомобиль жасау, құрылыс, көтерме және бөлшек сауда, әуе көлігі, қонақ үй бизнесі, тамақтану, жылжымайтын мүлік және тұтынушылық қызметтер. Бұл ретте пандемия шағын бизнестегі бизнес-процестерді айтарлықтай өзгертуге мүмкіндік берді. Осылайша, электрондық коммерцияның өсуі байқалды-2020 жылдың қаңтарынан сәуіріне дейін бұл нарықтың көлемі 27% - ға өсті. Қазіргі жағдайдың ерекшелігі-мемлекеттер мен жергілікті үкіметтер (және, әрине, денсаулық сақтау жүйелері) пандемия дағдарысына жеткілікті дайын емес, көбінесе дайындық үшін ресурстар мен уақыт жоқ болды. Пандемия кезінде зардап шекпейтін мекемелер мен ұйымдарды табу қиын. Жалпы, үкіметтің ұсынылған дағдарысқа қарсы пакеті, әлемнің басқа елдеріндегі сияқты, салықтық ынталандырудың әртүрлі шараларын, қаржылық қолдау шараларын, әкімшілік жүктемені азайту шараларын қамтыды. Тұтастай алғанда, дағдарыс кезіндегі шағын кәсіпорындар қызметінің қаржылық құрамдас бөлігі олардың өз қызметінің тиімділігіне қарағанда қаржыландыруға көбірек тәуелді екенін көрсетеді, бұл шағын бизнесті қолдаудың мемлекеттік бағдарламалары, оның жұмысшыларын жұмыспен қамтамасыз ету дағдарысты басқарудың маңызды элементіне айналады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Влияние COVID-19 на ключевые сектора экономики Казахстана // <https://home.kpmg/kz/ru/home/insights/2020/05/covid-key-economy-sectors.html>
2. Кризис пандемии привел к темпам экономики Казахстана уровня середины 1990-х. Что будет дальше? // <https://inbusiness.kz/ru/news/27477>
3. Негативное влияние COVID-19 на экономику Казахстана – крупнейшее по масштабу за два десятилетия: Доклад Всемирного банка // <https://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2020/07/22/the-covid-19-shock-to-kazakhstans-economy-largest-in-two-decades-world-bank-report>
4. Анализ воздействия COVID-19 на глобальную экономику и энергетический рынок // <https://eenergy.media/2021/10/17/analiz-vozdjeystviya-covid-19-na-globalnuyu-ekonomiku-i-energeticheskij-rynok/>
5. Мир после пандемии: что ждет экономику Казахстана // https://forbes.kz/process/expertise/mir_posle_pandemii_chno_jdet_ekonomiku_kazahstana
6. Селищева Т.А. Влияние пандемии COVID-19 на экономику стран-членов евразийского экономического союза и перспективы ее восстановления // <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-pandemii-covid-19-na-ekonomiku-stran-chlenov-evraziyskogo-ekonomicheskogo-soyuza-i-perspektivy-ee-vosstanovleniya/viewer>

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ СЕКТОРА МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА РК В ПЕРИОД ПОСТПАНДЕМИИ

Казиева Л. Ж., Шаяхметова А.

Эпидемия COVID-19 оказала влияние на все сферы жизнедеятельности человека, обусловила снижение потребительской активности, которая является основным фактором развития малого бизнеса. Распространена точка зрения, что наибольшие трудности в преодолении кризисных явлений после пандемии возникнут у малого бизнеса. Сектор малого и среднего предпринимательства является основой экономической и социальной системы страны, способствующей ее развитию и росту. Развитие малого и среднего предпринимательства приводит к созданию новых рабочих мест, росту налоговых пополнений бюджета, к увеличению благосостояния населения. Кроме того, высокий уровень конкуренции в малом и среднем предпринимательстве приводит к быстрому реагированию на спрос и предложение рынка, способствует росту производительности товаров и услуг. В этой статье рассматривается влияние пандемии COVID-19 на малый и средний бизнес Казахстана. Целью данной статьи является анализ развития и меры государственной поддержки малого и среднего бизнеса. Проведен анализ воздействия коронакризиса на национальную экономику, проанализирован уровень государственной поддержки малого бизнеса. Выявлены ключевые проблемы, связанные с развитием малого и среднего бизнеса в Казахстане в постпандемию.

Ключевые слова: *малый и средний бизнес, пандемия, кризис, экономика, экспорт, спрос.*

POSSIBILITY OF DEVELOPMENT OF THE SMALL AND SECONDARY BUSINESS SECTOR OF THE RK IN PERIOD OF POSTPANDEMIA

Kazieva L. Zh., Shayakhmetova A.

The COVID-19 epidemic has had an impact on all spheres of human activity, caused a decrease in consumer activity, which is the main factor in the development of small businesses. It

is widely believed that small businesses will have the greatest difficulties in overcoming the crisis phenomena after the pandemic. The sector of small and medium-sized enterprises is the basis of the economic and social system of the country, contributing to its development and growth. The development of small and medium-sized businesses leads to the creation of new jobs, an increase in tax replenishment of the budget, and an increase in the welfare of the population. In addition, the high level of competition in small and medium-sized enterprises leads to a rapid response to market demand and supply, contributes to the growth of productivity of goods and services. This article examines the impact of the COVID-19 pandemic on small and medium-sized businesses in Kazakhstan. The purpose of this article is to analyze the development and measures of state support for small and medium-sized businesses. The analysis of the impact of the coronacrisis on the national economy was carried out, the level of state support for small businesses was analyzed. The key problems associated with the development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan in the post-pandemic are identified.

Key words: small and medium-sized businesses, pandemic, crisis, economy, exports, demand.

Материал поступил в редакцию: 28.08.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 28.08.2021 ж.

УДК.657.62

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.012>

БИЗНЕСТЕ ШЫҒЫНДАРДЫ БАСҚАРУ ЕСЕБІНІҢ БАҒЫТТАРЫ МЕН ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ТИІМДІЛІКТІ АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Турысбекова Р.К., Сыздықбаева Н.Б.

Бұл мақалада бизнестегі шығындарды басқару есебінің бағыттары мен әдістерін қолдану арқылы тиімділікті арттыру жолдары және ұйымдастырылу принциптері қарастырылған.

Осыған байланысты, компания өзінің барлық шығындарын жабу қажет деген пікірге негізделген, экономикалық пайда тұжырымдамасының қолданылуы мен дамуының өзектілігі артуда. Әдеттегі табыстылық көрсеткіштерін пайдалану кезінде компания клиенттерімен байланыс орнату, бизнес үдерістерін жетілдіру, қызметкерлердің кәсібилігі мен білімі, жаңа өнімдер мен қызметтерді құру тек шығындар ретінде көрініс тауып, компания табыстылығын қалыптастыру және арттыруға бұл факторлардың әсерін көрсетпейді (ал бұл стратегиялық көзқарас жағынан маңызды болып табылады). Материалдық есеп активтердің табыстылыққа әсер ету үдерісіндегі дұрыс көрсету үшін қаржылық емес көрсеткіштер жүйесін пайдалану керек.

Ұйымның табыстылығын тек қаржылық көрсеткіштер арқылы басқару мүмкін емес. Экономикалық қосылған құн көрсеткіштерінің негізгі мағынасы мен экономикалық мәні ұйымның капиталы инвесторларға, акционерлерге және басқа да меншік иелеріне салынған капиталдың табыстылығының нормасын қамтамасыз ететіндей тиімділікпен жұмыс істеу қажеттілігінде.

Мақаладағы зерттеудің әдіснамалық негізі ұйымның капиталы, басқару есеп және ұйым шығындарының нормативтік және заңнамалық актілер, сондай-ақ ғалымдардың, доценттер мен профессорлардың берілген тақырыптағы жұмыстары болып табылады. Жұмыстың практикалық маңыздылығы қаржылық талдау, басқару есеп және тиімділікті арттыру жолдарын және мәліметтерін қорытындылауға бағытталған зерттеудің қолданбалы сипатымен анықталады[1].

Кілттік сөздер: Басқару есеп, экономикалық сипаттама, бизнес, экономикалық ақпарат, ұйымның капиталы, қосылған құн.

Қазақстанның әлемдік экономикаға кіруі отандық бизнестің бәсекеге қабілеттілігі мен инвестициялық тартымдылық деңгейін шешімді түрде өсіруді талап етеді. Ең алдымен, бұл қаржы-несиелік және ірі компанияларға қатысты. Бұл ұйымдардың даму тиімділігінің негізгі көрсеткіші ретінде, әдетте, пайда қаралады. Сонымен бірге басқа бизнеске немесе бағалы қағаздар нарығындағы осы капиталды тартуға байланысты баламалы нарықтық ұсыныстар мен мүмкіндіктердің табыстылығы жоғары болуы мүмкін. Әдеттегі табыстылық көрсеткіштері бұл баламаны толығымен көрсете алмайды.

Жаңа формацияның басшылары тез өзгермелі шарттарда бизнес құнын тиімді басқарып, баламаларды үнемі бағалап отыратын құралды қажет етеді. Осыған байланысты, компания өзінің барлық шығындарын жабу қажет деген пікірге негізделген, экономикалық пайда тұжырымдамасының қолданылуы мен дамуының өзектілігі артады.

Қазіргі кезде басқару есебінің бір бағыты болып саналатын, стратегиялық басқару есебіне үлкен назар аударылуда. Біздің мемлекетімізде стратегиялық басқару есебі жеткілікті түрде дамымаған, соның нәтижесінде бұл саладағы отандық басылымдар мен зерттеулерде көп емес.

Стратегиялық басқару есебінің шегінде ұйым қызметін жүзеге асыратын бизнес-ортаның (бәсекелестердің, жабдықтаушылардың, тұтынушылардың, сыртқы экономикалық шарттардың, үкімет іс-әреттерінің) толықтай сыртқы талдауы жасалады.

Бүгінгі күні бизнесті басқарудың стратегиялық бағыттары мен әдістерін қолданудың қажеттілігі күмән келтірмейді. Стратегиялық басқару тек стратегиялық жоспар құрумен ғана шектелмейді, оны жүзеге асырудың әдістері мен механизмдердің болуын керек етеді.

Бірақ стратегиялық басқару есебі тек стратегиялық жоспар құруды ғана емес, оны жүзеге ауыстырудың әдістері мен механизмдердің қажеттігін түсіндіреді.

Стратегиялық құру және жүзеге асыру стратегиялық мақсаттар мен көрсеткіштерге сейкес, ұйымның (банктің) қызметінің тиімділігін анықтайтын, бағалау көрсеткіштері мен индикатордың кешенінің қалыптасуын білдіреді. Әдетте, компания қызметінің табыстылығын бағалау үшін бухгалтерлік есептілік ақпараты қолданылады. Дегенмен, қаржы және банк бизнесіндегі қазіргі замандық жағдайларға байланысты (банк капиталының шоғырландырылуы, инвестициялық бизнестің дамуы, ұйымдастырушылық құрылымдардың трансформациясы және банктік нарықтық құнының артуын банктік басқарудың негізгі мақсаты ретінде қарастыру) сапалы жаңа көрсеткіштердің қолданылуын талап етеді.

Әдеттегі табыстылық көрсеткіштерін пайдалану кезінде компания клиенттерімен байланыс орнату, бизнес үдерістерін жетілдіру, қызметкерлердің кәсібилігі мен білімі, жаңа өнімдер мен қызметтерді құру тек шығындар ретінде көрініс тауып, компания табыстылығын қалыптастыру және арттыруға бұл факторлардың әсерін көрсетпейді (ал бұл стратегиялық көзқарас жағынан маңызды болып табылады). Материалдық есеп активтердің табыстылыққа әсер ету үдерісіндегі дұрыс көрсету үшін қаржылық емес көрсеткіштер жүйесін пайдалану керек.

Ұйымның табыстылығын тек қаржылық көрсеткіштер арқылы басқару мүмкін емес.

Сондықтан стратегияны қалыптастыру және қазіргі заманғы ұйымдардың, оның ішінде компания қызметін бағалау үшін тиімділіктің қаржылық және қаржылық емес көрсеткіштерінің жүйесі қажет.

Компанияның құнын арттыру бойынша бизнестің тиімділігін бағалаудың жетілдірілген және жүйелі механизмінің қажеттілігі 1990 жылдары Д. Нортон мен Р. Капланмен құрастырылған, балансталған көрсеткіштер жүйесінің (BSC) және қосылған құн әдістемелерін құруға септігін тигізеді[2].

Экономикалық қосылған құн және балансталған көрсеткіштер жүйесі тұжырымдамалары бір кезде пайда болып, бүгінгі күні бизнес-инновациялар әлеміндегі ең танымал тұжырымдардың біріне айналды.

Балансталған көрсеткіштер жүйесінің басты мақсаты – компанияның акционерлік құнын арттыру. Бұл мақсатқа жеткізудің тек екі жолы бар: табыстарды арттырып, шығындарды кемітудің жолын айтпайды. BSC табыстардың артуы қандай алынатыны және қандай клиенттер оны қамтамасыз ететінін көрсететіндіктен, құнды басқарудың негізгі болып табылады. Кейін тұтынушыларға өзінің бірегей ұсыныстарын тиімді жеткізу үшін, жетілдіруді қажет ететін, негізгі бизнес үрдістерді анықтайды.

Осылайшы, Гарвардтық бизнес мектебінің мамандарының ойынша, бұл жүйе ХХІ ғасырдың танымал құралдарының бірі.

Ірі компанияларға бұл жүйені енгізу компания мақсатын белгілі тапсырмалар мен көрсеткіштерге алмастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге әр көрсеткіштер себепті-тергеулі байланыстардың буыны болып табылады.

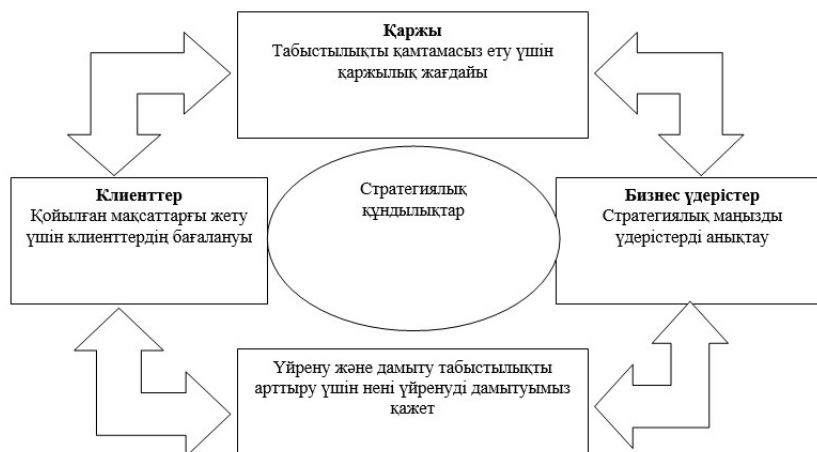
Кесте 1. Тұжырымның атауы (балансталған көрсеткіштер жүйесі) келесілердің теңдігін сипаттайды:

1	Қаржылық және қаржылық емес көрсеткіштердің
2	Басқарудың жедел және стратегиялық деңгейлерінің
3	Қызметтің өткен және болашақ нәтижелерінің
4	Қызметтің ішкі және сыртқы факторларының

Кесте 2. Балансталған көрсеткіштер әдістемесіне сәйкес банк қызметі өзара байланыстырылған тұрғылар шегінде қарастырылады:

1	Қаржы
2	Клиенттер
3	Бизнес-үдерістер
4	Үйрену және даму

Сурет 1. Балансталған көрсеткіштер жүйесі ұйым қызметінің стратегиялық маңызды қырларын сипаттайтын төрт құрауыштан тұруы керек:

Ескерту - Баураев Н.А. Стратегиялық басқару есебінің бағыттары мен әдістерін қолдану// ҚазҰУ хабаршысы. -2019. - № 3(99). –44-48бб.

Бұл суретте көрсетілген әр төрт құрауыш үшін өз стратегиялық мақсаттары қойылады.

Стратегия негізделген, себеп-тергеулі байланысты зерттеуге ерекше назар аударылады. Бұл зерттеулерді Gorelik O. М. шетел ғалымы нәтижені төмендегі 4-суретте нақты айқындап көрсете білген. Ол табыстарды арттыру стратегиясына қатысты, қаржылық мақсат анық: олардың құрылымын ұлғайту керек. Стратегиялық түрде бұл компания өзінің клиенттік базасын талдау арқылы жаңа қызметті пайдаланушыларды анықтап, сосын сол мақсатты аудиторияға жаңа қызметтерін сатады. Қаржылық мақсат

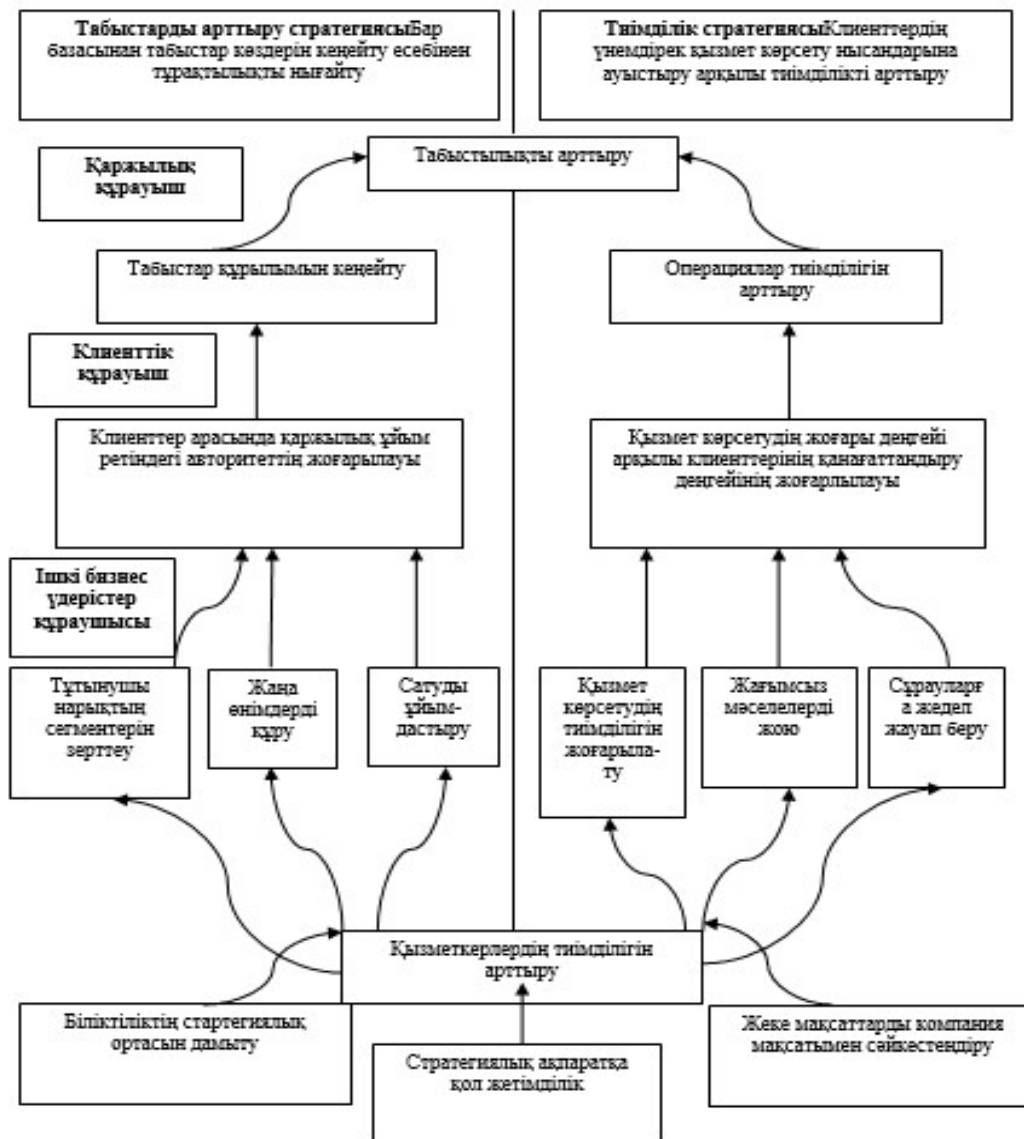
анықталғаннан кейін, табыстар көзін ұлғайту, тұтынушылық бағаның жаңа ұсынысын қалыптастырғаннан кейін клиенттер арасында қаржылық ұйым ретіндегі авторитетінің жоғарлату, ішкі бизнес үдерістердің құраушытарымен жұмыс басталады.

Кесте 3. Үш көп қызметті үдеріс бөліп қарастырылады:

1	Клиенттің мұқтаждықтарын анықтау
2	Жаңа өнімдер мен қызметтер қалыптастырылады
3	Жаңа қызметтер көрсету

Компания қызметкерлері белсенді түрде жұмыс жасады. Қызмет көрсетудің мәдениеті компанияда болған жоқ. Ал енді компания қызмет көрсету үдерісі үшін арнайы бағдарлама әзірлейді. Төмендегі сурет Gorelik O. M. шетел ғалымымен әзірленген.

Сурет 2. Балансталған көрсеткіштер жүйесі

Ескерту - Gorelik O. M. Financial analysis: a modern tool for making economic decisions // Omega-L.- 2019.- №4. – p.7-12. Электрондық ресурсы: <http://the-books.biz/finance-money-circulation/the-financial-analysis-the-basis-the-modern.html>

Келесі деңгей табыстардың өсімін қамтамасыз ететін стратегияны тиімді жүзеге асыру үшін қызметкерлердің тиімділігінің арттыруға әсер еруші факторларды анықтау.

Кесте 4. Үйрету және даму құрауышы келесі қажеттіліктерді анықтады:

1	жаңа қызметтерді біту кәсібилігін көтеру арқылы өз біліктіліктерін дамыту
2	ақпаратқа қол жетімділікті арттыру
3	жеке мақсаттарды компания мақсатымен сәйкестендіру

Бірақ, клиенттік базаны талдағаннан кейін клиенттер қызметтердің кең спектрін көрсететін компания ретінде қарамастырмағаны анықталды. Бірақ, банк бүгінгі күні несиелік карталарды, автокөліктерді несиелік және т.б несиелік өнімдерді ұсынып, қаржылық кеңестер берумен айналысады. Клиенттердің банк туралы көз қарастарын өзгертіп, бөлшек банк ретінде жаңа имидж қалыптастыру шешімі қабылданды[3].

Барлық осы көрсеткіштер жаңа басқару үрдісінің негізін құрады. Мысалы, стратегиялық қайта үйрену коэффициентін қарастырайық. Кез келген жаңа стратегияны жүзеге асыру үшін қызметкерлерді қайта үйрету керек. Қызметкерлердің сәйкес білімдері мен дағдылары актив ретінде (олар бар болса) немесе пассив ретінде (олар жоқ болса) келтіруге болады.

Басқару есебінің тапсырмаларының бірі – бизнестің тиімділігін, табыстылықты экономикалық сауатты түрде анықтау.

EVA- ны анықтауға негізделген басқару тұжырымдамасы компанияның баламалы салымдармен салыстырғандағы табыс табуының жеткіліктілігін анықтауға мүмкіндік береді. Бұл тұжырымдаманың негізінде тұрған А.Маршалл «оның (иеленушінің немесе басшының) пайдасынан ағымдағы ставка бойынша капиталға пайызды шегергенде қалғанды оның кәсіпкерлік немесе басқарушылық пайдасы деп атауға болады».

Көріп отырғанымыздай, «қалған табыс» деп аталатын пайда түсінігі немесе экономикалық пайда мен бухгалтерлік есептегі табыс түсінігі арасында үлкен айырмашылық бар. Бухгалтерлік пайда мен экономикалық пайда айырмашылықтары компания табыстары өндірістік және операциялық шығындарды жауып, иелері инвестицияланатын капиталдың қайтарымдылығын қамтамасыз етуге жеткілікті болғанда табыстылығы жоғары болып саналады. П. Друкер капитал құнын жабатын пайда алып келмейтін бизнес, ол зиян шегетінін айтады.

Экономикалық қосылған құн тұжырымдамасын (economic value added-EVA) «Stern Stewart & Co» консалтингтік компаниясының Yvonne Ward, Andrew Gravis атты мамандарымен құрастырылған және тез арада әлемнің бастаушы компанияларының арасында мәлімділік жаулап алды. Оның мәні компания белгілі құны бар капиталымен жоба ретінде қаралатындығында. Жобаның (компанияның) табыстылығы мен капитал құнының арасындағы айырмашылық экономикалық қосылған құн (EVA) болып есептеледі. Осылайша, EVA компанияның экономикалық пайдасын сипаттайтын көрсеткіш: баламалы әдіспен (басқа бизнеске, депозитке, қор нарығына) капиталды салу мүмкіндігінен айырылғандағы компания жіберілген пайда есебін көрсетеді.

Несие-қаржылық ұйымдар үшін EVA-ны анықтауға негізделген басқару тұжырымдамасы: банк баламалы капитал салымдарымен салыстырғанда қаншалықты табыс табатынын, компания топ-менеджерінің әрі қарайғы қызметтерінің бағыттары мен мақсаттылығын бағалауын анықтауға мүмкіндік береді.

EVA көрсеткіші банк қызметінің тиімділігін бағалауда қолданылатындықтан оны NPV (таза келтірілген құн) және ROI (инвестиция табыстылығы) көрсеткіштерімен жиі салыстырады. Бірақ, қаржылық салымдардың тиімділігін бағалау тұрғысынан қарағанда, EVA көрсеткішін қолданған ыңғайлырақ. Себебі, EVA компанияның құнын анықтаудың қарапайымдылығын қамтамасыз етеді және ұйымның толығымен немесе оның жекелеген бөлімшесінің қызметінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді.

Кесте 5. EVA көрсеткішінің қажеттілігі келесі шарттармен түсіндіріледі:

1	Статистикалық әдістерді қолдану арқылы акцияның құнымен тығыз байланыс орнату
2	Бухгалтерлік есептен көп ақпарат көлемін пайдалану мүмкіндігі
3	Тәуекел факторын есепте ала отырып, компания құнына баға беру

Бұл көрсеткіш тек қорытынды нәтижені ғана емес оның қандай құнмен келгенін (яғни, капиталдың мөлшері мен құнын) көрсетеді.

Ұйым қызметінің тиімділігін толық бағалау үшін және меншік иесінің екі сауалына – оның капиталы нақты қанша тұрады және ол қанша табыс алып келеді жауап беру үшін жалпыға ортақ көрсеткіштер аздық етеді.

Бухгалтерлік пайда және оған негізделген көрсеткіштер бірқатар кемшіліктерге ие. Мұндай көрсеткіштер ұйымының мақсатын бағдарлау үшін пайдаланыла алмайды. Пайданың болуы есеп айырысу шоттарында қаражаттар барына кепіл бермейді.

Бухгалтерлік көрсеткіштер нарықтық, ұйымдастырушылық, қаржылық тәуекелдерді ескермейді. Сонымен қатар бухгалтерлік көрсеткіштер өткенге бағытталған (алдыңғы кезең есептілігі), ал меншік иесіне болашақты білу және оны болжау маңызды.

Бухгалтерлік көрсеткіштер қазіргі компанияның толық құнын көрсете алмайды. Есепте көрініс табатын активтер ұйыммен қолданылатын және табыс алып келетін, бір қатар қорларды есепке алмайды. Мұндай қорларға ғылыми-зерттеу және тәжірбие конструкторлық жұмыстарға салымдар, қызметкерлерді үйрету, сауда маркасын қалыптастыру мен өткізу және бизнесті қайта құруға инвестициялар жатады. Барлық осы стандарттарға сәйкес активтер ретінде танылмайды және пайданы есептеуде қолданылмайды. Стратегиялық талдау және басқару бойынша мұндай қорларды қолданылатын капитал мөлшерін анықтауда ескерген жөн.

EVA тұжырымы бұл ресурстарды («меншікті капитал баламалары») ұйымның капитал құрамына есептеуді және оны ұйымның капиталына арнайы түзетулер жасау арқылы жүзеге асыруды ұсынады.

«Меншікті капитал баламаларын» пайдалану EVA көрсеткіші ұйымның толық құнын көрсетуге мүмкіндік береді.

Жүргізілген түзетулер нәтижесінде (капитал мен ұйым пайдасының) EVA тұжырымдамасындағы инвестицияланған капитал табыстылығы көрсеткіші (ROCE) сәйкесінше аталатын бухгалтерлік көрсеткіштен ерекшеленеді.

Экономикалық қосылған құн тұжырымын енгізудегі негізгі мақсат көрсеткіші дәл анықтауда емес, ұйымды басқару жүйесінің тиімділігін арттыруда. EVA-ның мәні бұл көрсеткіштің ұйым қызметінің табыстылығының деңгейін нарықта оның бағалануы арқылы анықталуында болып отыр.

Экономикалық қосылған құн мен меншік иелерінің іс-әрекеттері арасындағы келесі үш нұсқаны қарастарайық:

$EVA = 0$, яғни ұйымның нарықтық құны таза активтердің баланстық құнына теңеседі. Бұл кездегі меншік иесінің нарықтық ұтысы нөлге тең болады, сондықтан ол осы ұйымда операцияларды жалғастыра да немесе банк депозиттерде қаражаттар салса да ұтады.

$EVA = 0$ ұйымның нарықтық құнының таза активтердің баланстық құнынан артықшылығын білдіреді, бұл өз кезегінде акционерлердің осы ұйымға салымдарды салуға ынталандырады.

$EVA = 0$ ұйымның нарықтық құнының төмендегеніне әкеледі. Бұл жағдайда акционерлер баламалы табыстылықтың төмендеуі есебінен ұйымға салынған капиталды жоғалтады.

Ұйымның нарықтық құнымен экономикалық құн мәндерінің байланысы инвестицияларды тарту үшін ұйым EVA –ның болашақ мәндерін жоспарлау керектігін көрсетеді. Егер болжаулар қарама-қайшы болса, акция құны ауытқып отырады және қысқа мерзімді жоспарда ұйымның акция құны мен EVA мәні арасында айқын байланыс орнату қиынға соғады[4].

Экономикалық қосылған құн көрсеткіштерінің негізгі мағынасы мен экономикалық мәні ұйымның капиталы инвесторларға, акционерлерге және басқа да меншік иелеріне салынған капиталдың табыстылығының нормасын қамтамасыз ететіндей тиімділікпен жұмыс істеу қажеттілігінде.

Инвестордың табыстылығының нормасы – инвестормен (акционермен, меншік иесімен) анықталатын ұйымның сәйкес инвестициялық тәуекелін ескергендігі, капиталға салымдардан табыс ставкасының шегі. Осы табыстылық ставкасын ұсынылған капиталды инвестор баламалы бизнес салаларында пайдаланса таба алады.

Экономикалық қосылған құнды (EVA) есептеу үшін бухгалтерлік көрсеткіш «Таза пайда», жоғарыда айтқан, меншікті капитал баламаларының өсіміне түзетілуі керек.

$$EVA = NOPAT - Capital = NOPAT - WACC * CE$$

мұндағы

NOPAT (Net Operationg Profit After Tax)– салық төлегеннен кейін алынатын таза пайда, яғни қаржылық есептілікті (пайда және зиян есептілігі бойынша) таза пайда қажетті түзетулермен;

Capital (Cost of Capital) –ұйым капиталының құны болып табылады;

WACC (Weight Average Cost of Capital)– капиталдың орта өлшемді құны (қатысты шамалармен өлшенеді - %), бұл жиынтық каптталдың құны болып табылады (меншікті және тартылған).

CE (Capital Employed)- балансқа қосылмаған ресурстардың құнын есептеу және қаржылық есептілік берілгендерін «меншікті капиталдың баламаларының» өсіміне түзету арқылы анықталатын инвестицияланған капитал.

Ұйым экономикалық қосылған құн көрсеткішін пайдаланудағы негізгі мақсат – оны арттыру, жолдарын яғни табыстылықты арттырудың жолдарын анықтауда.

Кесте 6. Экономикалық қосылған құн көрсеткіші келесілердің есебінен арту мүмкін:

1	Пайыздарды немесе маржаны өсіру, сатуларды көбейту және шығындарды азайту жолдары арқылы капиталдың қайтарымдылығын арттыру
2	Пайдасы жоғары және қосымша капиталға шығындарды тиімді жобаларға капитал инвестициялау арқылы, табыстылықты өсіру
3	Капитал қайтымдылығын қамтамасыз етпейтін операцияларға инвестицияларды қысқарту, жою немесе бөлу арқылы инвестицияларды оңтайландыру
4	Капитал шығандарын стратегияны жүзеге асыруға қажетті қаржылық икемділік, басқару тәуекелі және басқа қаржылық құралдар көмегімен, қысқарту арқылы капитал құнын оңтайландыру

Кесте 7. Осылайша, экономикалық қосылған құнды үш жолмен арттыруға болады:

1	Капиталдың бұрынғы көлемін қолдана отырып, пайданы өсіру
2	Пайданың көлемін сақтай отырып, қолданудағы капиталды қысқарту
3	Капиталға тарту шығындарды азайту

EVA көрсеткіштерінің құрылымында компания табыстылығын арттыруда ұйымның нарықтық ағымдағы және болашақ орнын бағалаған дұрыс. Үш деңгейлі стратегиялық баламаларды қалыптастыру жүйесі (әсерінің маркетингісі ағымдағы маркетинг және ұсыныстарды қабылдайтын маркетинг) ұйым табыстылығын басқаруды анықтап түсіндіреді.

Қазіргі кездегі ұйымдардың жалғыз тұрақтылығы өзгеріс болып табылады. ХХІ ғасырдағы бизнес ұйымдардың үнемі жаңа шарттарға икемделіп талап етіледі. Сондықтан бұл көрсеткіштерді енгізу компанияларға тек қана өткен кезеңдерге ғана сүйене отырып, шешімдерді қабылдамай, болашаққа стратегиялық көзқараспен қарауға мүмкіндік береді. Р.Капланның айтуы бойынша әдеттегі классикалық көрсеткіштермен ғана шешімдер қабылдау бұл көлікті артқы айнаға қарап қана айдаумен тең.

Кесте 8. Бұл көрсеткіштерді енгізу кезінде ұйым бірқатар кедергілерге кездесуі мүмкін:

1	Басқару үдерістерімен алдын ала байланыс
2	Басқару тәжірибесінің жалпы мақсатқа сәйкес келмеуі
3	Уақыттың дұрыс таңдалмауы
4	Балансталған көрсеткіштер үшін мақсаттардың қойылмағандығы
5	Қызметкерлерді теориялық және тәжірибелік үйретудің жоқ болуы
6	Басшылық тарапынан қолдау көрсетілмегендік

Бұл көрсеткіштерді енгізу жалпы компания табыстылығын талдауының сапасын жоғарлатады. Ұйымның болашақтағы стратегиялық даму тұжырымдамасын экономикалық қосылған құн мен балансталған көрсеткіштер жүйесі негізінде қалыптастыру бұл табыстылықты арттырудың жолдарымен әдістерін нақтырақ анықтауға мүмкіндік береді. Бұл – компанияның болашағын басқару.

Балансталған көрсеткіштер жүйесі – компания мақсаттарының төрт негізгі құраушының негізіндегі интеграциясы. Бұл – қалаулы нәтижелердің және нақты ішкі бизнес үдерістер негізінде алынған нәтижелердің себеп байланыс жүйесі.

Көріп отырғанымыздай, компания табыстылығын талдауда шетелде кеңінен қолданылатын көрсеткіштерді енгізу көптеген арттықшылықтарға ие. Бірақ бұл стратегияның тек қабылдап қана қоймай отандық компаниялардың ерешеліктерін ескере отырып, оны жүзеге асырудың да мәні зор.

Бұл көрсеткіштердің әрқайсысын жеке және бірге де қолдануға болады. Бірақ талдау бұл көрсеткіштердің бірге қолданылуы кезінде: EVA жалпы стратегиялық мақсаттың сапалық көрінісі, басшылықты ынталандырушы және балансталған көрсеткіштер жүйесінің қаржылық перспективалық құралы ретінде, ал BSC ұйым акционерлік құнның артуына бағытталған басқару құралы ретінде пайдалану тиімділігі жоғары болатынын көрсетеді.

Кайзен костинг жүйесінің негізгі қызметі жекелеген шығындар статясы бойынша өнімнің есептік және нақты өзіндік құндары арасындағы айырмашылықтарды минималдау. Жапондық автоөндірушілердің ойы бойынша, шығынды төмендету негізінен айнымалы шығындарға соның ішінде негізгі материалдық және еңбек шығындары көп көңіл бөлу керек. Алайда өндірістік емес бөлімде кайзен-шығындарының мақсатты деңгейі тұрақты шығындарға бекітіледі. Мұндай бөлімдерге басты кеңсе, ғылыми-зерттеу бөлімі және сату бөлімі кіреді.

Барлық зауыттар бойынша кайзен-шығындарының жалпы сомасы кайзен - шығындары бойынша комитетпен бекітіліп келесі формула бойынша есептеледі :

$$\begin{aligned}
 &\frac{\text{Өткен кезең бойынша бір автомобильге кеткен нақты шығындар сомасы}}{\text{Өткен кезең бойынша кеткен нақты шығындар сомасы}} = \frac{\text{Өткен кезеңдер бойынша кеткен нақты шығындар сомасы}}{\text{Өткен кезең бойынша өндірілген өнімнің нақты көлемі}} \\
 &\frac{\text{Барлық зауыттарға осы кезеңде күтілетін нақты шығындар сомасы}}{\text{Барлық зауыттар үшін осы кезеңдегі мақсатты кайзен шығындары}} = \frac{\text{Өткен кезең бойынша бір автомобильге кеткен шығын сомасы}}{\text{Осы кезеңде өндірілетін өнімнің күтілетін көлемі}} \\
 &= \frac{\text{Осы кезең бойынша барлық зауыттарға кеткен күтілетін шығындар сомасы}}{\text{Шығындарды төмендетудің мақсатты коэффициенті}}
 \end{aligned}$$

Шығындарды төмендетудің мақсатты коэффициенті бір жылға бекітілген пайданың мақсатты нормасына сәйкес анықталады. Бұл қатынас шамамен 10 пайызды құрайды. Жаңа автомобиль үшін таргет-костинг процесінде бекітілген мақсатты шығындардың деңгейіне өндіріс басталған сәттен бастап 3 ай мерзімінде қол жеткізіледі деп күтіледі. Осы кезең өтуі барысында мақсатты шығындар деңгейі кайзен костинг әдісі бойынша көп мөлшерде азайтылуы мүмкін. Әрбір зауытқа бекітілетін кайзен шығындардың мақсатты деңгейлері келесідей формулаларда есептеледі:

Осы зауытқа
арналған коэффициент

=
$$\frac{\text{Осы зауытпен реттелетін шығындар}}{\text{Барлық зауыттар үшін шығындардың жалпы сомасы}}$$

Осы зауытқа арналған
шығындар
кейзен шығындарының
жалпы сомасы

Барлық зауыттар үшін осы кезеңдегі мақсатты кайзен-
шығындар
Осы зауыттарға арналған коэффициенттер

Соның нәтижесінде өзіндік құнның қажетті деңгейі мен өндірістің табыстылығы қамтамасыз етіледі. Басқару есебінің жапондық үлгісінде кайзен-костингпен қатар жүргізіледі. Екі жүйенің де мақсаттары бар – мақсатты өзіндік құнға қол жеткізу: таргет-костинг – өнімді жобалау сатысында, ал кайдзен-костинг-өнімді өндіру сатысында. Бұл жүйелерді қатар қолдану өзіндік құнды төмендету саясатын мақсатты және ұйымдасқан түрде жүргізуге, жаңа өнімге ақша қаражаттарын рационалды түрде инвестициалауға, өндірістік процеске жұмылдырылған адамдардың қызметін үйлестіруге және бірлескен күшпен алға қойған мақсатқа қол жеткізуге мүмкіндік береді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Әділбекова А. «ХҚЕС бойынша бухгалтерлік есеп шоттарының жұмысжоспары» / Бухгалтер бюллетені - 2013-№3-20 бет
2. Құдайбергенов Н. А. Басқару есеп принциптері [Мәтін]: Оқулық / Н. А. Құдайбергенов - Алматы: ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, 2017- 255 бет
3. Амренова Б. Д. Басқару есеп теориясы: дәрістер жинағы [Мәтін] 2018- 68 бет
4. Әбдішүкіров Р. Басқару есеп. 2 кітап [Мәтін]: Практикум / 2017ж.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ БИЗНЕСА ЗА СЧЕТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАПРАВЛЕНИЙ И МЕТОДОВ УПРАВЛЕНИЯ ЗАТРАТАМИ

Турысбекова Р.К. Сыздыкбаева Н.Б.

В статье рассматриваются способы повышения эффективности и принципы организации за счет использования направлений и методов управленческого учета бизнес-затрат.

В связи с этим, исходя из идеи, что компания должна покрывать все свои расходы, растет актуальность применения и развития концепции экономической выгоды. При использовании традиционных показателей рентабельности налаживание отношений с клиентами, улучшение бизнес-процессов, профессионализм и знания сотрудников, создание новых продуктов и услуг рассматриваются только как затраты и не влияют на формирование и рост прибыльности компании (что стратегически важно). Следует использовать систему нефинансовых показателей для точного отражения материальных активов в процессе влияния на рентабельность активов.

Прибыльностью организации нельзя называть только по финансовым показателям. Основное значение и экономическая ценность экономических показателей добавленной стоимости заключается в необходимости работать эффективно, чтобы капитал организации обеспечивал норму прибыли на капитал, вложенный инвесторами, акционерами и другими собственниками.

Методологической основой исследования в статье являются нормативные и законодательные акты о капитале организации, управленческом учете и организационных расходах, а также работы ученых, доцентов и профессоров по данной теме. Практическая значимость работы определяется прикладным характером

исследования, направленным на обобщение данных и пути совершенствования финансового анализа, управленческого учета и эффективности.

Ключевые слова: управленческий учет, экономические характеристики, бизнес, экономическая информация, капитал организации, добавленная стоимость.

WAYS TO INCREASE EFFICIENCY IN BUSINESS THROUGH THE USE OF AREAS AND METHODS OF COST MANAGEMENT ACCOUNTING

Turysbekova R.K., Syzdykbaeva N.B.

This article discusses ways to increase efficiency and organizational principles through the use of areas and methods of business cost management accounting.

In this regard, based on the idea that the company must cover all its costs, the relevance of the application and development of the concept of economic benefits is growing. When using traditional profitability indicators, establishing relationships with customers, improving business processes, professionalism and knowledge of employees, creating new products and services are seen only as costs and do not affect the formation and growth of the company's profitability (which is strategically important). A system of non-financial indicators should be used to accurately reflect tangible assets in the process of affecting the return on assets.

The profitability of an organization cannot be managed by financial indicators alone. The main meaning and economic value of economic value indicators is the need to work efficiently so that the capital of the organization provides a rate of return on capital invested by investors, shareholders and other owners.

The methodological basis of the research in the article is the normative and legislative acts of the organization's capital, management accounting and organizational costs, as well as the work of scientists, associate professors and professors on this topic. The practical significance of the work is determined by the applied nature of the study, aimed at summarizing the data and ways to improve the financial analysis, management accounting and efficiency.

Keywords: Management accounting, economic characteristics, business, economic information, organization's capital, value added.

Материал поступил в редакцию: 28.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 28.09.2021 ж.

УДК 330.322

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.013>

ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Уалиева Б.Б.

Статья посвящена анализу особенностей и современных тенденций развития системы государственной поддержки агропромышленного комплекса в Республике Казахстан.

Агропромышленный комплекс является одной из важнейших отраслей экономики, которая закладывает основы продовольственной безопасности страны. Мировые кризисные процессы предъявляют новые требования к совершенствованию регулирования и финансовой поддержки агропромышленного комплекса. В статье исследуются

механизмы системы государственной поддержки агропромышленного комплекса, принимаемые государством в условиях пандемии. Подчеркивается, что развитие агропромышленного комплекса страны является необходимой предпосылкой для укрепления конкурентоспособности РК.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, государственная поддержка сельскохозяйственных товаропроизводителей, субсидирование

Введение

Усиление мировых кризисных процессов на фоне глобализации, интеграции и модернизации казахстанской экономики, обостряет вопросы развития АПК.

Республика Казахстан занимает 9 место в мире по площади, при этом около 75% территории государства пригодны для ведения сельского хозяйства. В сельском хозяйстве занято около 1,6 млн. человек (второе место после торговли. Однако в последние годы доля сельского хозяйства в валовом внутреннем продукте страны составляет около 4,5%, против 34% в 1990 году.

Приоритетной задачей государства является преодоление экономического кризиса и вывод АПК в режим устойчивого роста.

В современной рыночной экономике государственная поддержка аграрного сектора является объективной необходимостью. Под государственной поддержкой принято понимать комплекс различных мероприятий для формирования эквивалентных отношений в рамках единой экономической системы нацеленный на достижение экономического равновесия [1].

Вопросы государственного регулирования экономики поднимались еще экономистами-классиками: А. Смитом, К. Марксом, К. Макконеллом и др.

А. Смит утверждал, что «особые распоряжения» правительства могут длительное время держать цены товаров выше, чем их рыночная цена. Но держаться цены будут ровно столько, сколько действуют эти меры [2].

Проблемы АПК, а также государственная поддержка его развития рассматриваются и современными экономистами: А.И. Алтуховым, Г.В. Беспехотным, А.В. Гордеевым, Н.Н. Ибришевым, Е.М. Кенжегузиным, С.Е. Киселёвым, И.В. Ковалевой, В.В. Милосердовым, В.И. Нечаевым, Э.А. Сагайдаком, Б.Б. Сулейменовым, Г.Е. Темирхан, И.Г. Ушачевым, С.А. Шелковниковым и другими.

Цель исследования – анализ особенностей системы государственной поддержки АПК в Республике Казахстан. Объектом исследования является современная система государственной поддержки АПК в Республике Казахстан.

Материалы и методы исследований

Теоретико-методологическая база исследования – монографии, учебные пособия, материалы научных конференций.

Методологической базой явились общенаучные принципы и методы исследования, предполагающие комплексный и системный подходы к исследованию сущности и механизма государственной поддержки АПК, изучение экономических отношений между государством и хозяйствующими субъектами в их взаимосвязи и развитии.

Информационная база исследования: данные Комитета статистики Министерства национальной экономики РК и Национального банка РК, законодательные и иные нормативные правовые акты Республики Казахстан, а также государственные программы в области организации и финансирования системы АПК.

Теоретическая значимость определяется научной и практической актуальностью поставленных задач и заключается в том, что полученные в ходе исследования положения, выводы и предложения развивают и дополняют ряд аспектов теории государственного регулирования АПК.

Концептуальные положения, выводы и предложения могут быть использованы при совершенствовании системы государственного регулирования и поддержки АПК.

Результаты исследований и их обсуждение

Существование эффективной государственной поддержки является неперенным условием успешного функционирования АПК, о чем свидетельствует опыт экономически развитых стран. Нередко АПК становится базой для экономического роста государства.

Государственную поддержку можно определить как «совокупность различных рычагов и инструментов, льготного и безвозмездного финансирования наиболее ущемлённых в экономическом отношении предприятий отраслей» [3]. Специфика АПК как отрасли кроется в его социально-экономическом значении и особенностях функционирования сельскохозяйственного производства и рынка сельскохозяйственной продукции. При пристальном рассмотрении АПК как отрасли можно отметить и его политическую значимость, связанную с продовольственной безопасностью страны.

В качестве основных направлений государственной поддержки АПК принято выделять: льготное налогообложение, выделение субсидий, льготное кредитование.

Налогообложение является одним из ключевых инструментов государственного регулирования экономики и ее отраслей.

В 2020 году в системе налогообложения сельскохозяйственных товаропроизводителей произошли значительные изменения. С 1 января 2020 года крестьянские и фермерские хозяйства обязаны работать с использованием контрольно-кассовых машин (ККМ) с фиксацией и передачей данных. При этом используются два варианта, первый - это ККМ с онлайн-передачей данных (утверждено 75 моделей), второй - мобильные приложения ККМ (можно установить на ноутбук, смартфон или планшет). Главное - устройство должно быть подключено к принтеру для распечатки чеков. Если налогоплательщик функционирует в местности, где нет сетей телекоммуникаций общего пользования, он может установить ККМ без передачи данных. На сайте департаментов государственных доходов есть перечень моделей ККМ, включенных в государственный реестр.

Сельскохозяйственные товаропроизводители, применяющие специальный налоговый режим для крестьянских или фермерских хозяйств, и имеющие кроме сельхозпроизводства, еще и несельскохозяйственный бизнес (магазин, станцию техобслуживания и др.) имеют право использовать параллельно два специальных налоговых режима. При этом по прочей деятельности они могут применять специальный налоговый режим для малого бизнеса, например, на основе патента или упрощенной декларации или оставить ее как раньше на общеустановленном режиме налогообложения.

С 1 января 2020 года для крестьянских или фермерских хозяйств, использующих специальный налоговый режим на основе уплаты единого земельного налога, объектом налогообложения стала не оценочная стоимость земельных участков, находящихся в аренде или в собственности у крестьянского хозяйства, а доход, который получило хозяйство от продажи произведенного или переработанного сырья. Ставка налога установлена в размере 0,5% от дохода.

Если налогоплательщик является субъектом микро- или малого предпринимательства и использует специальный налоговый режим, то данное нововведение позволяет ему получить освобождение от уплаты налога на доход на период с 1 января 2020 года по 31 декабря 2022 года.

Согласно статье 57-4 Налогового кодекса уменьшению на 100% подлежат:

- сумма корпоративного (индивидуального) подоходного налога (кроме удерживаемого у источника выплаты), исчисленного в соответствии со статьями 686, 687, 695, 700 Налогового кодекса.

- сумма социального налога, исчисленного в соответствии со статьей 687 Налогового кодекса.

- сумма единого земельного налога, исчисленного в соответствии со статьей 704 Налогового кодекса [4].

Таким образом, таким сельскохозяйственным товаропроизводителям не нужно исчислять и уплачивать единый земельный налог, но необходимо оплачивать обязательные пенсионные отчисления, ОСМС и удерживать налоги с заработной платы своих работников.

На налогоплательщиков - субъектов микро- или малого предпринимательства с 1 января 2020 года также распространяется мораторий на проверки в течение трех лет.

В целях налогообложения к субъектам микропредпринимательства относятся субъекты со среднегодовой численностью работников не более 15 человек. При этом среднегодовой доход не должен превышать 30-ти тысячекратного месячного расчетного показателя, действующего на 1 января соответствующего финансового года. К субъектам малого предпринимательства относятся индивидуальные предприниматели, а также юридические лица со среднегодовой численностью работников не более 100 человек. Доход субъекта малого предпринимательства не должен превышать 300-тысячекратного месячного расчетного показателя.

Освобождение от налогов затрагивает деятельность свыше 1,2 млн. предпринимателей, в том числе сельскохозяйственных товаропроизводителей. По оценкам экспертов это позволит им ежегодно экономить около 180 млрд. тенге, что будет содействовать их развитию и в целом положительно скажется на деловой активности в Казахстане.

Одной из самых острых проблем развития АПК является ограниченный доступ к финансовым ресурсам. Поэтому, как показывает мировой опыт, одним из решающих видов государственной поддержки отрасли выступают субсидии.

В настоящее время система субсидирования РК перешла на электронную платформу, заявки на субсидии подаются через информационную систему «Qoldau.kz».

Основные субсидии, действующие в сфере АПК РК:

- субсидирование ставок вознаграждения по кредитам и лизингу технологического оборудования, сельскохозяйственных животных и техники;
- субсидирование гарантирования и страхования займов субъектов АПК;
- субсидирование части инвестиционных затрат;
- субсидирование стоимости удобрений (за исключением органических);
- субсидирование стоимости пестицидов, биоагентов и биопрепаратов для обработки сельскохозяйственных культур;
- субсидирование развития семеноводства;
- субсидирование процентной ставки по кредитным и лизинговым обязательствам в целях финансового оздоровления субъектов АПК;
- субсидирование расходов перерабатывающих предприятий на закуп сельскохозяйственной продукции;
- субсидирование заготовительным организациям в сфере АПК суммы налога на добавленную стоимость;
- субсидирование повышения урожайности и качества продукции растениеводства, стоимости горюче-смазочных материалов и других товарно-материальных ценностей, необходимых для проведения весенне-полевых и уборочных работ;
- субсидирование развития племенного животноводства, повышения продуктивности и качества продукции животноводства и т.д.

В последние годы уровень субсидий в Казахстане составляет 4-5% от объема валовой продукции сельского хозяйства. Так, в 2019 году объем субсидий составил 324 млрд. тенге, а в 2020 году - около 294 млрд. тенге [5]. Это значительно меньше, чем в странах-партнерах по ЕАЭС. Опыт развитых стран показывает, что высокий уровень субсидирования, например, в животноводстве, стимулирует развитие и растениеводства. При этом упор делается на поддержку различных сельских потребительских кооперативов.

Попытка оказать должную государственную поддержку сельским потребительским кооперативам была сделана и в Казахстане. Так, в 2016-2017 годах потребительские кооперативы получили доступ к субсидиям и беззалоговым кредитам под низкие проценты. В результате в ряде областей было создано свыше 600 новых потребительских кооперативов. Сельскохозяйственные товаропроизводители приняли активное участие в программе породопреобразования.

Однако с введением Правил субсидирования развития племенного животноводства, повышения продуктивности и качества продукции животноводства, крупные сельхозформирования получили явные преимущества при получении субсидий. Это произошло вследствие низкой себестоимости продукции крупных хозяйств в силу эффекта масштаба. Тогда как, мелкие сельскохозяйственные товаропроизводители и личные подсобные хозяйства населения, производящие основную часть сельскохозяйственной продукции, вследствие несоответствия правилам субсидирования оказались отрезанными от государственной поддержки.

В целом, несмотря на огромные вливания в виде субсидий по трем государственным программам развития АПК, показатели, в частности, мясного животноводства, не выросли.

Это дает основание сделать вывод, что система субсидирования, действующая в Казахстане, малоэффективна и требует дальнейшей доработки.

Система государственной поддержки АПК не может быть полной без существования механизма льготного кредитования сельскохозяйственных товаропроизводителей. Именно нехватка финансовых ресурсов, как правило, тормозит развитие всей отрасли. В льготном кредитовании нуждаются все категории сельскохозяйственных товаропроизводителей: от малого до крупного бизнеса.

Льготное кредитование АПК в Казахстане осуществляется через группу компаний Национального управляющего холдинга «КазАгро» (АО «КазАгро»). По данным Национального банка РК доля АО «КазАгро» в кредитном портфеле АПК составила: в 2015г. - 43,0%, в 2016 г. - 45%, в 2017г. - 47%, в 2018г. - 59,7%, в 2019 г. - 63,1% [6].

АО «КазАгро» через свои дочерние компании предлагает широкий спектр услуг для субъектов АПК. Такие услуги как: лизинг, кредитование, гарантирование.

Основные лизинговые программы: «Сельскохозяйственная техника», «Экспресс-Лизинг», «Специальная техника», «Техника и оборудование, требующие монтажа», «Транспортные средства», «Сделано в Беларуси», «Вторичный лизинг», «Урожай», «Грузовые вагоны», «Надежный фермер», «Мастер-лизинг» и др.

Основные кредитные программы: «Егінжай», «Кең дала», «Іскер», «Инвестиционные проекты», «Ігілік», «Ынтымақ», «Ырыс», «Сыбаға», «Агроэкспорт», «Агробизнес», «Интенсивные (семейные) яблоневые сады» и др.

По данным Министерства сельского хозяйства РК за третий квартал 2020 года АО «КазАгро» выдало займов на общую сумму 701,4 млрд. тенге, из них: АО «Аграрная кредитная корпорация» - 529,5 млрд. тенге, АО «Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства» - 136,5 млрд. тенге, АО «КазАгроФинанс» - 35,4 млрд. тенге [7]

Основными заемщиками компании выступают субъекты малого и среднего предпринимательства: свыше 80 тыс. мелких заемщиков получили 54 млрд. 742 млн. тенге. Причина заключается в том, что АО «КазАгро» выдает кредиты под процент значительно ниже среднерыночного – от 3 до 10%. Сроки кредитования – длительные.

В качестве основного кредитора АПК выступила дочерняя компания АО «КазАгро» - АО «Аграрная кредитная корпорация» (АКК). В период с 2001 по 2019 годы АКК выдала кредитов на общую сумму 1,28 трлн. тенге [8]. Кредитование АПК посредством кредитных товариществ происходит под 9%, объединения сельскохозяйственных товаропроизводителей кредитуются под 6%, а весенне-полевые и уборочные работы - под 5% годовых.

В 2020 году по программе «Кең дала» компанией было выдано 2401 кредит сельхозтоваропроизводителям. По программе «Экономика простых вещей» профинансированы 344 сельхозтоваропроизводителя для проведения весенне-полевых работ 2020 года на сумму 15,6 млрд. тенге. По программе «Еңбек» для обеспечения продуктивной занятости было выдано 12 340 микрокредитов на общую сумму 54 742 млн. тенге.

В условиях пандемии были снижены ставки вознаграждения: по программе «Кең дала» для весенне-полевых работ - с 3% до 1,5% годовых под банковскую гарантию; по программе «Еңбек» для многолетних матерей - с 6% до 4% годовых.

В 2020 году процесс подачи заявок и обработки кредитной заявки был оптимизирован и автоматизирован, а также были определены коэффициенты ликвидности залогового обеспечения для упрощения притока инвестиций.

В целом, как показали исследования, система государственной поддержки как составная часть системы государственного регулирования АПК в РК постоянно совершенствуется, реагируя на современные вызовы, как со стороны национальной экономики, так и со стороны мировой экономики.

Заклучение

Таким образом, современная система государственной поддержки АПК в Республике Казахстан динамично развивается. На фоне мировых кризисных процессов были своевременно внедрены новые программы, призванные упростить механизм получения государственной финансовой поддержки (кредитов, гарантирования, лизинга), внедрение программы добровольного страхования, введены налоговые льготы для сельскохозяйственных товаропроизводителей и т.д.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Шелковников, С.А. Модернизация сельскохозяйственного производства: реалии и перспективы / С.А. Шелковников, А.Т. Стадник, Д.М. Матвеев // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. - 2010. - № 9 - С. 100-105.
2. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов / А. Смит // Антология экономической классики: в 2 т. - М.: Экономика, 1993. - 396 с.
3. Киселев С.В. Государственное регулирование сельского хозяйства в условиях переходной экономики / С.В. Киселев. - М.: Институт экономики РАН, 1994. - 179 с.
4. Кодекс РК «О налогах и других обязательных платежах в бюджет» с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2021 г.
5. www.stat.gov.kz - сайт Комитета статистики Министерства национальной экономики РК
6. www.nationalbank.kz - сайт Национального банка РК
7. www.gov.kz - сайт Министерства сельского хозяйства РК
8. www.KazAgro.kz - сайт АО «Национальный управляющий холдинг «КазАгро»

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ МЕМЛЕКЕТТІК ҚОЛДАУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Уалиева Б. Б.

Мақала Қазақстан Республикасында агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдау жүйесін дамытудың ерекшеліктері мен қазіргі заманғы үрдістерін талдауға арналған.

Агроөнеркәсіптік кешен елдің азық-түлік қауіпсіздігінің негізін қалайтын экономиканың маңызды салаларының бірі болып табылады. Әлемдік дағдарыс

процестері агроөнеркәсіптік кешенді реттеу мен қаржылық қолдауды жетілдіруге жаңа талаптар қояды. Мақалада пандемия жағдайында мемлекет қабылдайтын агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік қолдау жүйесінің тетіктері зерттеледі. Еліміздің агроөнеркәсіптік кешенін дамыту ҚР-ның бәсекеге қабілеттілігін нығайту үшін қажетті алғышарт болып табылатыны атап өтілді.

Кілт сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді мемлекеттік қолдау, субсидиялау

FEATURES OF THE MODERN SYSTEM OF STATE SUPPORT OF THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Ualiyeva B.B.

The article is devoted to the analysis of the features and current trends in the development of the system of state support of the agro-industrial complex in the Republic of Kazakhstan.

The agro-industrial complex is one of the most important branches of the economy, which lays the foundations for the country's food security. Global crisis processes impose new requirements for improving regulation and financial support of the agro-industrial complex. The article examines the mechanisms of the system of state support for the agro-industrial complex, adopted by the state in a pandemic. It is emphasized that the development of the agro-industrial complex of the country is a necessary prerequisite for strengthening the competitiveness of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: agro-industrial complex, state support of agricultural producers, subsidies

Материал поступил в редакцию: 05.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 05.10.2021 ж.

УДК 332.25.1

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.014>

ҰЛТТЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ ТЕРРОРИЗМДІ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТӘУЕКЕЛДЕРІН БАҒАЛАУ

Габдулина Д.Е.

Әлемдік қоғамдастық қылмыстық кірістерді заңдастыру (жылыстату)/терроризмді қаржыландыру (бұдан әрі – КЖ/ТҚҚ) және жаппай қырып-жою қаруын тарату қаржы, фискалдық жүйенің экономикалық және ұлттық қауіпсіздігіне елеулі қауіп төндіргенін және қылмыстық жолмен алынған ақшаны заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмді қаржыландыруға қарсы (бұдан әрі – ТҚҚ) іс-қимыл мәселелері өте өзекті болып қалатынын мойындайды.

Осыған байланысты мемлекеттерден осы қылмыстық іс-әрекеттерге қарсы күрестің ұлттық, сондай-ақ халықаралық деңгейлерде келісілген шараларын қабылдау талап етіледі. Әлемнің барлық мемлекеттері КЖ/ТҚҚ іс-қимыл саласында бірыңғай құқықтық құру үшін шаралар қабылдайды.

Қазіргі жағдайда ФАТФ ұсынымдарына сәйкес елдер тәуекелдер мен қауіптердің ұлттық деңгейінде барабар түсінікті қалыптастыру үшін ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелдеріне бағалауды тұрақты негізде жүргізуге тиіс.

Халықаралық стандарттарға сәйкес келетін және барлық қазіргі сын-қатерлерге, оның ішінде терроризмді қаржыландыруға жауап беретін, тәуекелге бағдарланған тәсілге негізделген қылмыстық кірістерді жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл саласындағы мемлекеттік саясат елдің экономикалық және ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерлерді неғұрлым тиімді және уақтылы анықтауға мүмкіндік береді, сондай-ақ тәуекелдерді басқару және олардың салдарларын барынша азайту қаржы жүйесінің ашықтығын арттыруға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: терроризм, қауіп-қатер, қаржылық мониторинг, тәуекелдер, терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл, бағалау, тәуекел, ФАТФ, қылмыс, ұлттық бағалау.

Жаһандану және ғылыми-техникалық прогресс жағдайында халықаралық қаржы жүйесі геометриялық түрде дамып, жеке және заңды тұлғалардың саны артып келеді. Қаржылық қызметтерге қол жеткізуді жеңілдету жаңа технологиялардың дамуымен тығыз байланысты. Сонымен қатар, қаржы жүйесінің дамуымен қатар қылмыстық кірістерді заңдастыру (жылыстату) және террористік қызметті қаржыландыру тәсілдері дами бастады. БҰҰ мәліметтері бойынша жыл сайын әлемде 800 миллиардтан 2 триллион АҚШ долларына дейін ақша қаражаты жылыстайды, бұл жаһандық ЖІӨ-нің 2-5 пайызына тең.

Әлемдік экономиканың жаһандану үрдісімен, XX және XXI ғғ. тоғысында бүкіл әлем терроризм мен экстремизм тарапынан қатал қауіпке тап болды, өкінішке орай, әлі күнге дейін шешілмеген проблемалар болып табылады. Терроризм қазіргі көріністерде әр түрлі саяси және қоғам қайраткерлеріне ғана емес, бүкіл адамзатқа қауіп төндіреді. Бүгінгі таңда әлемде 500-ге жуық террористік ұйым бар, олар соңғы онжылдықта ондаған мың адамның өмірін қиған бірнеше мың Террористік актілерді жүзеге асырды. Бұл террористік ұйымдардың ішіндегі ең танымалдары-Ирак пен Левант ислам мемлекеті (ISIS), Аль-Каида және Талибан.

Экономика және бейбітшілік институты жариялаған 2020 жылғы терроризмнің жаһандық индексіне сәйкес Қазақстан Республикасы әлемнің 135 елінің ішінде 93-ші орында екенін атап өткен жөн. Сондай-ақ, Базель басқару институты жариялаған 2020 жылғы ақшаны жылыстатуға және терроризмді қаржыландыруға қарсы іс – қимылдың жаһандық индексіне сәйкес Қазақстан Республикасы әлемнің 141 елінің ішінде 73-ші орында (мұнда 1 – ші орын-жоғары тәуекел, ал 129-шы орын-төмен тәуекел) [1].

Террористік іс-әрекеттен болатын залалдың ауқымы, террорлық шабуылдардың қиратушы күші террористік топтардың (ұйымдардың) иелігіндегі қаржы қаражатының көлеміне тікелей байланысты. Террористік қызметтің жиынтық бюджеті жыл сайын 20 млрд.

Террористік іс-әрекетті қаржыландыру қылмыстық кірістерді заңдастырумен (жылыстатумен) тығыз байланысты. Террористер өздерінің қылмыстық кірістерін жасыру үшін қылмыстық кірістерді заңдастыруда (жылыстатуда) қолданылатын әдістер мен механизмдерді қолданады. Екінші жағынан, "жуылған" қылмыстық кірістер қайтадан қылмыстық салада, соның ішінде халықаралық терроризмде қолданылады. Сонымен бірге, террористер көбінесе заңды ұйымдар мен схемаларды өз қызметін жүзеге асыру үшін пайдаланатынын түсіну керек.

Қазақстан үшін ТҚҚ ұлттық жүйесінің қалыптасуы мен дамуы ішкі және сыртқы сын-қатерлерге (Қазақстан өңірдің діни радикализмнің таралу проблемасы тұрғысынан ең гүлденген елі болып табылады) жауап болды. Осыған байланысты мемлекеттен ұлттық, сондай-ақ халықаралық деңгейлерде де осы қылмыстық іс-әрекеттерге қарсы күрестің келісілген шараларын қабылдау талап етіледі. Қылмыстық кірістерді заңдастыру (жылыстату)/ терроризмді қаржыландыру (бұдан әрі – КЖ/ТҚҚ) іс-қимыл саласында тәуекелге бағдарланған тәсілді (бұдан әрі – ТБТ) қолдана отырып, оларды барынша азайту бойынша бірыңғай құқықтық кеңістік құру үшін шаралар қабылдауға міндеттенеді.

Осыған байланысты мемлекеттерден осы қылмыстық іс-әрекеттерге қарсы күрестің ұлттық, сондай-ақ халықаралық деңгейлерде келісілген шараларын қабылдау талап етіледі. Елде терроризмді қаржыландыру жағдайының (бұдан әрі – ТҚ) болуына және пайда болуына себепші болатын факторларды терең түсіну талап етіледі. Бұл ретте, қылмыстық кірістерді жылыстату және терроризмді қаржыландыру жүйесінің иелігіндегі ресурстардың шектеулілігіне байланысты оларды жұмсау және бөлу негізгі тәуекелдерді барынша азайтуға бағытталуы тиіс [2].

Сонымен бірге, КЖ/ТҚҚ саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыру халықаралық стандарттардың талабы болып табылады. Осылайша, ФАТФ-тың №2 ұсынысында «елдер анықталған тәуекелдерге негізделген КЖ/ТҚҚ саласында ұлттық саясатқа ие болуы керек, ол үнемі қайта қаралуы тиіс, сондай-ақ органды анықтауы немесе осындай саясатты әзірлеуге жауапты үйлестіруші немесе өзге тетікке ие болуы тиіс» деп айтылған [3].

ФАТФ-тың екінші ұсынымының мәтінін талдай отырып, бастапқыда ел ФАТФ-тың №1 ұсынымынан туындайтын өзінің ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін анықтап, бағалауы тиіс екенін анықтауға болады. Келесі қадаммен ел бұрын анықталған тәуекелдерге негізделетін КЖ/ТҚҚ бойынша өзінің мемлекеттік саясатын құруы тиіс. Әдетте, елдер ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін ұлттық бағалауды (бұдан әрі – ТҰБ) жүргізеді, содан кейін анықталған тәуекелдерді азайтуға бағытталған тұжырымдамалар, стратегиялар және іс-қимыл жоспарлары сияқты стратегиялық құжаттарды әзірлейді [4].

Сондай-ақ, ФАТФ-тың өзара бағалау ұсынымдары мен жаңартылған стандарттарын орындау үшін КЖ/ТҚҚ іс-қимыл жүйесін жетілдіруді жалғастыру және негізгі назарды тәуекелге бағытталған тәсілге аудару қажет екенін қосқым келеді [5].

ТҚ тәуекелдерін анықтау, бағалау және түсіну ұлттық деңгейде ТҚҚ іс-қимылды жетілдірудің ең басты элементі болып табылады, ол ТҚ тәуекелдерін төмендетуге бағытталған заңнаманы, нормативтік-құқықтық актілерді, құқық қолдану және басқа да шараларды қамтиды. Мұндай шаралар мемлекеттік органдарға осы тәуекелдерді тиімді төмендету мақсатында ресурстарды тиімді бөлуге және бөлуге көмектеседі. Ұлттық деңгейде тәуекелдерді бағалау нәтижелері, осындай бағалау ауқымына қарамастан, қаржы мекемелеріне және белгілі бір қаржылық емес кәсіпорындар мен кәсіптерге өз тәуекелдерін бағалауды жүргізу үшін пайдалы ақпарат бере алады.

Сонымен қатар, ТҚҚ саласындағы негізгі күш-жігер террористік актілерді болдырмауға бағытталған, ал ақшаны жылыстату жағдайында қылмыстық іс-әрекет (предикаттық қылмыс) жасалды. Сонымен қатар, тағы бір мысал- ТҚ-мен байланысты операциялар өте аз мөлшерде жүзеге асырылуы мүмкін, және мұндай операциялар ТҚҚ іс-қимыл контекстінен тыс талданған кезде, олар көбінесе ақшаны жылыстату тұрғысынан ең аз тәуекел ретінде қарастырылады. Мұндай қылмыстарды тергеу кезінде мұндай қаражаттың ТҚ мақсатында бағытталғанын дәлелдеу өте қиын [4].

Қазіргі уақытта ТҚ көздерін анықтауда мәселелер бар екеніне келісу керек. ТҚ-мен байланысты қарауға жататын факторлар ақшаны жылыстатуға қатысы бар факторлардан айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Мысалы, ТҚ мақсаттары үшін пайдаланылатын ақшалай қаражат қылмыстық әрекеттен де, заңды көздерден де алынуы мүмкін.

ТҚ процесінің бұзылуы жалпы терроризмге қарсы күрестің маңызды шарты болып табылады. Террористік ұйымдардың қаржыландыруды қажет ететіндігі терроризмге қатысты кез-келген қызметті қаржылық қолдаудың жолын кесуге негізделген терроризмге қарсы күрестің нақты стратегиясын жасауға мүмкіндік береді.

ТҚҚ іс-қимыл жүйесін тұрақты жетілдіру және ФАТФ-тың ұсынымдарын сақтау мақсатында 2011 жылы ТҚ тәуекелін ұлттық бағалау басталды, ол тәуекелге бағытталған тәсілді енгізу жөніндегі жұмыстың негізін қалаушы әрекет болып табылады. Бұл қатерлер мен осалдықтар туралы жалпыұлттық көріністі жасауға мүмкіндік береді, нәтижесінде арнаулы мемлекеттік, құқық қорғау және мемлекеттік органдар – қаржы мониторингі

субъектілері мен олардың қоғамдық бірлестіктері үшін ТҚ-ға қарсы іс-қимылдағы негізгі бағыттарды айқындауға көмектеседі [6].

ТҚ тәуекелдерін тиісті түрде анықтағаннан және түсінгеннен кейін елдің мемлекеттік органдары осындай тәуекелдерге мөлшерлес, яғни тәуекелге бағдарланған тәсілді (тәуекелді бағалауға негізделген тәсілді) пайдалана отырып, ТҚҚ шараларын қолдана алады, бұл ФАТФ стандарттарының орталық элементі болып табылады. Бұл мақсат 1-ұсыныста және оған Түсіндірме жазбада, сондай-ақ басқа да ұсынымдарда (мысалы, 10, 26 және 28-ұсынымдарда) нақты анықталған [4].

Қаржы мониторингінің орасан зор рөлін белгілей отырып, барынша пәрменді деңгейде тәуекелге бағдарланған шаралар мен оның құқықтық нормаларын әзірлеу қажет. Бұл ретте, маңызды құралдардың бірі ретінде тәуекел-тәуекелділікке негізделген қаржы мониторингінің тиімді және нәтижелі шаралары ғана белгілі бір дәйектілікпен және ТҚ қатерлеріне, осал жерлеріне және жалпы тәуекелдеріне қатысты қажетті басқарушылық шешімдерді жедел қабылдауға мүмкіндік береді, бұл Қазақстан Республикасындағы ТҚҚ тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Тәуекелге бағдарланған тәсіл және оның ұлттық деңгейдегі ТҚҚ тәуекелдерін бағалау нәтижелері ТҚҚ саласындағы ұлттық стратегияны немесе саясатты әзірлеу үшін қызмет ете алады және ел ішінде ТҚҚ саласындағы қызметті үйлестіру процесінің құрамдас бөлігі болып табылады.

Қазіргі уақытта КЖ/ТҚҚ ұлттық жүйесінің халықаралық стандарттарға сәйкестігі бойынша ЕАТ-ты бағалаудың келесі кезеңіне (2022 жылғы сәуірге белгіленген) дайындық маңызды бағыт болып табылады. ЕАТ Қазақстан Республикасының КЖ/ТҚҚ құқықтық және институционалдық жүйесінің ФАТФ-тың белгіленген халықаралық стандарттарына сәйкестігін бағалайды және елге жүйенің техникалық сәйкестігі мен тиімділігі рейтингтерін береді. Берілген рейтингтер белгілі бір міндеттемелерді жүктейді, олардың орындалмауы елге қолданылатын экономикалық сипаттағы санкцияларға әкелуі мүмкін.

ТҚҚ саласындағы тәуекелге бағдарланған тәсілге негізделген, халықаралық стандарттарға сәйкес келетін және барлық қазіргі сын-қатерлерге, оның ішінде ТҚҚ-ға жауап беретін мемлекеттік саясат елдің экономикалық және ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерлерді неғұрлым тиімді және уақтылы анықтауға мүмкіндік береді, сондай-ақ тәуекелдерді басқару және олардың салдарларын барынша азайту қаржы жүйесінің ашықтығын арттыруға мүмкіндік береді.

Әлемдік қоғамдастық КЖ/ТҚҚ және жаппай қырып-жою қаруын тарату қаржы, фискалдық жүйенің экономикалық және ұлттық қауіпсіздігіне елеулі қауіп төндіргенін және қылмыстық жолмен алынған ақшаны заңдастыруға (жылыстатуға) және ТҚҚ іс-қимыл мәселелері өте өзекті болып қалатынын мойындайды.

Қазақстан үшін ТҚҚ ұлттық жүйесінің қалыптасуы мен дамуы ішкі және сыртқы сын-қатерлерге (*Қазақстан өңірдің діни радикализмнің таралу проблемасы тұрғысынан ең гүлденген елі болып табылады*) жауап болды. Осыған байланысты мемлекеттен ұлттық, сондай-ақ халықаралық деңгейлерде де осы қылмыстық іс-әрекеттерге қарсы күрестің келісілген шараларын қабылдау талап етіледі. КЖ/ТҚҚ іс-қимыл саласында ТБТ-ді қолдана отырып, оларды барынша азайту бойынша бірыңғай құқықтық кеңістік құру үшін шаралар қабылдауға міндеттенеді.

Осыған байланысты мемлекеттерден осы қылмыстық іс-әрекеттерге қарсы күрестің ұлттық, сондай-ақ халықаралық деңгейлерде келісілген шараларын қабылдау талап етіледі. Әлемнің барлық мемлекеттері КЖ/ТҚҚ іс-қимыл саласында бірыңғай құқықтық құру үшін шаралар қабылдайды.

Қазіргі жағдайда ФАТФ ұсынымдарына сәйкес елдер тәуекелдер мен қауіптердің ұлттық деңгейінде барабар түсінікті қалыптастыру үшін ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелдеріне бағалауды тұрақты негізде жүргізуге тиіс.

Осыны негізге ала отырып, ҚР халықаралық стандарттарға сәйкес келетін және барлық қазіргі сын-қатерлерге жауап беретін КЖ/ТҚҚ саласындағы **тәуекелге**

бағдарланған тәсілге негізделген мемлекеттік саясатты әзірлеу қажет. Мұндай жүйе ұйымдасқан қылмысқа, оның ішінде сыбайлас жемқорлық, есірткі бизнесі және терроризм сияқты неғұрлым қауіпті нысандарға бақылаудың аса маңызды құралына айналады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. <https://www.google.com/amp/s/ru.sputnik.kz/amp/society/20201112/15455780/indeks-protivodeystviya-otmyvaniyu-deneg.html>
2. Еуразия аймағы мемлекеттерінің АЖ/ТҚҚК Ұлттық жүйелерінің ерекшеліктері, 1-том-Қазақстан Республикасы (ҚР ҚМ Қаржы академиясы, ҚР БП жанындағы Құқық қорғау органдары академиясы, Қарағанды университеті). Е. А. Бөкетова, Нұр-сұлтан – Мәскеу, 2020 жыл).
3. ФАТФ-тың «Ұлттық ынтымақтастық және үйлестіру» нұсқаулары, 2012 жыл.
4. ФАТФ-тың «Ұлттық деңгейде ақшаны жылыстату және терроризмді қаржыландыру тәуекелдерін бағалау» басқарушы нұсқаулары, 2013 жылғы ақпан.
5. Қазақстан Республикасының өзара бағалау прогресі туралы төртінші есеп 2016 жыл.
6. Құқықтық мониторинг нәтижелері бойынша талдау анықтамаларының жинағы (2018 жылдың 1-тоқсаны). – Астана, «Қазақстан Республикасының Заңнама институты» мемлекеттік мекемесі, 2018 жыл.

ОЦЕНКА РИСКОВ ФИНАНСИРОВАНИЯ ТЕРРОРИЗМА НА НАЦИОНАЛЬНОМ УРОВНЕ

Габдулина Д. Е.

Мировое сообщество признает, что легализация (отмывание) преступных доходов/ финансирование терроризма (далее – ПОД/ФТ) и распространение оружия массового уничтожения представляют серьезную угрозу экономической и национальной безопасности финансовой, фискальной системы и вопросы противодействия легализации (отмыванию) денег, полученных преступным путем, и финансированию терроризма (далее-ФТ) остаются очень актуальными.

В этой связи от государств требуется принятие согласованных мер борьбы с этими преступными деяниями как на национальном, так и на международном уровнях. Все государства мира ПОД/ФТ предпринимает меры для создания единого правового поля в сфере действий.

В современных условиях в соответствии с рекомендациями ФАТФ страны должны на постоянной основе проводить оценку рисков отмывания денег и финансирования терроризма для формирования адекватного понимания на национальном уровне рисков и угроз.

Государственная политика в области противодействия отмыванию преступных доходов и финансированию терроризма, основанная на риск-ориентированном подходе, соответствующая международным стандартам и отвечающая всем существующим вызовам, в том числе финансированию терроризма, позволит более эффективно и своевременно выявлять угрозы экономической и национальной безопасности страны, а также позволит повысить прозрачность финансовой системы управления рисками и минимизации их последствий.

Ключевые слова: терроризм, угрозы, финансовый мониторинг, риски, противодействие финансированию терроризма, оценка, риск, ФАТФ, преступность, национальная оценка.

RISK ASSESSMENT OF TERRORISM FINANCING AT THE NATIONAL LEVEL

Gabdulina D.E.

The world community recognizes that the legalization (laundering) of criminal proceeds/financing of terrorism (hereinafter referred to as AML/CFT) and the proliferation of weapons of mass destruction pose a serious threat to the economic and national security of the financial and fiscal system and the issues of countering the legalization (laundering) of criminally obtained money and the financing of terrorism (hereinafter referred to as FT) remain very relevant.

In this regard, States are required to take concerted measures to combat these criminal acts both at the national and international levels. All states of the AML/CFT world are taking measures to create a unified legal framework in the field of action.

In modern conditions, in accordance with the FATF recommendations, countries should continuously assess the risks of money laundering and terrorist financing in order to form an adequate understanding at the national level of risks and threats.

The state policy in the field of countering the laundering of criminal proceeds and the financing of terrorism, based on a risk-based approach, conforming to international standards and meeting all existing challenges, including the financing of terrorism, will make it possible to identify threats to the economic and national security of the country more effectively and in a timely manner, and will also increase the transparency of the financial risk management system and minimize their consequences.

Key words: terrorism, threats, financial monitoring, risks, countering the financing of terrorism, assessment, risk, FATF, crime, national assessment.

Материал поступил в редакцию: 05.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 05.10.2021 ж.

УДК 656.091

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.015>

РАСШИРЕНИЕ ФУНКЦИОНАЛОВ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ АВТОСТОЯНКАМИ

Кульмамиров С.А., Муратова Д.

В статье рассмотрены новые подходы по использованию существующих функционалов работы автостоянок на примере CAU FidPark с целью организации и управления бизнес-процессами на рабочих местах платформы Интернет вещей.

Обеспечение высокого качества логистического обслуживания является одной из важных проблем обеспечения конкурентоспособности городских автостоянок в настоящее время. При этом на качество логистического обслуживания в торговых объектах оказывают влияние многие факторы как объективного, так и субъективного характера, среди которых особое значение имеет автоматизация. Она ведет к повышению конкурентоспособности за счет ускорения процессов представления стоянок в городских автостоянках и повышения эффективности анализа транспортного рынка.

Вопросы автоматизации транспортно-логистической деятельности за последние годы рассматривались многими авторами. В связи с этим основной целью написанной статьи является обоснование направления повышения автоматизации работы

управления автостоянками на основе включения функции планирования в перечень автоматизируемых функций. Достижение установленной цели и решение принятых задач позволили вывести на новый качественный уровень имеющиеся системы автоматизации.

Автоматизация работы любой организации является весьма сложным и трудоемким процессом, требующим от разработчиков углубленных знаний в области автоматизируемых процессов. При этом кроме четкого понимания алгоритма течения того или иного бизнес-процесса с целью коммерциализации будущего программного продукта важна проработка его аналогов, представленных на рынке.

Полученные в статье решения позволили существенно увеличить надежность и ремонтпригодность транспортной системы, снизить необходимость в присутствии технического персонала непосредственно на объекте, а также обеспечивать оперативное решение всех проблем, относящихся как к оборудованию, так и к программному обеспечению, в соответствии с ITIL. Техническое обслуживание автоматической транспортной системы осуществляется по нашим решениям непосредственно либо через сеть партнеров в соответствии с сервисными договорами различного уровня.

Ключевые слова: система управления и распознавания символов, бизнес-процесс, сервис *FidPark*, *MultiZone&MultiService*, *VOIP*-система.

В настоящее время все более востребованными становятся механизмы функционирования системы управления бизнес-процессами (СУ БП) типа *FidPark* [1], которая наделена таким функционалами, как:

- регистрация и учет клиентов через идентификаторы: бесконтактные либо биометрические устройства, государственный номер автомашины, номер мобильного телефона, талоны со штрих-кодом и т.д. Сейчас, на заре развитой цифровой технологии на основе Индустрия 4,0, клиент имеет серии идентификаторов различного исполнения, и он может рассчитываться за предоставленные ему товары и услуги через устройства идентификаторов;
- контроль доступа и учет времени пребывания клиентов в различных зонах объекта и предоставления различных услуг (приобретения товаров) в соответствии со статусом каждого клиента и балансом счета;
- гибкая система тарифных планов (в зависимости от статуса клиента), которая позволяет администратору объекта реализовать заданные цели в зависимости от специфики объекта;
- различные виды кассовых автоматов для приема оплаты (наличные, кредитные карточки, мобильные платежи, *Direct Debit*);
- надежная отказоустойчивость, эффективная удаленная поддержка и сопровождение трафика данных через Интернет для оперативного проведения многих видов услуг;
- разнообразные отчеты в автоматическом режиме и интеграция с внешними системами.

Благодаря своей универсальности, на территориях стран СНГ, транспортный сервис *FidPark* эффективно используется для автоматизации различных объектов - автостоянок, фитнес-центров, бассейнов и такого рода малых предприятий на основе ИП, для обслуживания водителей общественного транспорта, в диспенсерах *AdBlue* и на других объектах.

Имеется другая модификация такого программного сервиса [2]. Она называется *FidPark-2* – это система управления бизнес-процессами с дополнительными возможностями контроля услуг, предоставляемых во многих зонах (*MultiZone&MultiService*). На каждом контрольном пункте между зонами (турникет или шлагбаум) обеспечивается не только контроль доступа, но начинаются, заканчиваются,

приостанавливаются и возобновляются услуги в соответствии с действующими контрактами клиента.

Такой сервис позволяет гибко настраивать бизнес-процессы (например, администратору предприятия организовать автоматический контроль грузового транспорта) без необходимости перепрограммирования системы.

Рассмотрим удобные для проведения исследований модификации систем управления БП [3]:

1. Автоматизированная система управления автостоянкой. FidPark-CAR (рисунок 1) предназначена для автоматизации платных и служебных автостоянок с различными способами оплаты за стоянку - предоплата, депозиты, билеты мероприятий, различные абонементы. Тарифы автостоянки можно «настроить» для достижения заданной бизнес-цели:

- получение максимальной прибыли автостоянки;
- пропускная способность объекта, который она обслуживает;
- постоянное наличие свободных мест.

Рисунок 1. Общий вид
FidPark-CAR

Рисунок 2. Другой вид
исполнения FidPark-2

Для автостоянок с фиксированной оплатой либо с въездом по пропускам можно предложить экономичную систему с распознаванием номеров. Проведем анализ характеристики и возможности FidPark-CAR:

- контрольные пункты и парковочные зоны с различными тарифами;
- неограниченное число пользователей и постоянных клиентов;
- различные тарифы на каждый день недели;
- установка цен для каждого интервала длительностью 5 минут - 24 часа;
- список праздничных дней и рабочих дней-исключений;
- защита от вандализма и взлома программного обеспечения;
- соответствие фискальному законодательству;
- удобная интеграция с внешними WEB платежными системами;
- предоставление скидок через Интернет;
- WEB - менеджер для самостоятельного контроля клиентов.

Эта система функционирует в режиме ОС Windows онлайн под управлением серверной программы (FidPark control software). В зависимости от требований безопасности и надежности система может находиться на физическом или виртуальном сервере, либо в облаке. Программы FidPark обеспечивают удаленное управление системой - регистрацию пользователей и постоянных клиентов, генерацию различных отчетов, управление терминалами.

2. Система FidPark-2 (рисунок 2). Программное обеспечение FidPark-2 предназначено для многофункциональных объектов (например, развлекательных и спортивных центров, многозональных парковок) с контрольными пунктами между зонами, в которых клиенты получают услуги.

Для многоэтажных стоянок, например, это этажи с различными тарифами и контролем длительности пребывания автомашины на каждом этаже. Для бассейнов и спортивных центров (информационный центр, раздевалка, взрослый и детский бассейн, зона отдыха, сауна, фитнес-залы, автостоянка). Для развлекательных центров — это автостоянка, спортзалы, аттракционы.

В FidPark-2 с каждой зоной ассоциированы услуги, которые предоставляются клиенту в этой зоне. Когда клиент со своим пропуском пересекает контрольный пункт на границе между двумя зонами, система проверяет право его выхода из первой зоны (оплачены ли услуги, полученные в этой зоне), а также право его входа во вторую зону (на получение услуг в этой зоне с предоплатой).

Другой пример - контроль автомашины, которая стоит на многоэтажной автостоянке, по пути туда и обратно пересекая VIP-зону на первом этаже. Такой алгоритм работы позволяет продавать клиентам абонементы, в которых определен набор услуг (бассейн и фитнес), месячный срок действия абонемента, длительность посещений (несколько часов), а также их количество (допустим, не более 30 раз в месяц).

На таких объектах много ресурсов требуется для обслуживания клиентов и, в частности, продажи комплектов услуг взрослым, детям, семьям, инвалидам с их сопровождающими, а также оплаты услуг. Множество дополнений к FidPark-2 существенно ускоряют этот процесс обслуживания клиентов - например, можно комплектовать услуги, относящиеся к разным зонам.

Возможности FidPark-2 позволяют эффективно использовать систему также для контроля технологических процессов на производственных предприятиях при получении либо отгрузке продукции.

3. FidPark-Ticket - доступ на мероприятия. Системы автоматического контроля входных билетов обеспечивают управление турникетами на входе. Для контроля доступа используются мобильные терминалы контролёров или турникеты со встроенными считывателями 2D-штрих кода & RFID карты.

Перечислим основные требования к такой системе (рисунок 3):

- надежная связь с сервером, на котором хранится информация о билетах;
- гарантия входа даже с только что купленным билетом;
- запрет входа с идентичным билетом/кодом через контрольный пункт.

4. Система инкассации FidPark-CC с автоматами КА-560. Система FidPark Cash Collect (CC) с инкассационными автоматами КА-560 предназначена для быстрого приема банкнот и монет в круглосуточном режиме, например, у кассиров и водителей общественного транспорта (рисунок 4).

Рисунок 3. Конфигурация
FidPark-Ticket

Рисунок 4.
Инкассация FidPark-CC

КА-560 обеспечивают также размен банкнот на заранее определенные комбинации монет. Монеты и банкноты защищены механической защитой.

5. Регистрация данных, FidPark-DR. FidPark Data Registration (DR) – бюджетное решение для регистрации данных с использованием компактных «off-line» терминалов с

автономным питанием и встроенными считывателями карточек тип Mifare (рисунок 5). Система используется для контроля и учета поездок пассажиров с карточками (рисунок 6).

Рисунок 5. Система
FidPark Data Registration (DR)

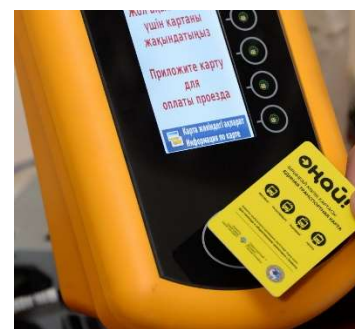

Рисунок 6. Учет
поездов пассажиров с
карточками

Основные возможности системы:

- неограниченное количество терминалов;
- возможность расширить функциональность системы;
- многопользовательская база данных;
- неограниченное количество пользователей.

6. FidPark-KeyLocks – это удобное решение для управления и учёта механических ключей, когда имеется центральный депозитарий всех механических ключей, например, для всех помещений (рисунок 7). Пользователи, имеющие право пользования механическими ключами, имеют карту удостоверение личности или пропуск. Механические ключи также связаны с их уникальными идентификаторами.

Опишем возможности системы:

- неограниченное количество пользователей и ключей;
- расширение функциональности системы;
- многопользовательская база данных;
- защита от вандализма и взлома программного обеспечения;
- пропуски, абонементы и талоны (рисунок 8).

Рисунок 7. Система
FidPark-KeyLocks

Рисунок 8. Талон
с 2D-штрихкодом

FidPark поддерживает тарифы различных групп клиентов в соответствии со временем въезда и продолжительности пребывания. Многие параметры обеспечивают «дружелюбность» системы к клиентам и снижают их расходы. Встроенный календарь позволяет администратору изменять статус рабочих дней, выходных дней и государственных праздников.

FidPark поддерживает различные виды пропусков:

- одноразовые талоны с 2D-штрихкодом;
- карточка мероприятий (event ticket) разрешает однократный въезд/выезд;
- абонементы клиентам дают право получения услуг круглосуточно;

- депозитные и подарочные карты предназначены для клиентов, использующих услуги, но не имеющих абонемент;
- групповые пропуска предназначены для использования ресурсов группой клиентов (например, сотрудников фирмы).

В системе FidPark можно установить гибкие тарифы по каждому виду услуг, а также по группам клиентов с учетом времени входа/выезда и длительности услуги. Система предоставляет клиентам большие возможности:

- рабочее место кассира, принимающего оплату за услуги;
- кассовый автомат;
- оплата SMS-сообщениями;
- оплата через Интернет-порталы.

FidPark поддерживает различные технологии идентификации клиентов:

- метки со считыванием от 0.1 до 1 м (ISO/IEC 14443a/b и 15693);
- бесконтактные метки с расстоянием считывания до 10 метров (UHF);
- мобильные телефоны с расстоянием считывания до 2-3 см;
- 2D штрих-коды на разовых талонах либо экране смартфона;
- государственный номер автомашины;
- номер либо IMEI мобильного телефона (смартфона);
- отпечатки пальца, другие методы биологической идентификации.

7. В системе FidPark-Phone для идентификации водителя используется мобильный телефон, с которого водитель должен бесплатно позвонить на определенный номер.

8. Система FidPark-ANPR с автоматическим распознаванием номеров (Automatic Number Plate Recognition). Она значительно расширяет возможности FidPark, а также повышает удобство использования системы водителями (рисунок 9). Отпадает необходимость в установке сенсоров автомашин.

Рисунок 9. Вид на систему FidPark-ANPR

Рисунок 10. ANPR для клиентов

В составе ANPR FidPark приобретает следующие возможности:

- клиент с одноразовым штрихкодом оплачивает за парковку;
- администратор может легко определить дату/время заезда машины;
- сравнение номеров на въезде предотвращает выезд по чужому пропуску;
- платежи зарегистрированных клиентов, привязанные к номеру их автомобилей, автоматически списываются с их карточки либо мобильного счёта;
- клиент может забронировать место на стоянке через смартфон.

Система FidPark обеспечивает возможность подключения различных дисплеев и табло на въезде и выезде, в частности, экранов высокого разрешения (VGA, XGA) и LED табло (рисунок 10, [5]).

9. Дискаунтеры. FidPark предоставляет погашать одноразовые билеты через Интернет, т.е. позволяет владельцам этих билетов выехать без оплаты.

10. Компоненты FidPark:

- оборудование контроля доступа (шлагбаумы и турникеты);
- расчетная система АРМ кассира со счетами клиентов;
- АРМ администратора, включающее установку гибких тарифов;
- АРМ охранника-оператора с возможностью оперативного контроля и управления (рисунок 11).

11. VOIP-система связи с клиентами - осуществляет веб-аппликацию для предоставления клиентам скидок на услуги за счет арендаторов [6].

Рисунок 11. Компоненты FidPark

12. Система генерации отчетов по всем клиентам и услугам — это си-репликатор, обеспечивающий контроль за несколькими объектами.

13. Программы АРМ персонала системы:

- FP-Admin - АРМ администратора, который устанавливает тарифы, создает и редактирует абонементы и служебные пропуска, формирует отчеты;

- FP-Cashier - АРМ кассира;

- FP-Guard - рабочее место охранника.

Далее кратко перечислим другие дополнительные компоненты FidPark:

14. Кассовые автоматы, инкассационный автомат.

15. Турникеты.

16. Информационные терминалы, табло, индикаторы.

17. Табло - используются перед въездом на автостоянку для индикации наличия свободных мест (красный и зеленый индикаторы). Красный индикатор «занято» обычно включается, когда свободными остается определенное количество зарезервированных мест для VIP-клиентов (рисунок 12). Табло подключаются к серверу FidPark по интерфейсу RS485.

18. Индикаторы свободных мест (рисунок 13).

19. Кассир. Программа FP-Cashier обеспечивает оплату за услуги.

Рисунок 12.
Табло

Рисунок 13.
Индикаторы
свободных мест

20. Программа «Guardian». Оператор получает информацию о владельцах ID: статус пропуска, историю событий, фотографии и другую информацию, необходимую для

принятия решений. На рисунках 19 и 20 представлены типовые зоны окон программы Guardian.

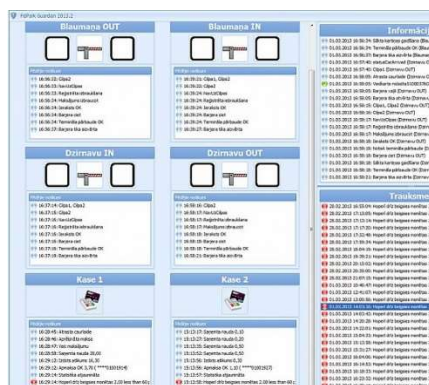

Рисунок 19. Окно программы Guardian

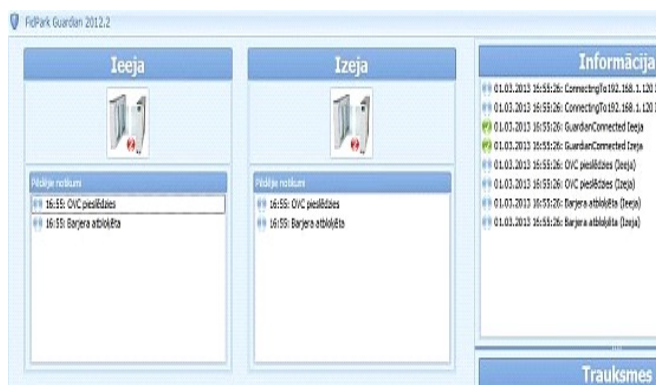

Рисунок 20. Экран Guardian для бассейна с кассиром

21. Электронные замки для шкафчиков. Для обеспечения надежной и безотказной работы FidPark ведется непрерывный мониторинг всех программных и аппаратных компонентов системы с записью событий в соответствующие журналы.

Все события в системе разделены на три группы: Information, Warning, Alarm. Информация обо всех существенных событиях, которые могут отразиться на работоспособности системы, отображается программой FP-Guardian, а также отправляется техническому персоналу в виде e-mail/SMS. В отдельных журналах сохраняются все системные события, касающиеся разработчиков программного обеспечения.

Реализованные решения позволили существенно увеличить надежность и ремонтпригодность системы, снизить необходимость в присутствии технического персонала непосредственно на объекте, а также обеспечивают оперативное решение всех проблем, относящихся как к оборудованию, так и к программному обеспечению, в соответствии с ITIL. Техническое обслуживание системы осуществляется нами непосредственно либо через сеть партнеров в соответствии с сервисными договорами различного уровня [7].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бекмагамбетов М. М. Интеллектуальные транспортные системы в Республике Казахстан. - Алматы, 2013. — 408 с.
2. Скалозуб В. В. Прикладной системный анализ интеллектуальных систем транспорта: пособие / В. В. Скалозуб, В. М. Ильман. - Д.: Изд-во Днепрпетр. нац. ун-та ж.-д. трансп. им. акад. В. Лазаряна, 2013. — 221 с.
3. Кульмамиров С. А., Есбергенова А. А. Создание системы управления бизнес-процессами транспортной инфраструктуры. – Таллин: Ежемесячный международный научный журнал «UnitedJournal», № 32 / 2019, 14 с.
4. Николаев А. Б. Автоматизированные системы обработки информации и управления на автомобильном транспорте. - М.: Академия, 2003. — 224 с.
5. Интеллектуальные транспортные системы железнодорожного транспорта (основы инновационных технологий): пособие / В. В. Скалозуб, В. П. Соловьев, И. В. Жуковичский, К. В. Гончаров. - Д.: Изд-во Днепрпетр. нац. ун-та ж.-д. трансп. им. акад. В. Лазаряна, 2013. — 207 с.
6. Кульмамиров С. А., Есбергенова А. А. Современные тенденции построения интеллектуальных транспортных систем. – Таллин: Ежемесячный международный научный журнал «UnitedJournal», № 32 / 2019, 11 с.

7. Кабашкин И. В. Интеллектуальные транспортные системы: интеграция глобальных технологий будущего // Транспорт Российской Федерации. - 2010. - №2 (27). — 34 с.
8. Ходжаев У., Томас П. Система ITS5. Интеллектуально-интервальное управление движением / У. Ходжаев, П. Томас // Автоматика, связь, информатика. 2006. - № 8 — 489 с.
9. Кульмамиров С. А., Есбергенова А. А. Состояние развития интеллектуальных транспортных систем в Казахстане. – Таллин: Ежемесячный международный научный журнал «UnitedJournal», № 32 / 2019, 14 с.
10. Горев А. Э. Основы теории транспортных систем: учеб. пособие / А. Э. Горев. СПбГАСУ. - СПб., 2010. — 214 с.
11. Журнал о цифровом видеонаблюдении, IP-решениях, системах безопасности. №3 2009 г. — 53 с.
12. <http://www.libelium.com/products/smart-parking>. 2010.

EXPANDING THE FUNCTIONALITY OF THE PARKING MANAGEMENT SYSTEM

Kulmamirov S.A., Muratova D.

The article discusses new approaches to the use of existing functionality of parking lots on the example of FidPark ACS in order to organize and manage business processes at the workplaces of the Internet of things platform.

Ensuring a high quality of logistics services is one of the important problems in ensuring the competitiveness of urban car parks at the present time. At the same time, the quality of logistics services in retail facilities is influenced by many factors, both objective and subjective, among which automation is of particular importance. It leads to an increase in competitiveness by speeding up the process of introducing parking lots in urban car parks and improving the analysis of the transport market.

The issues of automation of transport and logistics activities have been considered by many authors in recent years. In this regard, the main purpose of the written article is to substantiate the direction of increasing the automation of car park management based on the inclusion of the planning function in the list of automated functions. Achieving the set goal and solving the adopted tasks made it possible to bring the existing automation systems to a new qualitative level.

Automating the work of any organization is a very complex and time-consuming process that requires developers to have in-depth knowledge in the field of automated processes. At the same time, in addition to a clear understanding of the algorithm for the flow of a particular business process in order to commercialize the future software product, it is important to study its analogues on the market.

The solutions obtained in the articles made it possible to significantly increase the reliability and maintainability of the transport system, reduce the need for the presence of technical personnel directly at the facility, and also provide a prompt solution to all problems related to both hardware and software, in accordance with ITIL. The maintenance of the automatic transport system is carried out according to our solutions directly or through a network of partners in accordance with service contracts of various levels.

Keywords: *character recognition and management system, business process, FidPark service, MultiZone&MultiService, VOIP system.*

Материал поступил в редакцию: 05.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 05.10.2021 ж.

**ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР**

**ГУМАНИТАРНЫЕ
НАУКИ**

HUMANITIES

FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE COMMUNICATIVE COMPETENCE THROUGH CASE STUDY TECHNOLOGY

Demiray E., Darmenbek D.

The article discusses the current modern method of teaching foreign language. The author gives classification of case study technology, application of it in the process of teaching English and Turkish languages. Samples of both languages are illustrated in the practical part. The ways communicative competence formation via case study technology is shown in the article. A case is a description of a situation that took place in a particular practice and contains some problem that needs to be solved. This is a kind of tool with which a part of real life is introduced into the classroom, a practical situation that needs to be discussed and an informed solution provided. The society's desire for sustainable development and solving global problems leads to active international business contacts. The development of new projects and the analysis of existing ones, the expansion of communication with foreign partners, work with documentation in a foreign language, the possibility of internships abroad necessitate the formation of professional foreign-language competence of future specialists. Foreign language proficiency is one of the basic tasks of professional training in a modern university today. Students' professional foreign language competence provides an opportunity for their participation in international general cultural and professional communication to meet professional needs, implement personal and business contacts, as well as further professional self-improvement.

Key words: *case study; communicative competence; English and Turkish languages; student; interactive activity; mental turning.*

Introduction

One of the most effectual admission of teaching English and Turkish is the case study method. The essence of the case study method is the independent foreign language activity of students in an artificially created environment which makes it possible to combine theoretical teaching and practical skills necessary for a student and a teacher.

It is generally believed that the technique of the case method was developed in the early 20s of the last century at Harvard Business School. However, the foundations of this technique lie in ancient times. One of the first case scientists was Socrates who many centuries ago realized that the knowledge received by a person in a ready-made form is less valuable for him and therefore not as durable as the product of his own thinking. He saw the task of the teacher as to be able to “give birth” to his listeners on their own knowledge which in some sense is already contained in their heads., like a child in its mother’s womb [1]. Millennia later, the use of the method, the progenitor of which was Socrates, was called a mental turning point in education and the name was the case study method.

This method of interactive learning can be successfully used in English classes, as it is complex and contains all the main types of speech activity: reading, speaking, writing, listening. In the process of creating a real situation, students have the opportunity to communicate in English and Turkish with other group members and the teacher. The result of using the case method in the classroom depends not only on the quality of the case (material prepared in advance by the teacher), but also on the desire and ability of students to communicate.

This method has many important educational opportunities. Students they not only acquire new knowledge and develop a common outlook, but also learn to think critically and the competence of students , strategically, analyze complex problems and gradually find their rational solution, listen and learn an alternative point of view, as well as to express their opinion in a reasoned manner.

Main part

The case study method is complex and includes the following training methods:

- modeling (build a model of a real situation),
- system analysis (systematic representation and analysis of the situation);
- mental experiment (mental dramatization of the situation);
- description (the formation of a system of facts for preparation);
- a problem-solving method (identification of problems of information case, the

appropriate decision from the set of alternatives and the development of practical models for its implementation);

- categorized (create lists of properties, characteristics, and characteristics of the situation);

- playing methods (presentation the method of "brainstorming" (generating ideas through collective discussion of the situation), discussion and polemics (exchange of views on the problem and ways to solve it by argumentation) [3].

For example: Game methods and problem solving method

Two years ago, when I studied according to the academic mobility at Niğde Ömer Halisdemir University, we were taught to use the case study method in a practical lesson. To do this, we were invited to the library and divided into two groups. We were given books and using multiple books by answering the game questions on the card.

1	<i>Bu üç kitabın arkasındaki temel fikir nedir? What is the main idea of these three books?</i>
2	<i>Onların sorunlarını nasıl çözerdin ve bu kitabı nasıl bitirirdin? How would you solve their problem and how would you finish this book ?</i>
3	<i>..... hayat güzel ise..... Şu cümleleri bitir. Hangi alıntıları okudun ve açıklıyorsun? life is beautiful if finish these phrases. What quotes have you read and explain them?</i>

In the middle of the lesson, the whole group of us were looking for answers and decided to read these books divided between us and at the end of the lesson we all found the answers and solved the problem that we were asked.

Using this method in foreign language classes is an excellent simulator for practicing monologue and dialogic speech. Students develop their ability to argue, to conduct a discussion in English and Turkish. The lesson using the case method involves well -organized planning, consisting of the following stages:

- confrontation (the teacher announces the topic, goals and objectives; provides case material);

For example:

<i>Konu: Saatin icadı Subject: The invention of the clock</i>
<i>Amaç: Okumak , anlamak ve araştırma yapmak Purpose: To read , understand and conduct research</i>
<i>Soru : Mekanik ya da elektronik saatler icat edilmeden önce sizin ülkenizde hangi saat türlerinin kullanıldığını biliyor musunuz? Question: Do you know which types of watches were used in your country before mechanical or electronic watches were invented?</i>

- familiarization of students with texts (cases) on a specific topic);

For example:

Dolmabahçe Saat Kulesi: Dolmabahçe Sarayı'nın Saltanat kapısı ile camii arasında kalan girişte yer almaktadır. Bu kule, 1890-1895 yılları arasında Sultan II. Abdülhamit tarafından yaptırılmıştır. 27 metre yüksekliğinde ve 4 katlı olan kulenin 94 basamağı vardır. Merdiven sahanlıklarının zemini renkli taşlarla, geometrik şekiller verilerek oluşturulmuştur. Kulenin her kenarında altışar basamaklı merdiven ve köşelerde iki katlı birer fıskiye bulunur. Kuledeki saatler Fransa'dan getirtilmişti. Kulenin deniz tarafındaki saat ayrı, diğer üç taraftaki saatler aynı anda kuruluyordu. 1979 yılında ise bu kurmalı saatler kısmen elektronik sisteme çevrildiler. Soru: Başka hangi saat kulesin biliyorsun ? Bu konu hakkında araştırma yap!

Dolmabahçe Clock Tower: It is located at the entrance between the Sultanate gate and the mosque of Dolmabah Dec Palace. This tower was built between 1890 and 1895 by Sultan Mehmed II. dec. By Abdulhamit it was built. the tower, which is 27 meters high and has 4 floors, has 94 steps. The floor of the stairways was created with colored stones and geometric shapes. There are six stepped stairs on each side of the tower and a two-story fountain in the corners. The clocks in the tower were brought from France. The clock on the sea side of the tower was installed separately, and the clocks on the other three sides were installed at the same time. in 1979, these watches were partially converted to an electronic system.

Question: Do you know what other clock tower are you in? Do some research on this topic!

- collection of information on used texts (cases) (key information is written out, formatted in the form of diagrams, diagrams or charts);

For example: chart

gel zaman git zaman your time has passed	evvel zaman içinde, kalbur saman içinde at the end and at the last time
vakit öldürmek wasting time	zaman kazanmak to gain time
günü gününe uymamak spending time in a dream	Zaman kollamak use the time

- resolution (reproduction of answers to the teacher's pre-posed questions);

- 1) Sizce zaman yönetimi nedir?
- 2) Başarı için mutlak bir zaman yönetimi şart mıdır?

- 1) What is time management in your opinion?
- 2) Is an absolute time management essential for success?

Conclusion

- dispute (presentation, when each group separately presents its achievements or one of the groups starts a presentation, and all the other groups complement its response);

For example: They can use Prezi , Kahoot, Quizzez and so on.

- reflection (summing up, discussion of conclusions, learning outcomes) [2, p. 115].

The case method teaches, first of all, to put into practice the material obtained in English and Turkish classes. Students have the opportunity to use their personal experience in solving specific problems. It should also be noted that the discussion shows the communicative shortcomings of the student in order to improve language skills. This method of teaching assumes a certain level of students' proficiency in English and Turkish. It follows that the teacher needs to conduct lessons with the senior classes.

Due to the specifics described above, the case method allows students to use and demonstrate their best sides in the classroom, even in the absence of a brilliant knowledge of the English and Turkish language. This is a great advantage for groups in which students with

different levels of language proficiency study. The project method allows you to include everyone in an active activity.

LITERATURE:

1. Гончарова М.В. Кейс-метод в обучении иноязычному общению менеджеров // Студент и учебный процесс: иностранные языки в высшей школе. Сборник научных статей / Под ред. Ю.Б. Кузьменковой. – М.: Центр по изучению взаимодействия культур ФИЯ МГУ им. М.В.Ломоносова, 2004. (Дискуссионный клуб FLT: современные тенденции и опыт профессионалов. Вып. №5. С. 95–100.
2. Михайлова Е. А. Кейс и кейс-метод: общие понятия // Маркетинг. 1999. № 1. С. 109-117
3. Сурмин Ю. П. Ситуационный анализ, или Анатомия кейс-метода. К.: Центр инноваций и развития, 2002. 286 с.
4. Козина, И. Case study: некоторые методические проблемы /И.Козина // Рубеж. – 1997. – № 10–11. – С. 177–189.
5. Колесник Н П Кейс-стади в интерактивном обучении педагогике /Методические рекомендации – в 2-х частях /41 – СПб НП «Стратегия будущего», 2006 198 с – 13,25 п л
6. Herried C.F. (1997-1998) What makes a good case? Journal of College Science Teaching. Dec. 1997 / Jan. 1998. Vol. 27. 3. pp. 163–165.
7. Fischer J. Casey E. (2008) LCaS – Language case studies. Teacher training modules on the use of case studies in language teaching at secondary and university level. Council of Europe Publishing.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ЧЕРЕЗ ТЕХНОЛОГИЮ КЕЙС-СТАДИ

Демирэй Э., Дарменбек Д.

В статье рассматривается современная методика преподавания иностранного языка. Автор дает классификацию технологии кейс-стади, ее применение в процессе преподавания английского и турецкого языков. Примеры обоих языков проиллюстрированы в практической части. В статье показаны пути формирования коммуникативной компетенции с помощью технологии кейс-стади. Кейс - это описание ситуации, которая имела место в конкретной практике и содержит некоторую проблему, которую необходимо решить. Это своего рода инструмент, с помощью которого в класс вводится часть реальной жизни, практическая ситуация, которую необходимо обсудить и предоставить обоснованное решение. Стремление общества к устойчивому развитию и решению глобальных проблем ведет к активным международным деловым контактам. Разработка новых проектов и анализ существующих, расширение общения с зарубежными партнерами, работа с документацией на иностранном языке, возможность стажировки за границей обуславливают необходимость формирования профессиональной иноязычной компетенции будущих специалистов. Владение иностранным языком выступает сегодня одной из базовых задач профессиональной подготовки в современном вузе. Наличие у студентов профессиональной иноязычной компетентности обеспечивает возможность их участия в международной общекультурной и профессиональной коммуникации для удовлетворения профессиональных потребностей, реализации личных и деловых контактов, а также дальнейшего профессионального самосовершенствования.

Ключевые слова: кейс-стади; коммуникативная компетенция; английский и турецкий языки; студент; интерактивная деятельность; ментальный поворот.

КЕЙС-СТАДИ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Демирэй Е., Дарменбек Д.

Мақалада шетел тілін оқытудың заманауи әдістері қарастырылған. Автор, кейс-стади технологиясының жіктелуін, оның ағылшын және түрік тілдерін оқыту процесінде қолданылуын көрсеткен. Екі тілдің мысалдары практикалық бөлімде берілген. Мақалада кейс-стади технологиясының көмегімен коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру жолдары айқындалған. Аталған технология белгілі бір тәжірибеде орын алған және шешілуі керек кейбір мәселелерді қамтитын жағдаятты сипаттайды. Бұл нақты өмірдің бір бөлігі, сыныпта енгізілетін құралдың бір түрі және практикалық жағдай. Мәселені талқылау және шешілу жолдарын көрсету қажет. Қоғамның орнықты дамуға және жаһандық проблемаларды шешуге ұмтылуы белсенді халықаралық іскерлік байланыстарға алып келеді. Жаңа жобаларды әзірлеу және бар жобаларды талдау, шетелдік серіктестермен қарым-қатынасты кеңейту, Шет тіліндегі құжаттармен жұмыс істеу, шетелде тағылымдамадан өту мүмкіндігі болашақ мамандардың шет тіліндегі кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруды қажет етеді. Шет тілін меңгеру қазіргі заманғы жоғары оқу орнында кәсіби даярлаудың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады. Студенттердің кәсіби шет тілдік құзыреттілігінің болуы олардың кәсіби қажеттіліктерін қанағаттандыру, жеке және іскерлік байланыстарын іске асыру, сондай-ақ одан әрі кәсіби өзін-өзі жетілдіру үшін халықаралық жалпы мәдени және кәсіби қарым-қатынасқа қатысу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Түйін сөздер: кейс-стади; коммуникативтік құзыреттілік; ағылшын және түрік тілдері; студент; интерактивті қызмет; психикалық бұрылыс.

Материал поступил в редакцию: 05.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 05.10.2021 ж.

УДК -1/14 (075.8)

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.017>

ФИЛОСОФСКОЕ ВОЗЗРЕНИЕ АЛЬ-ФАРАБИ О СТАТУСЕ ПЕДАГОГА

Абділдаұлы А., Султангазина А.Д.

Научный руководитель: Аликенова К.Н.

«Образование без воспитания - злейший враг человечества»

Аль-Фараби

Аль-Фараби величайший ученый и многогранная личность мировой науки и истории. В разных науках известен как ученый и первооткрыватель, но про педагогическую деятельность говорится мало. Его учение об обучении и связи обучения с наукой – является основной теорией педагогического процесса. Оставил потомкам огромное научное наследие. Педагогическое наследие аль-Фараби рассматривается с позиций философии как науки современности. По мнению мыслителя, педагогика есть искусство управления волей и желанием воспитуемого в специально организованном образовательном процессе. Целью воспитания он определяет гармонично развитого

человека Вселенной. Основные направления в его педагогической теории являются нравственное, умственное, физическое, эстетическое и трудовое воспитание. Ценность трудов аль-Фараби состоит не только в том, что они являлись прорывными в различных научных направлениях, но и в том, что в них мыслитель смог мастерски синтезировать различные науки во имя их служения человеку. Цель статьи – раскрыть труды и личность аль-Фараби не только как ученого, но и как великого педагога Востока. Автор приходит к выводу, что знания о прекрасном и справедливом обязательно должны иметь практическую ориентацию, кроме теоретических знаний нужны добродетельные действия. В статье сделан обзор литературы и схожих по тематике научных публикаций, даны выводы и заключения по педагогическим взглядам «Второго учителя».

Ключевые слова: философия, аль-Фараби, восточная педагогика, учитель.

Абу Насыр аль-Фараби - ученый-энциклопедист, оставивший богатое теоретическое и духовное наследие. В числе его более 200 трактатов по различным отраслям знаний - психологии, истории, музыке, естественным наукам и философии, есть и такие, которые специально посвящены проблемам воспитания подрастающего поколения, хотя в его время педагогика еще не выделилась в самостоятельную науку. В этих трактатах изложены мысли ученого о сущности человека и путях его формирования к развитию, о целях, содержании и средствах воспитания, о взаимоотношениях между воспитателем и воспитуемыми и ряд других проблем, имеющих самое непосредственное отношение к педагогике.

На сегодняшний день в рамках 1150 летия аль-Фараби проводится много конференций и круглых столов, это придало большой импульс к популяризации наследия великого ученого, все больше людей не только у нас в стране, но и в мире интересуются творческим наследием.

Аль-Фараби больше прославился как автор многочисленных комментариев к сочинениям Аристотеля, Платона и других античных мыслителей. Многочисленные труды создали ему широкую известность, совершенно не случайно этого человека называли «Вторым учителем» (после Аристотеля), или «Аристотелем Востока». Надо сказать, что даже его комментарии нередко выходили за рамки тех идей, предлагаемых автором, рассматриваемых им работ. В целом, большая часть его трудов – это оригинальные как по названиям, так и по содержанию сочинения, результаты самостоятельного исследования по актуальным проблемам средневековой социально-этической и педагогической теории [1].

В педагогике и методике всегда актуальны вопросы «чему учить?», «Как учить?», «Какими методами пользоваться?». Известно, что на каждом этапе каждый ученый отвечал на эти вопросы по-разному и рассматривал их с разных сторон. Ведь с изменениями в обществе изменяются и требования к учителю, и задача обучения. Со временем необходимо совершенствовать как технологию обучения, так и навыки учителя.

Мастерство учителя - это не только комплексная и методическая грамотность учителя, но и его способность усваивать каждое слово. Когда мы говорим об этике обучения, мы обращаем внимание на гуманистические взгляды восточных мыслителей. В частности, педагогические взгляды в трудах второго учителя, ученого, великого мыслителя Аль-Фараби не утратили своего значения на протяжении веков. Согласно аль-Фараби, только настоящий учитель - это человек, который не сомневается в том, что он говорит, который не смеет жаловаться, чье знание подобно морю, который несравним по уму и воле. Только учитель с такими качествами может подать пример ученику, который может вести людей до конца и выполнять их потребности и желания.

Аль-Фараби также является ученым-просветителем, создавшим в восточных странах первую педагогическую систему. Учение Аль-Фараби произвело революцию в возникновении, развитии и становлении педагогической мысли народов Востока. Это основа народной педагогики, открывшая качественно новый этап в развитии

педагогического образования. «Мировоззрение Аль-Фараби, сочетающее древнегреческую и арабскую науки, является результатом взаимодействия двух миров - кочевой и оседлой цивилизаций, а также восточной и греко-римской культур» [2]. Социально-политические взгляды Аль-Фараби, языковая культура, философские и гуманистические (философия, логика, этика, эстетика, политика, социология, лингвистика, поэзия, риторика, музыка) и естественные науки (астрономия, астрология, физика, химия, география, космология), математике, медицине) и сделал ценные научные открытия в этих областях. В трактатах «Риторика», «Об искусстве поэзии», «О достижении счастья» он уделял большое внимание проблемам этики, эстетики, определил и доказал сущность категорий красоты, счастья, добродетели и знания [3]. Образование, по мнению Фараби, главное в формировании у человека нравственных и интеллектуальных навыков, ведущих к подлинной гуманности и счастью. Он считает, что человеку присущи две вещи: одна получена от природы, другая – «по намерению», т.е. следствие воспитания и обучения, которая является управляемой при правильно организованной методике обучения.

По словам Аль-Фараби, учитель, как и глава города, является уважаемым народом лидером страны. Пока медресе обучает и воспитывает детей, глава подает пример их родителям и прививает им хорошие качества. Так что оба они - «восьмисторонние, односторонние» люди, которые во всех отношениях опережают остальное население. Следовательно, если бы следующие 12 качеств были успешно объединены с ними обоими, это было бы еще лучше:

1. Способность организма эффективно выполнять различные специально разработанные виды деятельности;
2. Умеет различать что угодно и быстро делать выводы;
3. Он мог видеть, помнить и помнить то, что он понимал и чувствовал;
4. Быть дальновидным, искушенным, умным человеком;
5. Оратор, умеющий ясно, точно и красноречиво выразить мысли;
6. Человек, который всем сердцем и душой наслаждается знаниями, образованием и наукой;
7. Очень сдержанный;
8. Способность ненавидеть ложь и сплетни, всем сердцем любить правду и справедливость;
9. Человек чести;
10. Не интересуется имуществом, бессмысленные мелочи;
11. Справедливый, честный, правдивый;
12. Человек, который всегда спокоен и смел, не ссорится с другими, не ругает себя, не допускает страха и паники [4].

Таким образом, философ Аль-Фараби не только подчеркнул 12 качеств, общих для учителя нравственности и справедливого правителя, но также принял во внимание отношения между учителем и учеником и то, какими должны быть их моральные отношения. Если учитель хочет видеть в своих учениках такие качества, как честность, вежливость, доброта и справедливость, то он также должен обладать этими качествами.

Стержнем воспитания личности у аль-Фараби является нравственность, которая в его размышлениях отождествлялась с разумом. Другими словами, высоконравственный человек разумен и наоборот, разумный человек – нравственен. Большое место в его теории занимает эстетическое образование, особенно музыкальное, значение которого в формировании личности ученый оценивал достаточно высоко. Так, мыслитель утверждал о необходимости всеобщего музыкального образования независимо от природных данных обучающихся, «если эта способность не существует как врожденная, она может возникнуть под влиянием привычек (обучения)» [5].

В трудах великого ученого глубоко отражены проблемы обучения, единство воспитания и образования, что сегодня доказано как важнейшая педагогическая

закономерность. Единство воспитания и обучения играет важную роль в построении педагогической системы в школе.

В трактатах аль-Фараби предлагаются конкретные методы воспитания добродетели средствами познания. Он подразделял их на «мягкие» и «жесткие». Если воспитуемые сами проявляют желание овладевать науками, стремление к труду и добрым поступкам, то в этом случае уместны мягкие методы воспитания, помогающие усилению этих стремлений. Если же подопечные злобны, своевольны, ленивы, к ним возможно применение «жестких методов», т. е. принуждения. Вместе с тем использование таких методов должно определяться уровнем нравственности самого воспитателя. Воспитательная деятельность, таким образом, требует обширных знаний и высоких моральных качеств воспитателя в сочетании с наблюдением и опытом самих воспитуемых [6].

Отдельную роль в трудах ученого отводится личности педагога, ученого. Сам аль-Фараби занимался не только философией но и внес большой вклад в развитие естественных наук, поэтому любознательность и точность утверждения как ученого повлияло на множество поколений ученых Востока.

Размышляя о качествах педагога, аль-Фараби говорит, что не каждый человек, занимающийся образовательной деятельностью, является подлинным воспитателем. Дело в том, что он различает людей по их способностям к образовательной деятельности: «Люди также могут равняться в силе и быстроте выявления одних вещей, но при этом один из них – способом наставлять и обучать другого тому, что сам выявил, тогда как другой этой способностью не обладает... Также не каждый человек способен руководить другим, и не каждый способен побуждать другого к совершению соответствующих действий» [7].

Так же по мнению аль-Фараби, учитель должен обладать хорошей памятью, проницательным умом, выразительной речью. Учитель должен обладать такими нравственными качествами, как честность, справедливость, гуманность, мудрость, честь и другие добродетели. Как отмечает ученый: «Подобный человек обладает высшей степенью человеческого совершенства и находится на вершине счастья. Этот человек является именно тем, кому известно любое действие, с помощью которого можно достичь счастья» [8]. Воспитательный процесс по Аль Фараби, как правило, должен управляться, направляться опытным педагогом. Он пишет: «Из того, что говорилось о различных свойствах индивидов, явствует, что каждому человеку свойственно познать счастье и вещи, которые следует знать при этом. Для этого требуется учитель и наставник. Одни нуждаются лишь в начальном руководстве, другие – в большом руководстве». Недобросовестно относящихся к своему делу учителей Фараби считал не заслуживающими уважения.

Согласно Фараби, чтение - это приобретение основ философии, теоретических знаний, а образование - это действие учителя, наставника, человека по развитию определенных нравов, взглядов и навыков практического искусства, которое заключается в привитии студентам определенного положительного качества. Скорее, он ориентирован на целенаправленную, сознательную воспитательную работу. Педагог требует индивидуального подхода к каждому ученику с учетом специфики воспитания.

Фараби указывал на аналогичность функции учителя и мудрого руководителя государства. Как и последний, учитель должен обладать хорошей памятью, запоминать все, что видит и слышит: он должен обладать проницательным умом, выразительной речью. Особым качеством учителя должна быть любовь к занятиям наукой, желание передавать свои знания ученикам, не испытывая при этом усталости от сопряженного с этим труда. Учитель должен обладать нравственными качествами, норма - воздержание от употребления спиртных напитков, поборничество правды, ненависть ко лжи и несправедливости. У него должны быть особо развиты понятия чести, справедливости, добродетели. «Подобный человек, - отмечал Фараби, - обладает высшей степенью

человеческого совершенства и находится на вершине счастья. Этот человек является именно тем, кому известно любое действие, с помощью которого можно достичь счастья».

Великого учителя называют «Аристотелем Востока» за то что он сделал большой вклад в науку, педагогику и отдельно нужно отметить что науки рассматривались в трудах ученого едино и так же уделялось внимание базовым принципам, истории науки. Это показывает нам широкий кругозор и фундаментализм в его идеях [9].

Таким образом педагогика в понимании ученого не только передача знания, но и нравственное, физическое и эстетическое воспитание в соответствии с моральными и этическими нормами. Гуманистические идеи опередили время и даже сегодня вспоминая основные тезисы величайших педагогов XX века можно увидеть сходство и созвучность с идеями нашего великого предка.

Педагогические идеи и труды повлияли на ученых Востока следующих поколений, в свою очередь можно отметить, что развитие государств на востоке – Арабского Халифата, затем и Османской Империи во многом произошло благодаря традициям восточных ученых и их педагогическим взглядам.

Педагогические идеи великих мыслителей Востока - это значительный вклад в мировую педагогику, историю педагогики и современных взглядов зарубежных и отечественных ученых. Идеи, сформированные в те времена, оказали колоссальное влияние на развитие науки в средние века, что привело к эпохе Возрождения, затем и совершенствуя традиции и добавляя новые, человечество шагнуло в эпоху Просвещения. Безусловно, это большая заслуга всех ученых человечества и великих педагогов. Таким образом, мы видим, что аль-Фараби во многом опережал свое время, а идеи его и сейчас сохранили свою актуальность.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аминов Т.М., Аминова Л.Я. Педагогическая теория «Аристотеля Востока» аль-Фараби / Мир педагогики и психологии: международный научно-практический журнал. 2020. № 04 (45).
2. Бейсенов А. «Әл – Фарабидің тұжырымдары» // Ақиқат. – 2006. - № 6, 70-73 б.
3. Ж.Алтаев, А.Касабек, А.Масалимова Казахская философия. Алматы. «Қазақ университеті»- 2017
4. Жусанбаева Г. «Әбу Насыр Әл – Фарабидің халыққа білім беру жүйесін құруға қосқан үлесі.»// Қазақстан тарихы.- 2004.-№11, 49-52 б.
5. Избранные произведения мыслителей Среднего Востока IX-XIV вв. / Сост. С.Н. Григорян, А.В. Сагадеев. – М.: Изд-во «Социально-экономической лит-ры», – 1961.
6. Фараби — крупнейший мыслитель средневековья. Ташкент, 1973. С. 162
7. Аль-Фараби. Историко-философские трактаты / Перевод с арабск. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казахской ССР, 1985. – 624 с
8. Избранные произведения мыслителей Среднего Востока IX-XIV вв. / Сост. С.Н. Григорян, А.В. Сагадеев. – М.: Изд-во «Социально-экономической лит-ры», – 1961.
9. <https://scipress.ru/pedagogy/articles/pedagogicheskaya-teoriya-aristotelya-vostoka-al-farabi.html> (Дата обращения: 17.09.2020)
10. Источник: https://superinf.ru/view_article.php?id=403

PHILOSOPHICAL VIEW OF AL-FARABI ON THE STATUS OF A TEACHER

Abdildauly A., Sultangazina A.D.

Scientific adviser: Alikanova K.N.

Al-Farabi is the greatest scientist and a multi-faceted personality of world science and history. In various sciences, he is known as a scientist and discoverer, but little is said about

teaching. His doctrine of learning and the relationship between learning and science is the main theory of the pedagogical process. He left his descendants a huge scientific legacy. Al-Farabi's pedagogical heritage is viewed from the standpoint of philosophy as a modern science. According to the thinker, pedagogy is the art of controlling the will and desire of the educated in a specially organized educational process. He defines the purpose of education as a harmoniously developed man of the Universe. The main directions in his pedagogical theory are moral, mental, physical, aesthetic and labor education. The value of al-Farabi's works lies not only in the fact that they were breakthrough in various scientific directions, but also in the fact that in them the thinker was able to masterfully synthesize various sciences in the name of their service to man. The purpose of the article is to reveal the works and personality of al-Farabi not only as a scientist but also as a great teacher of the East. The author comes to conclusion that knowledge about beauty and justice has to have practical orientation, virtuous actions are necessary except theoretical knowledge. A review of the literature and similar scientific publications on the subject is made, conclusions and conclusions on the pedagogical views of the Second teacher are given.

Key words: *philosophy, al-Farabi, Eastern pedagogy, teacher.*

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ПЕДАГОГ МӘРТЕБЕСІ ТУРАЛЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Әбділдаұлы Ә., Сұлтангазина А. Д.
Ғылыми жетекшісі: Аликенова К.Н.

Әл-Фараби – әлемдік ғылым мен тарихтың ұлы ғалымы әрі сан қырлы тұлғасы ретінде белгілі. Әр түрлі ғылымдарда ол ғалым және зерттеуші ретінде танымал, бірақ педагогикалық қызметі туралы аз айтылады. Оның оқу және оқу мен ғылымның байланысы туралы ілімі - педагогикалық процестің негізгі теориясы. Ол өз ұрпағына үлкен ғылыми мұра қалдырды. Әл-Фарабидің педагогикалық ұстанымдары қазіргі ғылымда философиялық тұрғыдан қаралады. Ойшылдың пікірі бойынша, педагогика – тәрбиеленушінің еркіндігі мен тілегінің арнайы ұйымдастырылған білім жүйесінде басқарылуы. Тәрбиенің мақсатында ол әлемдегі дамыған үйлесімді адамды анықтайды. Педагогикалық теориядағы оның басты бағыты – моральдық, ойлау, физикалық, эстетикалық және еңбек тәрбиесі болып табылады. Әл-Фараби еңбектерінің құндылығы олардың әр түрлі ғылыми бағыттағы серпілісінде ғана емес, сонымен бірге ойшыл олардың адамға қызмет етуі үшін әр түрлі ғылымдарды шебер түрде синтездей білгендігінде. Мақаланың мақсаты – әл-Фарабидің еңбектері мен тұлғасын ғалым ретінде ғана емес, ұстаз ретінде де ашу. Автор әділеттілік әрі көркемдік туралы білім тәжірибелік бағытқа ие болуы және міндетті түрде теориялық білімнен бөлек адамға ізгі әрекеттер де керек деген қорытындыға келеді. Мақалада әдебиеттер мен тақырып бойынша ұқсас ғылыми жарияланымдарға шолу жасалды, Екінші ұстаздың педагогикалық көзқарастары бойынша қорытындылар берілді.

Тірек сөздер: *философия, Әл-Фараби, Шығыс педагогикасы, мұғалім.*

Материал поступил в редакцию: 12.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 12.10.2021 ж.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТОДОВ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ РЕКЛАМНЫХ КАМПАНИЙ

Оспанова Ж.О.

Метод оценки эффективности рекламной кампании позволяет вам рассмотреть каждый аспект передачи сообщения в лучшем виде. Специалисты по связям с общественностью часто оказываются в положении необходимости убеждать руководство финансировать исследования или описывать важность исследований как важнейшую часть бюджета департамента или проекта. Исследования являются неотъемлемой частью управления связями с общественностью. Вот более пристальный взгляд на то, почему ученые утверждали, что проведение как формирующих, так и оценочных исследований жизненно важно в современном управлении связями с общественностью:

Ключевые слова: PR, связи с общественностью, реклама, исследования.

Алан Брайман «Social Research Methods»: Исследования делают общение двусторонним путем сбора информации от общественности, а не односторонним, что является простым распространением информации. Исследования позволяют нам вступать в диалог с общественностью, понимать их убеждения и ценности и работать над созданием понимания с их стороны внутренней работы и политики организации. Ученые считают, что двусторонняя связь, как правило, более эффективна, чем односторонняя, особенно в тех случаях, когда организация жестко регулируется правительством или сталкивается с беспокойной средой в форме меняющихся тенденций в отрасли или групп активистов [9].

Исследования делают деятельность по связям с общественностью стратегической, обеспечивая, чтобы коммуникация была специально ориентирована на людей, которые хотят, нуждаются в информации или заботятся о ней. Без проведения исследований общественные отношения основаны на опыте или инстинктах, которые не играют большой роли в стратегическом управлении. Этот тип исследований не позволяет нам тратить деньги на сообщения, которые не доходят до предполагаемой публики или не выполняют работу, для которой мы их разработали.

Исследования позволяют нам показать результаты, измерить воздействие и переориентировать наши усилия на эти цифры. Например, если инициатива не работает с определенной публикой, мы можем показать, что неэффективность статистически, и коммуникация может быть изменена или устранена. Таким образом, мы можем направить средства на более успешные элементы инициативы по связям с общественностью.

Без исследований общественные отношения не были бы настоящей управленческой функцией. Это не было бы стратегическим или частью стратегического планирования исполнительной власти, но вернулось бы к временам простого пресс-агентства, следуя интуиции и инстинкту, чтобы создать рекламу. В качестве настоящей функции управления общественные отношения используют исследования для выявления проблем и участия в решении проблем, для предотвращения кризисов и управления ими, для того, чтобы сделать организации отзывчивыми и ответственными перед своей общественностью, для разработки лучшей организационной политики, а также для построения и поддержания долгосрочных отношений с публикой. Тщательное знание методов исследования и обширный анализ данных также позволяют специалистам по связям с общественностью занять место в доминирующей коалиции и способ проиллюстрировать ценность и ценность их деятельности. Таким образом, исследования

являются стратегической основой современного управления связями с общественностью [10].

По словам Асель Карауловой, цель исследования - дать нам возможность разработать стратегию в области связей с общественностью, чтобы (а) проводить наши кампании с конкретной целью и целевыми целями, (б) действовать как часть общей функции стратегического управления в организации, и (в)) измерить эффективность усилий по связям с общественностью. Проводя исследования до того, как мы начнем общаться, мы пересматриваем свое мышление, чтобы учесть мнения общественности [11].

Исследования также позволяют специалистам по связям с общественностью продемонстрировать влияние, которое они оказали на коммуникацию после кампании по связям с общественностью. Этот тип исследования называется оценочным исследованием. Использование обеих форм исследований в области связей с общественностью позволяет нам общаться стратегически и демонстрировать нашу эффективность. Например, формирующее исследование может быть использовано для определения доли общественности, которая осведомлена о политике организации по вызывающему озабоченность вопросу. Используя опрос, мы можем обнаружить, что 17% целевой аудитории осведомлены о политике. В стратегическом плане организация хотела бы, чтобы больше представителей этой общественности знали о политике организации, поэтому отдел по связям с общественностью связывается по различным каналам, отправляя целевые сообщения.

По истечении заданного промежутка времени проводится опрос, практически идентичный первому. Если усилия по связям с общественностью были успешными, процентная доля представителей общественности, осведомленных о политике организации, должна возрасти. Это увеличение напрямую связано с усилиями кампании по связям с общественностью. Мы могли бы сообщить: «Члены общественности, осведомленные о нашей новой инициативе по удалению токсичных отходов, выросли с 17% до 33% за последние 2 месяца». Подобные меры чрезвычайно распространены в управлении связями с общественностью. Они могут упоминаться как сравнительный анализ, потому что они устанавливают контрольный показатель и затем измеряют количество изменений, аналогично сравнению до и после сравнения. Использование статистически обобщаемых методов исследования позволяет проводить такие сравнения с достаточной степенью достоверности для различных групп населения, географических регионов, проблем, психографических и демографических групп.

Исследования в области управления связями с общественностью требуют использования специализированной терминологии. Термин «первичное исследование» используется для обозначения того, когда мы собираем уникальные данные в обычно конфиденциальной информации, из первых рук и конкретно относящейся к определенному клиенту или кампании. Первичное исследование, потому что оно уникально для вашей организации и вопросов исследования, часто является наиболее дорогим типом данных для сбора. Вторичное исследование относится к исследованию, которое обычно является частью общественного достояния, но применимо к нашему клиенту, организации или отрасли и может быть использовано для завершения и поддержки выводов, сделанных из нашего первичного исследования. Вторичные исследования обычно доступны через Интернет или доступны в библиотеках или в промышленных и торговых ассоциациях. Справочные издания, энциклопедии и публикации в специализированных изданиях предоставляют множество бесплатных или недорогих вторичных исследований. Менеджеры часто используют вторичные исследования в качестве исследовательской базы, на основе которой можно решить, какой тип первичных исследований необходимо провести [12].

Количественные исследования

Когда мы говорим об исследованиях по связям с общественностью, мы обычно имеем в виду первичные исследования, такие как исследования общественного мнения, основанные на опросах и опросах. Опросы являются синонимами опросов общественного мнения и являются одним из примеров количественного исследования. Количественные исследования основаны на статистическом обобщении. Это позволяет нам проводить численные наблюдения. Статистические наблюдения позволяют нам точно знать, где нам нужно улучшить отношения с определенными общественными организациями, и затем мы можем измерить, насколько те отношения в конечном итоге улучшились (или ухудшились) в конце инициативы по связям с общественностью. Методы сбора количественных данных:

- Онлайн-опрос
- Живой опрос
- Анализ контента (обычно публикации СМИ)
- Карты комментариев и формы обратной связи [13].

Согласно книге «Research Methods» Ранжита Кумара в количественном исследовании вся публика, которую вы хотите понять или сделать заявление, называется населением. Это могут быть женщины старше 40 лет, демократы, республиканцы, покупатели продукции конкурента или любая другая группа, которую вы хотели бы изучать. Из этой группы вы бы выбрали образец, чтобы на самом деле связаться с вопросами. Вероятностные выборки могут быть случайным образом взяты из списка населения, который дает вам самые сильные статистические показатели обобщения. Случайная выборка означает, что участники выбираются случайным образом и имеют равные шансы быть отобранными. Вы знаете, что в вашей популяции существует несколько вариантов, но случайная выборка должна учитывать все мнения в этой популяции. Чем больше размер выборки (число респондентов), тем меньше погрешность и тем более уверенным может быть исследователь, что выборка является точным отражением всей совокупности [14].

Существуют также другие методы выборки, известные как образцы неперспективности, которые не позволяют обобщать, но соответствуют требованию проблемы или проекта. Например, удобная выборка составлена из тех, кому удобно учиться, например, если посетители торгового центра заполняют опрос. Другим подходом является выборка из снежного кома, в которой исследователь просит кого-либо, проводящего опрос, рекомендовать следующему потенциальному респонденту заполнить опрос. Целенаправленный образец - это когда вы ищете определенную группу людей. Эти методы не допускают обобщения для большей части населения, но они часто менее дороги, чем методы случайной выборки, и все же могут генерировать тип данных, который отвечает на ваш вопрос исследования. Таким образом, сегментирование публикации является обычным явлением в управлении связями с общественностью. Благодаря их сегментации менеджеры по связям с общественностью имеют представление о том, кто будет поддерживать их организацию, кто будет противостоять организации, и какие коммуникации - сообщения и ценности - находят отклик у каждой публикации. После использования исследований для выявления этих групп специалисты по связям с общественностью могут затем строить с ними отношения, чтобы проводить неформальные исследования, лучше понимать их позиции и помогать представлять ценности и желания этих людей в процессе принятия организационных решений и формирования политики.

Качественное исследование

Вторым основным методом исследования, обычно используемым в сфере связей с общественностью, является качественное исследование. Качественные исследования генерируют всестороннюю, «качественную» информацию, которая позволяет нам по-настоящему понять общественное мнение, но не является статистически обобщаемой. (Ниже перечислены качественные методы исследования, обычно используемые в связях с

общественностью.) Качественное исследование чрезвычайно ценно, потому что оно позволяет нам по-настоящему изучать опыт, ценности и точки зрения нашей публики. Он также содержит достаточные цитаты для использования в качестве доказательства или иллюстрации в наших стратегических документах, а иногда даже приводит к появлению лозунгов или фуража для использования в сообщениях по связям с общественностью. Качественное исследование особенно хорошо подходит для ответов на вопросы специалистов по связям с общественностью, которые начинали «Как?» Или «Почему?». Эта форма исследования позволяет исследователю попросить участников объяснить их обоснование для принятия решений, систем убеждений, ценностей, мыслительных процессов и так далее [15]. Это позволяет исследователям исследовать сложные темы, чтобы понять смысл, стоящий за ними, и значения, которые участники приписывают определенным понятиям. Например, исследователь может спросить участника: «Что для вас означает понятие свободы?» И получить подробное объяснение. Тем не менее, мы ожидаем, что это объяснение будет различным среди участников, и разные концепции могут быть связаны со свободой, когда спрашивают американца против гражданина Ирана или Китая. Такое сложное понимание чрезвычайно полезно при интеграции ценностей и идей общественности в организационную стратегию, а также в создании сообщений, которые резонируют с этой конкретной публикой разных национальностей.

Методы сбора качественных данных:

- Интервью
- Фокус группы
- Тематические исследования
- Наблюдение за участниками
- Мониторинг электронной почты и социальных сетей [16].

Менеджеры по связям с общественностью часто используют качественные исследования для подтверждения количественных результатов. Качественное исследование может быть разработано, чтобы понять взгляды конкретной общественности и дать им возможность развить убеждения или ценности, которые выделялись в количественном анализе. Например, если количественное исследование показало сильное согласие с конкретным утверждением, это утверждение можно было бы прочитать, чтобы участники фокус-группы и попросили их согласиться или не согласиться с этим утверждением и объяснить их обоснование и мыслительный процесс, лежащий в основе этого выбора. Таким образом, качественные исследователи могут понять сложные рассуждения и дилеммы гораздо более подробно, чем только с помощью результатов, полученных в результате опроса.

В нашем исследовании мы используем метод фокус-группы как качественный метод исследования. Для этого мы собираем аудиторию около 50 человек. Наша аудитория является целевой: магистранты КазНУ имени Аль-Фараби. Также они имеют опыт работы в сфере медиа, поэтому для обсуждения данной темы они компетентны. Управление групповой дискуссией ведется опытным специалистом по стратегиям и по институту, то есть модератором.

Для проведения исследования фокус-группы мы отбираем из 50 человек методом анкетного отбора и по активности участников 7-8 человек. Критерии отбора участвующих в фокус-группе:

- участники отбирающиеся в группу могут быть социальном, интеллектуальном плане гомогенными;
- набираются люди из разных сфер специализации;
- группа должна быть из целевой аудитории.

Продолжительность исследования фокус-группой составила 50 минут.

Мы опросили онлайн более 100 человек через платформу SurveyMonkey.com. Через проведения опроса мы выяснили медиа предпочтения сегмента целевой аудитории в виде студентов КазНУ имени Аль-Фараби.

Также этот же опрос был проведен оффлайн среди магистрантов 1 курса факультета Журналистики КазНУ.

Для получения экспертных мнений мы провели 8 интервью со специалистами в сфере пиар. Мы попросили их дать краткие рекомендации и высказать свое экспертное мнение насчет проекта.

В данной статье мы рассмотрели жизненно важную роль исследований в управлении связями с общественностью, как в придании функции стратегического характера, так и в повышении ее авторитета как функции управления. Поскольку исследования составляют такую большую часть процесса связей с общественностью - три из четырех этапов процесса стратегического управления, - мы обсудили цели и формы обычно используемых исследований в сфере связей с общественностью. Обсуждались роли формального и неформального исследования, а также основные подходы к исследованию: количественный (на числовой основе) и качественный (на углубленной основе), а также типы типов сбора данных, обычно используемые в связях с общественностью при микшировании. методов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. *Тренинг MDP Global Classroom – Тема «Социальное предпринимательство и геймификация»*
2. Блэк, С. Введение в «паблик рилейшнз»: учебно-методическое пособие / пер. с англ. / С. Блэк. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 320 с.
3. Антипов, К.В. Паблик рилейшнз: учебное пособие / К.В.Антипов, Ю.К. Баженов. – М.: Дашков и К, 2001. – 148 с.
4. <https://pr.gsu.edu/home/about-us/what-we-do/>
5. *Интервью с Асель Карауловой в рамках проекта*
6. <https://pulsemarketingagency.com/10-steps-to-a-successful-public-relations-plan/>
7. *Reserch Methods, Third edition – Ranjit Kumar*
8. *Brand Media Strategy: Integrated Communications – Antony Young*
9. *«Social Research Methods» - Алан Брайман*
10. Борисов, Б.Л. Технологии рекламы и PR: учебное пособие / Б.Л. Борисов. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2001. – 624 с.
11. *Интервью с Асель Карауловой в рамках проекта*
12. *«Social Research Methods» - Алан Брайман*
13. *«Social Research Methods» - Алан Брайман*
14. *Reserch Methods, Third edition – Ranjit Kumar*
15. *Reserch Methods, Third edition – Ranjit Kumar*
16. *«Social Research Methods» - Алан Брайман*

COMPARATIVE ANALYSIS OF METHODS FOR ASSESSING THE EFFICIENCY OF ADVERTISING CAMPAIGN

Ospanova Zh.O.

The method of evaluating the effectiveness of an advertising campaign allows you to consider every aspect of the message delivery in the best possible way. Public relations professionals often find themselves in the position of having to convince management to fund research or describe the importance of research as a critical part of a department or project's budget. Research is an integral part of public relations management. Here is a closer look at why scholars have argued that conducting both formative and evaluative research is vital in modern public relations management.

Keywords: PR, public relations, advertising, research.

ЖАРНАМАЛЫҚ НАУҚАНДАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ ӘДІСТЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Оспанова Ж. О.

Жарнамалық науқанның тиімділігін бағалау әдісі хабарлама жіберудің барлық аспектілерін жақсы қарастыруға мүмкіндік береді. Қоғаммен байланыс жөніндегі мамандар көбінесе басшылықты зерттеулерді қаржыландыруға немесе зерттеудің маңыздылығын Департамент немесе жоба бюджетінің маңызды бөлігі ретінде сипаттау керек. Зерттеулер қоғаммен байланысты басқарудың ажырамас бөлігі болып табылады. Міне, ғалымдардың пікірінше, қазіргі қоғаммен байланысты басқаруда сапалық және сандық зерттеулерді жүргізу өте маңызды деп санайды.

Кілтті сөздер: PR, қоғаммен байланыс, жарнама, зерттеу.

Материал поступил в редакцию: 12.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 12.10.2021 ж.

УДК 81.38

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.019>

THE CONCEPT OF MELANCHOLY IN AMERICAN LITERATURE OF 19TH CENTURY

Tastemirova A.Y., Kim Y.A.

Melancholy is a feeling that we all experience and which is difficult to describe in words, as it is intimate, internal and very personal.

In this article, we wanted to speculate about how the period of Romanticism influenced American literature and caused a big boom in melancholic mood. We tried to emphasize the main stylistic features and reinforce our ideas with examples from American literature.

Subject of the work: creative works of American poets and poetesses of the 19th century

The purpose of the work: to establish the connection of melancholic mood and stylistic techniques.

In our work, we were guided by theoretical and empirical research methods, namely, the study of various sources of information, analysis-evaluation of each part of the subject of the work, qualification- comparative characteristics of creative works.

The main results of the study: The state of melancholy in the 19th century was fully depicted by various stylistic means (metaphor, transference, alliteration, etc.). Consequently, the connection between the inner state of the author and the written work can be traced quite clearly.

Key words: Romanticism, melancholy, stylistic devices, figurative speech, American literature, poetry.

Introduction

In the article we want to observe how the term of melancholy had been illuminated by the American writers of romantic period in 19th century. Particularly, how this psychological condition is connected to social life and described by figurative speech.

This topic is truly relevant and actual, on the ground that we are representatives of humanity. We are all humans, possess feelings, that can be sad, happy, angry and many more. We think, that people should not be ashamed of it and we want to show that feeling that we

experience, particularly melancholy, is a part of our lives, because melancholy is a deep self-reflection, without which we wouldn't have improved.

We chose poetry due to its richness of figurative means, that depict emotions and thoughts painterly. Why romanticism? Romanticism is a period when emotions ruled over reason, when people loved to dream and reflect.

So, there are two parts of the article:

1. Theoretical. We discussed the nature of melancholic mood, the period of romanticism and historical background to the epoch. As well as types of stylistic means.

2. Practical. We took creative works of Edgar Allan Poe and Emily Dickinson and performed semantical and linguistic analysis. Additionally, we have made a comparative Venn's diagram to distinguish causes of melancholy of two absolutely diverse writers.

1. Theoretical part. Melancholy. Romanticism. Stylistics.

What is Melancholy?

Melancholy (Greek, i.e. black bile). Illness expressed in longing, without a solid cause, a gloomy outlook on life. [1]

In melancholia, a person grieves for a loss they are unable to fully comprehend or identify, and thus this process takes place in the unconscious mind.

Mourning is a reaction to the loss of a loved person, while melancholy is a state of grief.

Mental features of melancholy are: "a profoundly painful dejection, abrogation of interest in the outside world, loss of the capacity to love, inhibition of all activity..." [2]

Sigmund Freud also characterizes grief as a very painful feeling.

Historical background of Romanticism

The movement of melancholy flourished in the period of Romanticism as among the characteristic attitudes of Romanticism were the following: a deepened appreciation of the beauties of nature; a general exaltation of emotion over reason and of the senses over intellect; a turning in upon the self and a heightened examination of human personality and its moods and mental potentialities;

The major cause of Romanticism was French Revolution in 1789-1899 years. XVIII century in France passed under the sign of the Enlightenment. For almost a century, the French enlighteners led by Voltaire (Rousseau, Diderot, Montesquieu) argued that the world can be reorganized on a reasonable basis and proclaimed the idea of natural (natural) equality of all people. It was these educational ideas that inspired the French revolutionaries, whose slogan was the words: "Freedom, equality and fraternity." (Liberté, égalité, fraternité).

The first of the general causes was the social structure of the West. The feudal regime had been weakened step-by-step and had already disappeared in parts of Europe. The increasingly numerous and prosperous elite of wealthy commoners—merchants, manufacturers, and professionals, often called the bourgeoisie—aspired to political power in those countries where it did not already possess it. The peasants, many of whom owned land, had attained an improved standard of living and education and wanted to get rid of the last vestiges of feudalism so as to acquire the full rights of landowners and to be free to increase their holdings.

Unfortunately, there was no equality as French revolutionaries inspired, the upper class consisted from a new class-bourgeoisie. (Previously the upper class was aristocracy).

Romanticism continued to grow in reaction to the effects of the social transformation caused by the Revolution.

"For the most part, those Romantic poets and artists who were youths or young adults in 1789 welcomed the Revolution in its first phases. Wordsworth famously wrote, 'bliss was it in that dawn to be alive, / But to be young was very heaven!' The early German Romantics declared themselves republicans and held their ground despite the French invasion of the Rhineland (1794). But as the Revolution lurched this way and that, many Romantics gave up on it..." [3]

So **what is Romanticism** and why Melancholy flourished in the period of this movement?

The concept of “romance” is usually associated with ideas about beautiful, bright and unselfish feelings, about inspired dreams and noble spiritual impulses, about striving for the future and the ability to rise above the pretty and base, about devotion to the ideal.

Obviously, writers of romantic epoch could not help but to write about the states of things in the world. How could they do that? Exactly, through their creative works and stylistic sources. Let's consider some of the stylistic devices to help then indicate them in a piece of a poem.

Theory about Stylistic devices (especially describing bad mood, grief, sadness)

Firstly, stylistics, or ‘literary linguistics’ is the study and analysis of texts. The main subject of observations is figurative speech, i.e. stylistic devices.

There phonetic and lexical expressive means according to I. R. Galperin. [4]

Phonetic expressive means and stylistic devices are:

- **Onomatopoeia** is a combination of speech sounds, imitating animals (meow, bark), natural sounds (ocean, sea, thunder). It can be direct and indirect. Direct is contained in words that imitate natural sounds (bang, buzz, cuckoo). While indirect is a combination of sounds aiming to create an echo of its sense.

Hear the sledges with the bells—

Silver bells!

What a world of merriment their melody foretells!

How they tinkle, tinkle, tinkle,

In the icy air of night!

(E.A. Poe) “The Bells”

“tinkle, tinkle, tinkle”; to tinkle- to make light and high ringing sound (Oxford dictionary).

- **Alliteration** is a repetition of similar sounds (beginning of words): assonance (repetition of vowel sounds), consonance (repetition of consonants anywhere within words)

The fountains mingle with the river

And the rivers with the ocean,

The winds of heaven mix forever

With a sweet emotion;

(P. B. Shelley) “Love’s philosophy”

Alliteration of th-/ð/, assonance of /ɪ/ creates the sense of flow like the flow of a river silent and tender.

- **Rhyme** is the repetition of identical or similar terminal sound combination of words.

1. couplets – when the last words of two successive lines are rhymed. This is commonly marked aa,

2. triple rhymes—aaa

3. cross rhymes—abab

4. framing or ring rhymes—abba

- **Rhythm** is a combination of stressed and unstressed syllables. While rhyme keeps your poem flowing in perfect harmony, rhythm makes poetry pleasing to ear.

Rhythm is created by Metrical feet (pattern of stressed and unstressed syllables)

V. M. Zhirmunsky suggests following rhythmic patterns:

Iambus _ / or Da Dum

Dactyl / _ _ Dum Da Da

Trochee / _ Dum Da

Anapest _ _ / Da Da Dum

Lexical expressive means and stylistic devices:

- **Metaphor**-stylistic device based on transference of some quality from one object to another.

“Hope” is the thing with feathers -
That perches in the soul -
And sings the tune without the words -
And never stops - at all –

(Emily Dickinson) “Hope is a thing with feathers”

The author makes a direct comparison between the feeling of hope and a bird.

- **Metonymy** is a relation based on identification or association connecting the two concepts which these meanings represent.

“Friends, Romans, countrymen, lend me your ears”

“Julius Caesar” William Shakespeare

“Lend me your ears” means give me your attention, listen to me.

- **Similie** is an explicit statement of partial identity (affinity, likeness, similarity) of two objects belonging to different semantic spheres.[5]

The low grass loaded with the dew,
The twilight stood as strangers do
With hat in hand, polite and new,
To stay as if, or go.

Emily Dickinson “The cricket sang”

“The twilight stood as strangers do”, penetrates the sense of distancing and as not knowing each other strangers- silent and calm.

- **Epithet** is based on the interplay of emotive and logical meaning in an attributive word. Epithets can be semantical and structural.

Semantical epithets are divided into associated (predictable) and unassociated (unexpected):

‘dreary midnights’-associated; ‘voiceless sands’-unassociated.

Structural epithets can be compositional and reversed.

Compositional: simple, compound (compound adjectives). E.g. “Heart-burning smile”- compound, “wild wind”- simple epithet.

Reversed- two nouns linked in an *of* phrase. E.g. the shadow of a smile (memories about lover), a devil of a job (difficult times).

- **Personification** is a figure of speech which gives a thing, an idea, or an animal one or more human attributes.

2. Practical Part. Examples from American literature.

Now, let’s pass to the Practical part of the article.

All those stylistic devices can be applicable to describe the feeling of melancholy. The melancholy is usually caused by one-sided love, stress, fear of the future, feeling of guilt, anxiety. Let’s see how one of the writers of American literature of 19th century, Emily Dickinson, used stylistic devices in her poetry to penetrate melancholy:

I measure every **Grief** I meet
With narrow, probing, eyes –
I wonder if **It** weighs like **Mine** –
Or has an Easier size.

I wonder if They bore it long –
Or did it just begin –
I could not tell the Date of Mine –
It feels so old a pain –

I wonder if it hurts to live –
 And if They have to try –
 And whether – could They choose between –
 It would not be – to die –

I note that Some – gone patient long –
 At length, renew their smile –
 An imitation of a Light
 That has **so** little **O**il –

I wonder if when Years have piled –
 Some Thousands – on the Harm –
 That hurt them early – such a lapse
 Could give them any Balm –

...

It is notable, how Emily Dickinson treats grief, the feeling, as a person, she writes pronouns “It”, “They”, word “Grief” with a capital letter. We also noticed the use of dashes, they create pause and create slow rhythm and pace. What also contributes to the mood of sadness.

The author is highly intuitive person as well as highly sensitive, the speaker measures and compares own grief with other people’s grief. Notice, that the speaker doesn’t know how long this grief had been with her:

“I could not tell the Date of Mine –
 It feels so old a pain –”

Summing up, we can see, that Emily Dickinson had created the feeling of melancholy with dashes, personification, repetition of “I wonder” these add features of romanticism. It also can be seen how various sound of O letter are repeated throughout the poem (əʊ, ɔ:, ʌ). This assonance contributes to the melancholy (the onomatopoeic expressions of pain are usually sound like ow, uhhh and etc.)

Edgar Allan Poe, one of the most vivid representatives of American romanticism, had written many melancholic and sad poems, and one of them we want to analyse is “Alone” written in 1875.

From childhood's hour I have not been
 As others were -- I have not seen
 As others saw -- I could not bring
 My passions from a common spring --
 From the same source I have not taken
 My sorrow -- I could not awaken
 My heart to joy at the same tone --
 And all I lov'd -- I lov'd alone --
 Then -- in my childhood -- in the dawn
 Of a most stormy life -- was drawn
 From ev'ry depth of good and ill
 The mystery which binds me still --
 From the torrent, or the fountain --
 From the red cliff of the mountain --
 From the sun that 'round me roll'd
 In its autumn tint of gold --
 From the lightning in the sky
 As it pass'd me flying by --
 From the thunder, and the storm --
 And the cloud that took the form

(When the rest of Heaven was blue)
Of a demon in my view –

As you could have already noticed, similarly to Emily Dickinson, Edgar Allan Poe had used dashes too, to create rhythm and slow pace.

Alliteration of /l/ sound in “And all I lov'd - I lov'd alone –”, it somehow highlights the main idea of the poem, is it loneliness or seclusion?

The speaker has been alone since his childhood, and we suppose, that it is personal desire of the speaker:

From childhood's hour I have not been
As others were -- I have not seen
As others saw -- I could not bring

Since young ages the speaker understands that other people understand and see the world differently. He doesn't feel despair (“sorrow”) as other might feel likewise the joy and happiness. Edgar Allan Poe mentions mystery power in the image of a demon. He is alike others:

-- I could not **bring**

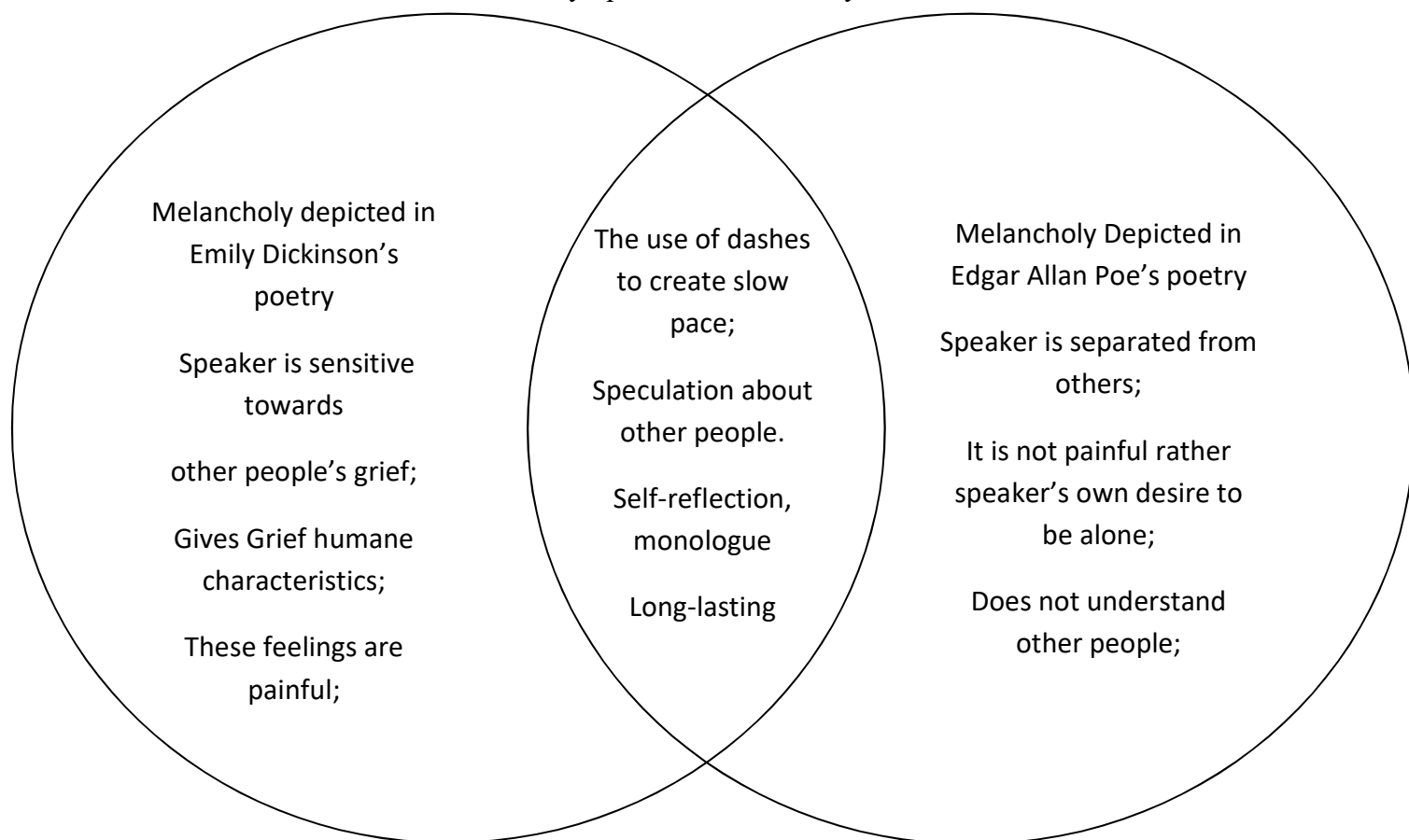
My passions from a common spring –

“Common spring”-metaphorical image, denoting that the speaker cannot understand all the majority did.

Associational row of such words like autumn, thunder, storm also contribute to the moodiness and may be even depression.

We believe that, the speaker is living a solitary life, not lonely, as he does not mention the sorrow or grief he experiences, though he says that everything he loves, he loves **alone**.

Concluding, we can see there are melancholic mood, feeling of isolation from others, understanding that other people are not able to accept you and your thought, it is a procedure of self-reflection, what is one of the symptoms of melancholy.

Conclusion

In this article we have presented the concept of melancholy in the context of romanticism, owing that, we can be sure, that the feeling of melancholy can be conveyed through the variety of stylistic devices: epithets, metaphor, metonymy.

Additionally we can relate these authors' states to the historical background of 19th century, when the social life had been changing drastically. So it was a period when people intended to dream and think about good times.

BIBLIOGRAPHY

1. *Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка.*- Чудинов А.Н., 1910.
2. Freud, S. (1917) 'Mourning and Melancholia', The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume 14 (1914–1916): On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works, 237–58.
3. ISBN 978–0–19–956891–8 Michael Ferber Romanticism A short introduction. Oxford University Press Inc., New York © Michael Ferber 2010
4. I. R. Galperin English stylistics MOSCOW "HIGHER SCHOOL" 1977, 328 с.
5. Жуковська В.В. Основи теорії та практики стилістики англійської мови: Навчальний посібник. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 240 с. ISBN 978-966-485-056-5

19 ҒАСЫРДАҒЫ АМЕРИКАНДЫҚ ПОЭЗИЯДАҒЫ МЕЛАНХОЛИЯ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Тастемирова А. Е., Ким Е. А.

Меланхолия-бұл бәріміз сезінетін және сөзбен айту қиын, өйткені ол жақын, ішкі және өте жеке сезім.

Бұл мақалада біз романтизм кезеңінің американдық әдебиетке қалай әсер еткені және меланхолиялық көңіл-күйдің үлкен толқуын тудырғаны туралы сөйлескіміз келді. Біз негізгі стилистикалық ерекшеліктерді атап көрсетуге және идеяларымызды американдық әдебиеттердің мысалдарымен қолдауға тырыстық.

Жұмыстың тақырыбы: 19 ғасырдағы американдық ақындар мен ақындардың шығармашылық жұмыстары

Жұмыстың мақсаты: меланхолиялық көңіл-күй мен стилистикалық техниканың байланысын орнату.

Біздің жұмысымызда зерттеудің теориялық және эмпирикалық әдістерін басшылыққа алдық, атап айтқанда әртүрлі ақпарат көздерін зерттеу, жұмыс пәнінің әр бөлігін талдау-бағалау, біліктілік - шығармашылық жұмыстардың салыстырмалы сипаттамасы.

Зерттеудің негізгі нәтижелері. 19 ғасырдағы меланхолияның күйі әртүрлі стилистикалық құралдармен (метафора, трансфер, аллитерация және т.б.) толық бейнеленген. Демек, автордың ішкі күйі мен жазбаша жұмыс арасындағы байланыс айқын көрінеді.

Кілтті сөздер: *Романтизм, меланхолия, поэзия, стилистикалық құралдар, бейнелі сөйлеу, 19 ғасырдағы американдық ақындар.*

КОНЦЕПТ МЕЛАНХОЛИИ В АМЕРИКАНСКОЙ ПОЭЗИИ 19 ВЕКА

Тастемирова А.Е., Ким Е.А.

Меланхолия - чувство, которое мы все испытываем и которое трудно описать словами, так как оно интимное, внутреннее и очень личное.

В этой статье мы хотели рассказать о том, как период романтизма повлиял на американскую литературу и вызвал большой бум меланхолического настроения. Мы постарались подчеркнуть основные стилистические особенности и подкрепить наши идеи примерами из американской литературы.

Предмет работы: творческие работы американских поэтов и поэтесс 19 века

Цель работы: установление связи меланхолического настроения и стилистических приемов.

В нашей работе мы руководствовались теоретическим и эмпирическим методами исследования, а именно изучение различных источников информации, анализ-оценивание каждой части предмета работы, квалификация-сравнительная характеристика творческих работ.

Основные результаты исследования. Состояние меланхолии в 19 веке, полно изображалось разнообразными стилистическими средствами (метафора, перенос, аллитерация и др). Следовательно, связь между внутренним состоянием автора и письменной работы, прослеживается достаточно ярко.

Ключевые слова: Романтизм, меланхолия, поэзия, стилистические средства, образная речь, американские поэты 19 века.

Материал поступил в редакцию: 12.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 12.09.2021 ж.

УДК 94(547) «1926/30»:316

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.020>

ТЕМІР ЖОЛ ТОРАПТАРЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУ ТАРИХЫ

Абдильдинова Л.Б.

Мақалада әр заманда өзгеріске ұшыраса да, құндылығын жоғалтпаған темір жол тораптары туралы жазылған. Темір жол тораптары тек адам тасу үшін емес, сонымен қатар шикізат өнімдерін таситын бірден-бір көлік болып табылатындығында.

Қарапайым адам ауыр салмақты жылжыту қажеттілігін ертеден білді. Кішігірім жүктерді құрлықта жылжыту үшін ол өзінің күші мен жануарлардың күшін пайдаланды. Бірақ жануарлар аз ғана жүк тасымалдай алады. Сондықтан адам жаңа қозғалыс құралдарын іздеуді тоқтатқан жоқ және жетістікке жете білді. Олардың өнертабысы дөңгелек болды. Адамзаттың көрнекті өнертабыстарының бірі болып саналатын және қазіргі уақытта көптеген жетілдірулерден өткен дөңгелек әртүрлі машиналардың ажырамас бөлігі болды.

Темір жол құрылыстары индустрияландырудың үлкен жетістігі болды, бастапқыда ағаш, тас таситын, кеніштерде кішігірім түрде жасалынды және адам күші арқылы жүргізілді. Уақыт өте келе алысты жақындататын, ауыр жүкті тиімді тасымалдау үшін таптырмайтын көлікке айналғандығы туралы тарихи кезеңдер жазылған.

Кілт сөздер: Түрксіб, темір жол, кәсібилендіру, бірінші жартыжылдық, жұмысшылар, жергілікті халық

Темір жол көлігі дегеніміз – көлік кешенінің жетекші салаларының бірі, жүктер мен жолаушыларды алыс қашықтыққа тасымалдайтын басты қатынас құралы болып табылады. Әрине, әуедегідей жылдам жеткізбесе де, 70 пайызға қауіпсіз болып табылады.

Темір жолдардың пайда болу тарихы Ежелгі Грекияда Коринф қаласынан бастау алады. Жол 6 километр ұзын әктастан құралған ор болған. Вагондарды жылжыту үшін құлдарды күші қолданылған. Ортағасырларда Еуропада ағаштан жасалған темір жолды шахталарда кен тасуға кеңінен пайдаланды. Ол кезде жылжитын күш адам және мал болған еді.

Жалпы, темір жол көлігі XIX ғасырда ірі өнеркәсіп орындарының ашылуына, әсіресе, кен қазып, металл өңдеудің дамуына байланысты пайда болды десек қателеспейміз.

Материалдар мен жұмыс әдістемесі

Дүниежүзі бойынша темір жол тораптарының қаншалықты қажеттілігін, тиімділігі, алғашқы темір жол тораптарының қалыптасып, дамуына қатысты деректер қорын талдау болып табылады. Ең алғашында тек адам күшімен ғана қызмет істей алатын темір жол тораптарының үлкен темір жолдарға айналуы, үлкен жетістік пен жаңалықтың бірі. Еуропада ертеден бастау алған темір жол тарихы XX ғасырда үлкен индустрияландыру саласына айналды. Тек жүк қана емес, ендігі кезекте адамдарға алысты жақын ететін көліктердің біріне айналды. Әлем үшін индустрияландыру саласында үлкен жетістік болды. Темір жолдар жұмысшы күшінің үздіксіз жұмыс жасауының нәтижесінде жүзеге асырылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Ежелгі Грециядан қазіргі Америкаға дейін теміржолдар адамдардың саяхат пен жұмыс істеу жолын өзгертті.

«Темір жолдардың» ең ерте пішіні б.з.д.600-ге дейінгі аралықта пайда болады. Гректер жасанды тасты жолдар жасау арқылы ағаштан жасалған вагондарды жүргізген, олар Коринфтегі Истмус арқылы қайықтарды тасымалдауды жеңілдету үшін доңғалақты көлік құралдарын пайдаланған.

Алайда, б.э.д.146 жылы Грецияның Римге құлдырауы кезінде бұл ерте темір жолдар бүлініп, 1400 жылдан астам уақыт жоғалып кетті.

XVI ғасырға дейін қазіргі заманғы теміржол көлігі жүйесінің іргесі қаланды, бу пароккомпьютері ойлап табуының нәтижесінде, ерекше көлік түрі әлемді шынымен өзгертті.

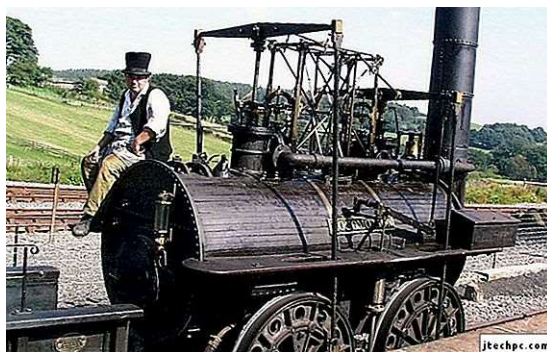
1550 жылдары Германияда жылжымалы вагондарға арбаларды жалғастырып, рельс жолдары арқылы жүргізген. Алғашқы қарабайыр теміржол жолдары ағаштан жасалған вагондар мен рельстер жолдары осылай қалыптаса бастады.

XVIII ғасырда Еуропа елдері индустрияда жаңа жетістіктерге жетті. 1770 жылдарға қарай темір жол арқандарға арналған арбалардағы темір дөңгелектер ауыстырды, содан кейін Еуропаға тараған трамвайларға айналды. 1789 жылы ағылшынша Уильям Джессауф дөңгелектерді жақсы ұстап, кейінгі локомотивтерге тасымалданатын маңызды дизайны болатын фланецті дөңгелектері бар алғашқы вагондарды әзірледі.

Теміржол конструкциясы 1800 жылдарға дейін шойынды қолданса да, Джон Биркиншо 1820 жылы темірді қолданады. Содан кейін 1860 жылдардағы арзан болат өндіруге мүмкіндік беретін Bessemer процесінің пайда болуына дейін темір жолдарға арналған темір қолданылды, бұл процестердің барлығы Американың және бүкіл әлемнің басқа елдеріндегі темір жолдардың жылдам кеңеюіне себеп болды.

Ақырында, Bessemer процесі XIX ғасырдың соңына қарай Америка Құрама Штаттардағы ірі қалаларды байланыстыратын шығындар мен рұқсат етілген пойыздарды одан әрі қысқартатын ашық пештерді пайдалану арқылы ауыстырылды.

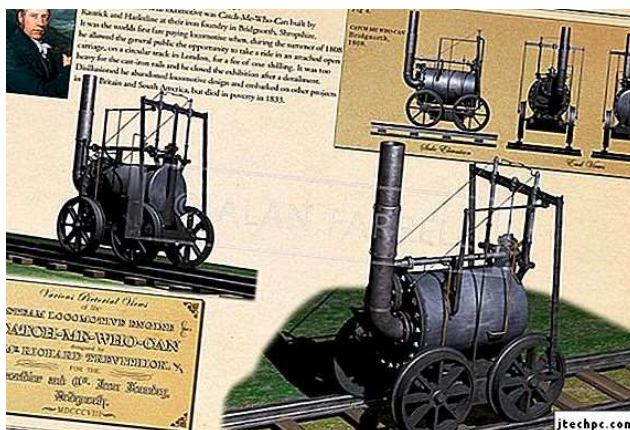
Сондай-ақ, алғашқы локомотивтердің өнертабыс тарихында көптеген түсініксіз мәселелер бар. Бұлар өздігінен жүретін машиналарды құрастырудың алғашқы әрекеттері ағаштан жасалған арбалар болды. алғашқы автомобильдердің авторы Джозеф Кагнот деп есептеледі [2].

1-сурет. Джозеф Кагнот ойластырған алғашқы бу машинасының бүгінгі бейнесі

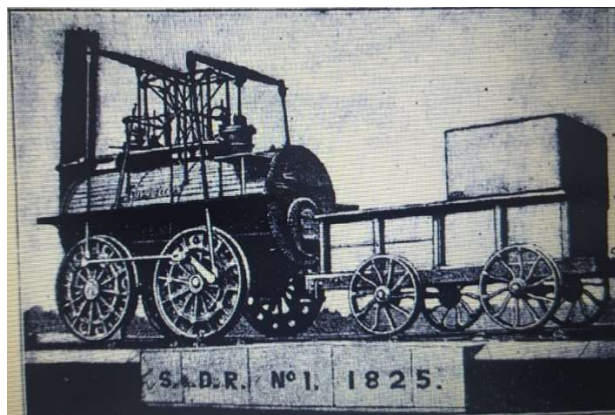
Бу қозғалтқышының өнертабысы заманауи темір жол мен пойыздардың өнертабысы үшін маңызды болды. 1803 жылы Самуэль Хомфрай трамвайларға ат арбаларын ауыстыру үшін бу қозғалтқышы бар көлік құралын қаржыландыруға шешім қабылдайды.

Алғашқы қозғалтқышты ойлап тапқан Англияның инженері Ричард Тревитик болды, оның 1801 жылы жаңа бу қазандарының дизайнын ойлап табуы, практикада жеңіске жетті және әлемдегі алғашқы бу қазандың патенттеді. Оның жетістігі рельстерді жасауға қажетті болаттың болмауына байланысты тоқтатылды. Тек 7 жылдан кейін Тревитик 30км\с жылдамдықпен қозғалуға қабілетті машинаның дизайнын әзірлейді. Оны «Catch me who can» деген атаумен Лондонда автомобильдің көмегімен жарыстар ұйымдастырылатын болды.

2-сурет. Ричард Тревитик жасаған бу машинасының макеті

1821 жылы Англияның Юлиус Гриффитс жолаушылар жолының локомотивін патенттейтін алғашқы адам болды, ал 1825 жылдың қыркүйегінде Stockton & Darlington теміржол компаниясы тауарлар мен жолаушыларды тасымалдайтын көліктің ретінде авторы Джордж Стивенсон танылды. Ол әзірлеген локомотивтерді қолданатын алғашқы теміржол ретінде бастады. Бұл жаңа пойыздар алты жүк тиелген көмір вагондарын және бір сағаттың ішінде 9 мильден астам 450 жолаушы бар 21 жолаушы вагонын тарта алатын күші болды [2].

3-сурет. 1825 жылы қолданысқа берілген Стоктон-Дарлингтон темір жолының алғашқы «Локомошен» поровозы

1825 жылы Стоктон-Дарлингтон бу темір жолының қолданысқа берілгеніне 100 толса [1, 76.], алдағы жылдары Англиядағы алғашқы темір жол торабына 200 жыл толғалы отыр.

Стефенсон темір жолдарға арналған алғашқы бу қозғалтқышының өнертапқышы болып есептелсе, Тревитиктің өнертабысы теміржолға емес, жолға арналған жол тепловозы болып табылатын алғашқы трамвай локомотиві болып саналады.

Джордж Пулман 1857 жылы 18 шілдеден бері американдық теміржолдарда ұйықтауға арналған машиналарды қолданысқа енгізді, сонымен қатар түнгі жолаушыларға және саяхатқа арналған «Pullman Sleeping Car» автомобилін ойлап тапты. «Pullman Sleeper Car» машина жасау өндірісіндегі айтарлықтай жетістікке жетті [3].

XIX ғасырдың 30-жылдары Австрияда, Германияда, Бельгияда және Францияда қалыптасты. 1830 жылы АҚШ-та, 1837 жылы Ресейде темір жол тораптары жасалына бастады. 1850-1870 жылдары Азияда, Африкада, Оңтүстік Америкада, Австралияда салына бастады. Темір жол құрылысы аз уақыт ішінде жедел қарқынмен дамып, XX ғасырдың басында темір жол торабының әлемдегі жалпы ұзындығы ойынша 1 километрден асты [4].

XIX ғасырда АҚШ-тағы теміржол желісінің дамуы Америка мемлекетінің аумақтық кеңеюімен тікелей байланысты болды. Бастапқыда Британдық колонизаторлар Атлант мұхитының бойындағы тар жағалауды басып алды. Ол кезде сандық артықшылық үндістердің жағында болған, сондықтан АҚ колонизаторлар бастықтардың сеніміне кіріп, Жеке тайпаларды бір-біріне айдап, алкоголь мен инфекциялардың таралуына ықпал еткен. Мұхиттан арматураны алып, еуропалықтар ашық зорлық-зомбылықты көбірек қолдана бастады. Бірқатар тайпалар толығымен жойылды.

Сонымен қатар, колонизаторлар барлық жерде жерге меншік құқығы туралы алаяқтық келісімшарттар жасады, оларға уәкілеттік берілмеген адамдармен қол қойылды немесе өте анық емес тұжырымдар болды. АҚШ құрылғаннан кейін ел билігі үнді жерлерін иеленуге мемлекеттік монополия енгізді. 1823 жылы Америка Құрама Штаттарының Жоғарғы Соты американдық аумақтар «ешкімге тиесілі емес» және оларды бірінші болып «ашқан» отарлаушылардың меншігіне өтуі мүмкін деген шешім қабылдады.

1830 жылы, елдегі тұрақты теміржол көлігінің дамуының басында, "үндістерді көшіру туралы" заң күшіне енгеннен кейін, жергілікті американдықтар Миссисипи өзенінің батысына қарай жаппай ығыстырыла бастады. Кейбіреулер қарсы тұруға тырысты, бірақ 1858 жылға қарай шығыс аймақтарда тұратын үндістер толығымен жойылды. Орталық Флорида батпақтарында жасырынған шағын топтан басқа, олар қазіргі Оклахома аумағына жер аударылды. Күштеп қоныс аудару ашаршылық пен аурудан жаппай өлумен қатар жүрді.

Ресми Вашингтон үндістерге Миссисипидің батысында тұратын халықтардың өміріне араласпайтынына бірнеше рет кепілдік бергенімен, АҚШ үкіметі өз уәделерін тез ұмытып кетті. 1846-1848 жылдардағы соғыстың нәтижесінде Америка Құрама Штаттары Мексиканың жартысына жуығын – Мексика шығанағынан Калифорнияның Тынық мұхиты жағалауына дейін қосты. Ресми Мехико, содан кейін Вашингтонның континенттің ішкі бөлігіндегі күші бастапқыда номиналды болды.

Американдық аң терісі саудагерлері Ұлы жазықтарды әрдайым бейбіт түрде игере бермейді. Алтын қазғыштар мен саудагерлердің артынан Миссисипидің батысында орналасқан аумаққа әскери күштер де кірді. Америкалықтар енді үнді территориясын өздерінің меншігі ретінде көретіндерін жасырмады. Алайда, кең алқаптарда олардың алдында көлік мәселесі өткір болды. Егер дамыған теміржол желісі Миссисипидің шығысында құрылған болса, онда батысқа тек атпен немесе вагондармен жетуге болады.

Құрылыс жұмыстарына тікелей Central Pacific компаниясы 1863 жылы, ал Union Pacific компаниясы 1865 жылы кірісті. Туннельдерді төсеу кезінде жаңа жарылғыш зат — нитроглицерин қолданылды. Бұл өте тиімді, бірақ тұрақсыз болды, сондықтан жиі өлімге әкелетін жазатайым оқиғалар болды.

1876 жылы 4 маусымда американдық теміржол рекорды орнатылды: пойыз Нью-Йорктен Сан-Францискоға 83 сағат 39 минутта жетті. Осыдан он жыл бұрын фургондағы сол маршрут бойынша саяхат бірнеше айға созылды [5].

1869 жылы 10 мамырда құрылыс ресми түрде аяқталды. Салтанатты рәсімде алтыннан жасалған соңғы балдақ соғылды. Онда құрылыс жетекшілері мен теміржол директорларының есімдері жазылған. Бірінші трансконтинентальдық ұзындығы 3077 км.

Алайда американдықтар жағалаудағы Калифорнияға өте белсенді өмір сүре бастады. 1848 жылы олар сол жерден алтын тапты. Алтын асудың басталуымен шығыс жағалауынан теңіз саяхатына қаражаты жоқ мыңдаған кедей адамдар фургондарда Калифорнияға көшті. Бұл үндістерді ашуландырды, олардың көпшілігі ақтар туралы тек жақсы білетін. Басталды қақтығыстар.

Электрлік тартқыштың пайда болуы 1879 жылы 31 мамырда Берлиндегі өнеркәсіптік көрмеде Вернер Сименс салған алғашқы ұзындығы 300 м электр теміржолы көрсетілген кезде қабылданды. Қазіргі заманғы электр көлігіне ұқсайтын Электровоз қуаты 9,6 кВт электр қозғалтқышымен қозғалысқа келтірілген. Кернеуі 160 В электр тоғы қозғалтқышқа жеке түйіспелі рельс арқылы берілді, кері сым пойыз жүретін рельстер болды және сағатына 7 км жылдамдықпен үш шағын вагон, 18 жолаушыға арналған орындығымен жасалды [6].

Жетілдірілген теміржол жүйесі үшін негіз қалап, бәрі көп адамға ұзақ қашықтықты тезірек тасымалдауға мүмкіндік беретін құрал ойлап тапты. Бұл барлық буындар қозғалтқышы бар Өнеркәсіптік революция кезінде болды.

Қазақ темір жолы 1958 жылы құрылып, КСРО-дағы ең ірі темір жол болып саналды. 1986 жылдың 20 ақпанында әлемдік рекорд орнатылды: тепловоз машинистері 43,4 мың тонна жүк пен ұзындығы 6,5 шақырым болатын 440 вагоннан тұратын тауарлық құрамды Целинный темір жолы бойынша өткізді.

Орынбор-Ташкент темір жолының құрылысы басталған 1904 жыл Қазақстанның темір жол көлігінің ресми құрылған күні болып саналады, қазіргі Қазақстан аумағы бойынша алғашқы рельстер Оралда 1894 жылы Покровка слободасынан (Қазіргі Саратов облысының Энгельс қаласы) Орал қаласына дейін салынды. Тар табанды темір жолдың жалпы ұзындығы 369 километрді құрады, оның ішінде 113 километр – Қазақстан жағы бойынша. Яғни, біздің республиканың темір жолына жақында 125 жыл толды [7].

Түркістан-Сібір темір жолының салынуы. XX ғасырдың бірінші жарты жылдығындағы индустриализациядағы үлкен жетістік болды.

Қорытынды

Өткеннің техника саласындағы тәжірибесі тиімді, күнделікті қатынас үшін қажетті өнертабыс болды. Кез-келген механизмнің немесе машинаның дамуын тарихи және

хронологиялық ретпен зерттей отырып, белгілі бір заңдылықтар мен даму тенденциясын анықтауға болады. Осы мақсаттармен мақалада теміржол көлігінің дамуына шолу және талдау келтірілген. Есте сақтау керек, кез-келген маманның маңызды міндеті-алдыңғы ұрпақтар жинаған тәжірибе мен білімнің үлкен қорын игеру және оларды қазіргі өмірдің қажеттіліктеріне қолдану.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Г. Гюнтер. Железная дорога ее возникновение и жизнь//перевод с немецкого И.А. Горкиной. Москва, 1930. – 243 с.
2. Әлемдегі алғашқы бұ парокмпытерін кім ойлап тапты?//<https://kk.jtechpc.com/alemdegi-algashky-bu-parokompyuterin/>
3. Темір жолдың тарихы//<https://kk.eferrit.com/темір-жолдың-тарихы/>
4. Темір жол//https://kk.wikipedia.org/wiki/Темір_жол
5. С.Князев. Катализатор геноцида: как строительство Первой трансконтинентальной железной дороги в США привело к истреблению индейцев//<https://russian.rt.com/science/article/629663-istoriya-ssha-zheleznaya-doroga>. 2019 г.
6. Кадыров А.С., Аманжол Ж.И. Жумабаев Б.С. История развития железнодорожного транспорта//<https://top-technologies.ru/ru/article/view?id=34986>
7. Об истории казахстанской железной дороги//<https://exk.kz/news/36396/ob-istorii-kazakhstanskoi-zhielieznoi-doroghi>. – 2019 г.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫХ УЗЛОВ

Абдильдинова Л.Б.

В статье рассказывается о железнодорожных узлах, которые хоть и претерпели изменения во все времена, но не утратили своей ценности. Дело в том, что железнодорожные узлы являются единственным транспортом не только для перевозки людей, но и для перевозки сырьевой продукции.

Необходимость передвижения и перемещения тяжестей познал еще первобытный человек. Для перемещения небольших грузов по суше он пользовался своей собственной силой и силой прирученных животных. Но животные могли перевозить на себе лишь незначительное количество грузов. Поэтому человек не прекращал поисков новых средств перемещения. И он нашел его. Это было колесо. То самое колесо, которое принято считать одним из выдающихся изобретений человечества и которое в наши дни претерпев многочисленные усовершенствования, стало неотъемлемой частью разнообразных машин.

Железнодорожные сооружения были большим достижением индустриализации, первоначально создавались в небольших формах на дереве, камне, рудниках и производились с помощью человеческой силы. Исторические этапы повествуют о том, что с течением времени стало незаменимым транспортом для эффективной перевозки тяжелых грузов, приближающих дальность.

Ключевые слова: Турксиб, железная дорога, профессионализация, первое полугодие, рабочие, местное население

THE HISTORY OF RAILWAY JUNCTIONS

Abdildinova L.B.

The article tells about railway junctions, which, although they have undergone changes at all times, have not lost their value. The fact is that railway junctions are the only transport not only for the transportation of people, but also for the transportation of raw materials.

The need to move and move weights was known by primitive man. To move small loads overland, he used his own strength and the strength of tamed animals. But the animals could carry only a small amount of cargo. Therefore, the person did not stop searching for new means of transportation. And he found it. It was a wheel. The same wheel, which is considered to be one of the outstanding inventions of mankind and which has undergone numerous improvements these days, has become an integral part of a variety of machines.

Railway structures were a great achievement of industrialization, originally created in small forms on wood, stone, mines and produced with the help of human power. The historical stages tell us that over time it has become an indispensable transport for the efficient transportation of heavy loads that bring the range closer.

Keywords: *Turksib, railway, professionalization, first half of the year, workers, local population*

Материал поступил в редакцию: 12.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 12.09.2021 ж.

ӨОЖ 821.512.122

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.021>

ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ САБАҒЫНДА ЖҮРГІЗІЛЕТІН ЖАЗБА ЖҰМЫСТАР ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Джакыпбекова М.Т., Аңсам М.Қ.

Мақалада қазақ тілі мен әдебиеті сабағында жүргізілетін жазба жұмыстар әдістемесінің ағартушы-ғалымдар еңбектерінде зерттелуі және қазіргі білім беру бағдарламасындағы маңызы қарастырылған. Жазылым әрекетін іске асыру үшін сабақ барысында мәтіндерді, қатысымдық бағыттағы жаттығуларды, пікірлесімдерді, мазмұндама, диктант, шығарма, реферат сынды жазба жұмыстарының зерттелуі баяндалды. Жазылым әрекетін көркем шығармаға сүйеніп үйрету оның маңызын арттырады. Осының негізінде оқушының жоғары ойлау дағдылары қалыптасады. Жаңартылған білім мазмұнында да дәстүрлі жүйеде де жазу басты орында. Дәстүрлі жүйеде жазу машығын дамытуда бастысы мазмұндама, шығарма болса, қазір олардың формасы өзгергенімен міндеті сол қалпы қалғаны белгілі. Осы негізде диктант, шығарма жұмыстарын қарастырған ғалымдар еңбектері зерделенді. Зерттеушілеріміздің бүгінгі күнге дейін шығарма жұмысының маңызын талдап оны сараптауы басшылыққа алынып жазылды. Ахмет Байтұрсынұлы, Құралай Күдерінова, Серік Мақырұлы сынды ғалымдар еңбектері талданды.

Тірек сөздер: *Жазылым әрекеті, шығарма, жазу, жазылым дағдысы, диктант, А.Байтұрсынұлы, С.Мақырұлы.*

Жазу – адам ақыл-ойының ең үлкен туындыларының бірі. Жазусыз ғылымның, техниканың, мәдениеттің жалпы қазіргі адам өмірін жақсартып отырған кез-келген процестің дамуы мүмкін емес еді. Бүгінгі әлеуметтік прогресс арқылы жеткен жетістіктеріміздің барлығын жазусыз елестету қиын. Барлық білім салалары бойынша барлық ақпараттың үлкен көлемін жинақтау да, оны бүгінгі күнге өзгеріссіз жеткізу де жазбаша бекітусіз мүмкін емес екені белгілі. Жазусыз тарих қойнынан сыр шертетін тасқа қашалған жазба ескерткіштеріміз секілді құнды материалдар бүгінгі күнге жетпес еді.

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы», С. Мұқановтың «Өмір мектебі» сынды көлемді жауһарлары көркем әдебиетте басқаша құрылуы мүмкін бе? Біздің рухани өміріміз осындай масштабтағы көркем туындыларсыз және моральдық әсердің күшінсіз қандай дәрежеде кедей боларын елестету қиын. Жазудың маңызы туралы айтқанда, Вильгельм Гумбольдттың бір жарым ғасыр бұрын айтқан сөздері мысал бола алады: «Все, что касается внешней цели письма, его практической пользы для жизни и распространения знаний, я полностью оставляю в стороне. Ее важность в этом отношении слишком ясна сама по себе» [1, 3б.] Яғни, оқушы бойында жазуға деген ынтаны қалыптастыру аса маңызды мәселе екені айтпаса да белгілі.

«Жазу – адамның жазба есі, жады болу қызметін атқарады. Бұл оқу-ағарту (мектеп) саласында ауызша үйретумен қатар жаздырып, түсіндіруден көрінсе, кейін жоғары оқу орнында (ЖОО) тек жаздыру арқылы (лекция) түсіндіру немесе ауызша түсіндірілгенді студент, аспиранттың өзі қағазға “түртіп” отыруынан байқалады. Жазудың жадылық қызметі қоғамның бұдан басқа да салаларында кеңінен қолданылады.» - деп жазудың біздің өміріміздегі маңызын түсіндірді. Қ. Күдерінова өзінің «Қазақ жазуының тарихы мен теориясы» еңбегінде жазу терминінің қазіргі тіл білімінде жұмсалып мағынасын жіктеп, саралап береді. Аталған еңбекте тілдің жүйелі құрылымға айналуына әсер ететін қызметіне тоқталып, негізгі басым бағыттарын жіктеп көрсетіп берді. Тілдің барлық потенциалды мүмкіндіктерін ашып, пайдалануға тиімді әдістерін зерделеді [2, 8б.].

Жазба мәдениеті дамыған ареалдардың жазу тарихында үш кезең болды:

- 1) әркім өз қалауынша жазған шығармашылық кезең;
- 2) жазба коммуникацияның ұлғаюымен байланысты жазу узусы болған кезең;

3) жазу нормасы, орфографиясы пайда болған кезең [3, 30 б.]. Сонда ХХ ғ. жазу нормаларын қалыптастыру, негіздеу дәуірі болса, ХХІ ғ. жазудың таңбалық, код болу сипаты күшейетін, әлеуметтік коммуникацияны өзгертіп, қайта құратын, ауызша тілді игеретін кезеңі болады. Сол қазақ жазуының нормалық ерекшеліктері қалыптаса бастаған кезеңінің басында ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы тұрғаны белгілі. Ғалымның «Тіл тағлымы» атты еңбегінде жазба тілді қалыптастыру, жазу үшін әріптерді үйрету барысындағы қиындықтарды көрсете отырып, қалай дұрыс жазу жолдарын талдап берді.

«Үйрену һәм үйрету ең басында қиын. Балалар оқудың басында қиналмаса, оқудан тауы шағылмай, көңілі қайтып мұқалмайды; оқуға ықыластанып, оқыған сайын қызығады [4, 323б.]» - деп өткен ғасырдың басында әліппені құрастыру барысында айтқандай бүгінгі жаңартылған мазмұнда оқыту барысында да оқушыларымыз жазылым әрекеттерін іске асыру барысында жеңілінен ауырына қарай көшеді. Оқу мақсаттарына сәйкес алдымен берілген оқиғаны аяқтау, хат жазу, хабарлама жазу секілді жеңіл түрлерін игерген соң эссе жазуға көшеді.

Бүгінгі білім жүйесінде соның ішінде қазақ тілі мен әдебиеті сабағында оқушының функционалды сауаттылығын арттырып, сөйлеу әрекетін дамыту басты назарда. Сөйлеу әрекетінің тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдылар арқылы дамытады. Соның ішінде жазылым дағдысын дамытудың маңызы оқушының бәсекеге қабілетті, креативті ойлауын жетілдіруге көп пайдасын тигізеді. Тақырыпты аша білу, қорытынды шешім шығару, грамматикалық сауаттылық, өз көзқарасын білдіру, ойын сын тұрғысынан дәлелдеу секілді оқушы қабілетін одан әрі дамытуға септігін тигізеді. Қазіргі қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оның мынандай түрлері: күнделік, мінездеме, түсініктеме, өмірбаян, хат, ұсыныс хат, іскерлік хат, аннотация, хабарлама, жаңалық, жарнама, сұхбат, эссе, әңгіме, мәтін, мақала, баяндама, рецензия, сценарий, диалог т.б. қолданылады.

Сөйлеу әрекеті түрлерінің ішінде жазылым әрекеті басты орында тұрады. Оқушының тілдік дағдыларын, сөйлеуін дамыту концепциясы жаңа шараларды іске асыруды қажет етеді. Жазылым әрекетін іске асыру үшін сабақ барысында мәтіндерді, қатысымдық бағыттағы жаттығуларды, пікірлесімдерді, мазмұндама, диктант, шығарма, реферат және т.б. жиі қолданамыз. Соның ішінде формасын өзгерткенімен мәні бір шығарма жұмыстарының орны ерекше.

Жазылым әрекетін көркем шығармаға сүйеніп үйрету оның маңызын арттырады. Осының негізінде оқушының жоғары ойлау дағдылары қалыптасады. Жаңартылған білім мазмұнында да дәстүрлі жүйеде де жазу басты орында. Дәстүрлі жүйеде жазу машығын дамытуда бастысы мазмұндама, шығарма болса, қазір олардың формасы өзгергенімен міндеті сол қалпы қалған.

«Шығарма жазу оқушылардың жазу мәдениетін қалыптастыру, ой-ұғымдарын жазбаша түрде сауатты да жатық, әдеби тілде дәлелді де оралымды жеткізе білуге баулу» [5, 2576.].

Жалпы әдебиет сабағында жазбаша жұмыстың алатын орны ерекше. «Оқушы шығарманың түпкі мазмұнын, тақырыбы мен идеясын түсіне алды ма?», «Шығарма желісі бойынша қандай дәрежеде тұжырым жасай алады?» деген сұрақтарға жауап аламыз. Жазба жұмысы барысында оқушы актив ойлауға, өзіндік талғамның қалыптасуына, ой-пікірді байыпты баяндап, ажарлы тілмен әсерлі әңгімелей білуге жаттығады. Бұл оқушының бәсекеге қабілетті әрі кәсіби күзіретті болып өсуіне мүмкіндік береді.

Шығарма жұмыстарының зерттелуіне мол үлес қосқан зерттеуші Серік Макпырұлы: «Шығарма жұмысы оқушының ұстазына жәй, күнделікті есеп беруі емес. Шығарма жұмысы – бағдарламалық материалдарды мазмұны тұрғысынан меңгерту, оқыған-білгенін тексеру-қадағалау десек қателесеміз. Шығарма жұмысы әдебиет атты әсемдік әлемінің ішкі сырын терең түсініп, сол арқылы болмыс сырын пайымдауға баулудың, әдеби-эстетикалық тағлымды қалыптастырудың тиімді бір тәсілі.» деп [5, 2566.] жазылым жұмысының оқушы үшін маңызына тоқтала отырып, оған қойылатын талаптарды да талдады. Автордың басты талаптарына тоқтала кетсек.

1. Жазба жұмыстың сапалы шығуының алғышарттарының бірі тақырыпқа, дәлірек айтқанда, тақырыпты дұрыс таңдап алуларына байланысты деп едік.

2. Жазба жұмысына қойылатын келесі талап – оқушының өзі әңгімелеп, бағалап отырған көркем туындының тақырыбы мен мәнін дәл, айқын аша білуі.

3. Жазба жұмыстарында қажетсіз кіріспелер мен артық баяндаулардың орын алмауының да шығарма мазмұнына тікелей қатысы бар[5].

Берілген еңбек оқушыға шығарма жаздыруды соның ішінде сапалы әрі сауатты жазу жолдарын үйретуді көздейді. Шығарма құрылымын сақтап, тақырыбын аша білуге баулыды.

«Жазу сауаттылығын диктант қана қалыптастыра ма?» тақырыбында әлеуметтік желіде Зәуреш Ерназарова пікірін жариялапты. Автор жалпы «сауаттылық» деген не екеніне тоқталып, оқушыға диктант жазудың да пайдасы орасан екенін дәлелдеді.

«Диктант дегеніміз ауызша айтылған ақпаратты тыңдап, жазу, мұғалім тарапынан оқушы жұмысын тексеру, қателерді анықтау, қатемен жұмыс жасау болып табылады. Ең негізгі әрекет тыңдап, түсіну, жазу. Жазу әрекеті іштей сөйлеу, тыңдау, оқу әрекеттерінен құрылады. Сондықтан да әдістемеде күрделі сөйлеу әрекеті ретінде бағаланады»[6] - деп автор диктант жазудың сауаттылыққа әсері жайлы тоқталды.

«Сауаттылық тек сөзді жаттап алып, оны жадыда бар сурет бойынша жазу емес, ол тілдің фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік құрылымына (сөйлем түрлері, сөйлемдегі оқшау сөздер, бірыңғай сөйлем мүшелері, жалпылауыш сөздер, төл сөз бен төлеу сөз, диалог және т.б.) тән заңдылықтарға негізделген, әр сала бойынша қабылданған, қалыптасқан ережелерді білу болып табылады. Бұл ережелер сол тілді қолданушыларға ортақ ереже болып табылады. Мысалы, ілік септігі мен тәуелдік жалғауының көмегімен тіркесетін матаса байланысқан сөз тіркестерінде ілік септігінің жалғауы әр уақытта ашық көріне бермейді. Оның түсірілу ережелері бар»[6] Қалай десек те жазылым әрекеттерінің жоғары ойлау дағдыларын жетілдіріп, оқушы сауаттылығын арттыруға ықпалы зор.

Сонымен жоғарыдағы зерттеуші ғалымдарымыздың жұмыстарна сүйене отырып жазылым дағдысын қалыптастыратын жазба жұмыстарының сапасы артпай, оқушылардың сауаттылығы еселенбейді деген тұжырым шығарамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Л. Зиндер. Очерк общей теории письма. – Ленинград: Наука, 1987. – 112 б.
2. Қ.Күдерінова. Қазақ жазуының тарихы мен теориясы. Оқу құралы — Алматы: Елтаным, 2013. — 344 б.
3. А. Волков. Типология алфавита, графики и орфографии: автореф. канд. фил. наук. – Москва: Наука, 1974. —30 с.
4. А. Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
5. С. Макпырұлы. Қазына. Әдеби мақалалар, зерттеулер. Әдістеме – Алматы: Арыс, 2004. – 320б.
6. <https://m.facebook.com/groups/2393401564235204/permalink/2758374087737948/>

ИЗУЧЕНИЕ МЕТОДИКИ ПИСЬМЕННЫХ РАБОТ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Джакыпбекова М. Т., Ансат М. К.

В статье рассматривается изучение методов письменной работы при изучении казахского языка и литературы в трудах педагогов и ученых и их значение в современной образовательной программе. Изучение текстов, коммуникативных упражнений, дискуссий, конспектов, диктантов, рефератов, сочинений во время урока для реализации письменной деятельности. Обучение письму на основе произведения искусства увеличивает его важность. Исходя из этого, у ученика развиваются высокие мыслительные способности. Письмо важно как в обновленном образовательном содержании, так и в традиционной системе. Известно, что главное в развитии навыков письма в традиционной системе - это содержание, работа, но теперь их форма изменилась, но задача осталась прежней. На этой основе были изучены труды ученых, изучавших диктант и композицию. На сегодняшний день наши исследователи руководствовались анализом важности работы. Были проанализированы труды таких ученых, как Ахмет Байтұрсынов, Куралай Кудеринова, Серик Макпырович.

Ключевые слова: *Сочинение, письмо, подписная деятельность, письменные навыки, диктант, А. Байтұрсынұлы, С. Макпырұлы.*

STUDYING THE METHODOLOGY OF WRITTEN WORK IN THE LESSONS OF THE KAZAKH LANGUAGE AND LITERATURE

Dzhakypbekova M.T., Ansat M.K.

The article examines the study of methods of writing in the study of the Kazakh language and literature in the works of teachers and scientists and their importance in the modern educational program. Study of texts, communication exercises, discussions, lectures, dictations, essays, essays, etc. During the lesson for the implementation of writing activities. Learning to write from a work of art increases its importance. Based on this, the student develops high thinking abilities. Writing is important in both the updated educational content and the traditional system. It is known that the main thing in the development of writing skills in the traditional system is content, work, but now their form has changed, but the task remains the same. On this basis, the works of scientists who studied dictation and composition were studied. To date, our researchers have been guided by an analysis of the importance of work. The works of such scientists as Akhmet Baitursynov, Kuralai Kuderinov, Serik Makpyrovich were analyzed.

Key words: *subscription activity, composition, writing, writing skills, dictation, A. Baitursynuly, S. Makpyruly.*

Материал поступил в редакцию: 21.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 21.09.2021 ж.

ӨОЖ 821.512.122

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.022>

АҚЫН ШЫҒАРМАЛАРЫН МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Джакыпбекова М.Т., Бейсенбинова С.Т.

Мақалада І. Жансүгіров шығармаларын мектепте оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері көрсетілген. Онлайн және дәстүрлі, аралас форматтағы білім беру барысында оқушылардың білім сапасын критериялы бағалау жүйесіне сәйкес жүргізу және сабақ барысында әр оқушының көркем шығарманы толық меңгеруіне қолайлы жағдай туғызу үшін қажетті оқыту технологияларын зерделей отырып, құрастырылған тапсырмалар жиынтығын ұсындық. Тапсырмалар мен әдіс-тәсілдерде сын тұрғысынан ойлауды жазбаша және ауызша дамытуға, оқушылардың таным белсенділігін арттыруға басты назар аударылды. Бұл әдістерді кез-келген білім ресурсы арқылы жүзеге асыруға, қолдануға болады. Іріктелген технологиялар қолжетімді және де заман талабына сай. Ілияс Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасын оқытуда автор және көркем шығарманың білім алушыларға, олардың жан-дүниесіне әсерін сездіруге бағытталған, әр оқушыға жеке, жұптық, топтық, ұжымдық тапсырма ретінде берілетін, саралаудың оңтайлы әдістемесі деп танылған, жаңартылған білім мазмұны қолданысқа енгізілгені бері сынақтан өткізіліп, білім сапасын көтеру және тереңдетуге оң ықпалын тигізген ең ұтымды әдіс-тәсілдер ұсынылды. Әдістердің барлығы тәжірибе барысында қолданылып, өз тиімділігін көрсетіп, оң нәтиже берген. Әдіс-тәсілдердің тек қаңқасы ғана берілді. Себебі, әр ұстаз өз сыныбының деңгейіне сай тапсырма әзірлеуі тиіс.

Тірек сөздер: *І. Жансүгіров, шығармаларын мектепте оқыту, тиімді әдіс-тәсілдер, «Жылдам кездесу», «FILA» кестесі, «Өз позицияңды таңда», «Хикая пирамидасы», «Концептуалды кесте».*

М. Әуезовтің қазақ поэзиясын өркендетуде Ілиястың өзіндік орны бар, ақындық сөздің сырын ашуда Абай үлгісін кеңес заманында жалғастыра түсті деп табуы, С.Мұқановтың Ілиясты ардақ тұтып, бүгінгі шындықты тың тыныспен аумақты жырлауларын атап өтулері тегін емес.

Қазақ поэзиясының қыры мен сырын, әсіресе лирикасының жанын жақсы түсінген Әбділда Тәжібаев Ілияс Жансүгіровті «Қазақ әдебиетінің көгіндегі аз ғана жарық жұлдыздардың бірі» деп білсе де, «дастаншыл ақындар ортасынан биік таудың бір шоқтығындай ерекше көріністерін» айрықша атайды.[1]

Ілияс шығармашылығын насихаттауда көп еңбек сіңірген М. Қаратаев: «Ілияс Жансүгіровтің қазақ әдебиетінде алатын орны үлкен, өзгеше. Поэзияда өзіндік үні бар, беті бар, айрықша қуаты бар»— десе, Қ. Жұмалиев: «Қазақ өлең құрылысында бұрын болмаған жаңа шумақ, жаңа ұйқастармен байытуы, поэзиямызда өрістей алмай қалған психологиялық суреттеу әдісінің өнегесін көрсетуі халықтың тіл қазынасына толық меңгеріп, көргенін таңдап ала білуі, үздік образ, оригиналдық сөйлем құрылыстары арқылы игілікті іс-еңбектері тарих төрінен орын алады» деп біледі. Классик жазушыларымыз бен ғалымдарымыздың толымды ойларын Мырзабек Дүйсенов қазақ поэзиясының ішкі жанрларын дамытудағы Ілияс еңбегінің «әсіресе лирикаға эпикалық

фон бере жырлауынан қазақтың ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі толғау әдебиетінің ұрығын сеуіп, жаңғыруынан лирикалық-философиялық дастандары мен сюжеті оқиғалы реалистік поэмалар тудырып, қазақ поэзиясын биік бір сатыға көтіруінен т.б. анық байқалады» деп, ұлттық поэзиямызға өзіндік бояу сіңіріп кеткенін айтады. Қазақтың ұлылары ұстаз тұтқан Ілияс Жансүгіровтың ерекшелікке толы өмірі мен шығармашылығы мектеп бағдарламасында қалай оқытылуда деген сұраққа жауап берсек.

Жаңартылған білім мазмұнында негізгі білім беру сатысында Жансүгіровтың «Құлагер» поэмасы оқытылады. Поэмамен оқушылар 9-сыныпта оқып танысады. Ақынның өзге шығармалары мектеп бағдарламасының негізгі және жалпы білім беру сатыларында қамтылмаған, бастауыш білім беру сатысында «Әдебиеттік оқу» пәнінде 3-сыныпта «Күн шыққанда» өлеңі бір сағат оқытылады. Әрине ақын шығармаларын терең меңгерту үшін мектеп бағдарламасында оқытылатын шығармалар аздық етеді. Сондықтан пән мұғалімдері, біздің әріптестеріміз, оқушылардың ақын шығармашылығына қызығушылығын ояту үшін сабақты мазмұнды, қызықты және де оқушыға өмірлік азық боларлықтай етіп өткіземіз. Ол үшін әр сабақты түрлендіріп, оқытудың заманауи әдіс-тәсілдерін қолдануымыз керек. Біз, оқыту барысында тиімді таңдалған әдістерге аса мән береміз. Сабақтың жай ғана 45 минут емес, оқушы мен мұғалімнің бірлескен жұмысының жемісі болуы мен Ілияс Жансүгіровтей заңғар тұлғаның тұнығынан сусындауына ықпал етуші құрал болатын басты қару – әдіс-тәсілдер. Поэма жанрын оқыту барысында нәтижеге жету дұрыс талқылау мен ақпараттарды дұрыс оқып, қорытуға байланысты. Жұмыс барысында тиімді әдістерді сұрыптап, саралап тандап алу аса маңызды. Біз өз тәжірибемізге сүйене отырып, І. Жансүгіров шығармаларын мектепте оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін талдап көрсететін боламыз. Алғашқы қадам толық поэманы оқу және танысу. Оқушылар толық оқып танысып болған соң, біз мына қадамдарды жасаймыз.

1. «Жылдам кездесу»

Мектеп бағдарламасында өтілетін кез-келген әдеби туындыны әңгімелетуге уақыт тапшы және де қазіргі білім бағдарламасында ол қарастырылмаған. Бұл дұрыста, себебі, біз оқушыларды оқығанын қайта айтып беретін жаттанды болудан сақтандыруымыз керек, әр оқушының оқыған шығармасын көркем талдап, өзіндік ұстанымы мен алған әсерін, әдеби шығарма бойынша сыни пікірін білу өте орынды және маңызды. Сондықтан біз талдауға өзіндік көзқарасты білдіруге бағытталған тапсырмаларға көбірек назар аудардық. Дей тұрғанмен, оқушылар әдеби шығарманы оқымаса, оның мазмұнын білмесе, оны талдату, өзіне керек ақпаратты алдыру, ақын шығармашылығын меңгерту мүмкін емес. Сондықтан сабақ басында «Жылдам кездесу» әдісін қолдандық. Оқушылар үйде поэманы оқығанда әр бөлім бойынша екі немесе үш сұрақ құрастырып келуі тиіс болады. Сабақ басында бірінші нұсқада отырғандар бірінші ширекке екінші нұсқада отырған екінші ширекке бір-біріне қарама-қарсы тұрады. Өзіңіз таңдаған басқа әдіс арқылы да жұптастыруға болады. Мұғалім бұл жерде тайм-кипердің және жүргізілетін жұмыстың бақылаушысы қызметін атқарады. Уақыттың ұтымды қолданылуын ғана қадағаламай, оқушылардың оқу мақсатына сай сұрақ қойып жатқанын, кейбір оқушылардың берген жауабын тыңдап, өзіндік қорытынды жасауға деректер жинайды. Сонымен қатар, бұл әдіс тоқсан соңында қазақ тілі пәнінен «Айтылым» тапсырмаларын қабылдауға өте ұтымды. Бірінші қатарда тұрғандар сұрақ қояды, екінші қатарда тұрғандар жауап береді. Мұғалім үш шапалақ ұрғанда (арнайы қоңырау қолдануға болады) оқушылар сағат тілімен бір адамға жылжиды, осылай ауысып бір-біріне сұрақ қояды. Бірінші қатардың бірінші тұрған сұрақ қояушысы жауап берушіге, ал соңғы тұрған жауап беруші сұрақ қояушыға айналады, осылай 5-7 минут ішінде кездесулер ұйымдастырып, өзің бақылаушы бола аласың. Және де сынып оқушылары толық қамтылады, ал бұл жұмыстың нәтижесін төмендегідей кесте арқылы көруге болады. Оқушылар өздері сызып, дайындап әкеледі. Зерттеу нәтижесі беріліп отырған 9 сыныпқа (қазір 10-сынып) 5-сыныптан бері сабақ бергендіктен, балалар бұл әдіске әбден төселген. Әлі жалыққан жоқ. Оқушылар сұрақты қояды және берілген жауапқа дұрыс жауап берілсе «+», жауап берілмесе «-», жауап қате болса «?» қойып,

өздері саралау жасап тұрады. Кейде даулы жағдаят туындаса, кездесуден кейін, барлығымыз модерация жасаймыз. «Кездесу кезінде ешкім дау тудырмайды, барлығымыз модерацияға бағынамыз» деген қағида ұстанамыз.

№	Оқушының аты	№ 1	№ 2	№ 3	№ 4	№ 5	№ 6	№ 7	№ 8	№ 9	№ 10
1	Айқыз	+	+	+	-	+	?	+	+	+	+

2. «FILA» кестесі

Поэзаны оқыту барысында проблемалық талдау жасату үшін қолданамыз. Талдау жасау барысында оқушылардың сыни ойлау қабілеттері шыңдала түседі. Барлық білім жүйесінде сын тұрғысынан ойлай, жаза, оқи алатын тұлға тәрбиелеу – заман талабы.

Facts Поэмадан факт келтіре алады	Ideas Автор идеясын анықтай алады.	Learning issues Сұрақ дайындайды, зерттеу жасайды	Action plan Шешім шығарып, авторға баға береді.

3. «Концептуалды кесте»

Поэзаны оқыту барысында кейіпкерлердің іс-әрекетін салыстыру арқылы автордың образ жасау шеберлігін ашады. Бұл тапсырманы орындау барысында оқушы тек кейіпкерге мінездеме беріп қана қоймайды, ол өзіндік көзқарасын білдіруіне, сыни пікір айтуға машықтанады. Өз кезегінде оқушылар барынша белсенді жұмыс жасайды.

Кейіпкер	Портреті	Мінезі	Жағымды/жағымсыз тұсы	Оқушы көзқарасы
Ақан				
Батыраш				

Ең жиі пайдаланатын әдістер қатарына төмендегі әдісті толық пайдалана аламыз.

Тұтас талдау	Тақырыптық талдау	Образдық талдау	Проблемалық талдау
Сюжет желісін сақтау немесе автор ізімен жүріп отыру	Көркем мәтінді іштей бірнеше тақырыптарға жіктеп, жеке атау беріп, сол ретпен талдау	Кейіпкер бейнесін көркемдік тартыс, байланыс, қақтығыс, шиеленіс үстінде ашу	Басты мәселені анықтау, проблемалы сауалдар әзірлеп, жағдаят ұсыну, сыни көзқарас, мәселені шешу.

Оқыған көркем шығарма немесе поэзаны оқу барысында оқушының өз ойын шығарманы қаншалықты түсінгендігін толық аңғару және түсіну, ойын тыңдау маңызды. Осы ретте біз төмендегі әдістерді де пайдалана аламыз. Әдіс-тәсілдерді әр мұғалім өз шығармашылығы мен шеберлігіне сай пайдаланады. Одан бөлек төмендегі әдістерді қолдану шығарманы талдау барысында оқу мақсаттарын жүзеге асыруда ең тиімді әдістер болып табылады.

«Өз позицияңды таңда» әдісі

- қолдаймын;
- мүлдем қолдамаймын;
- мүмкін, иә;
- қарсылық білдіремін;
- толығымен қолдаймын;
- толығымен қолдамаймын;
- мүмкін келісемін;
- қарсылық білдіремін;

Осы жауап негізінде «Құлагер» поэмасына сай сұрақтар даярлап, оқушылардың жауап беруіне сай шығарманың қаншалықты әсер еткендігін біле аламыз. Сұрақтар оқытушылардың шеберлігі мен мақсатқа сай құрылады.

«Хикая пирамидасы»

1. Жанры.

2. Шығарманың атауы.
3. Оқиғаның басталуын білдіретін 3 сөзден тұратын сөйлем.
4. Оқиғаның дамуын білдіретін 4 сөзден тұратын сөйлем.
5. Шығарманың шиеленісін білдіретін 5 сөзден тұратын сөйлем.
6. Шығарманың шарықтау шегін білдіретін 6 сөзден тұратын сөйлем.
7. Шығарманың шешімін білдіретін 7 сөзден тұратын сөйлем.
8. Шығармада көтерілген мәселені білдіретін 8 сөзден тұратын сөйлем.

«Хикая пирамидасы» ерекшелігі поэма бойынша оқушы барлық ойын жинақтай отырып, негізгі сөздерге сыйдыра отырып жеткізеді. Бұл әдіс оқушыларды эссе жазу жұмысына дайындауға септігін тигізеді.

«Эйдос –конспект»

Бұл әдіс оқушылардың түртіп жазу дағдыларын және негізгі ақпаратты іріктеп алу машықтарын қалыптастыруға бағытталып қолданылды

- ✓ Шығарманың идеясын терең түсінуге мүмкіндік жасайды;
- ✓ Автордың шығарма жазу ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі;
- ✓ Оқығандарын бейнелі түрде елестетулеріне жол ашады;
- ✓ Әр түрлі әрекеттерді біріктіреді;

«Эйдос -конспект» жасау жолдары:

1. Шығарманың идеясына назар аудару;
2. Негізгі, қосымша, детальді ақпаратты анықтау;
3. Осы шығармаға байланысты алынған шағын цитаталарға байланысты сурет салу;
4. Цитаталарға пікір жазу.

Оқушылармен жұмыс жасау және поэманы оқыту барысында бұл әдіс өте тиімді. Поэманы оқытуда өзге де әдістер бар. Зерттеу барысында біз өз іс-тәжірибемізде оқыту барысында бағалауға және оқушының қаншалықты поэманы түсінгендігін ұғынуға жәрдемдескен тиімді әдістерді таңдап, олардың қолданылуын көрсетіп отырмыз.

Мектеп оқушылары әр түрлі баспадан шыққан, әр түрлі авторлар құрастырған оқулықтармен оқиды және де оқулықтың бүгінгі күні ресурс ретінде қолданылатынын естен шығармауымыз керек. Сондықтан біз ұсынған әдіс-тәсілдер белгілі бір оқулыққа емес, қазіргі білім жүйесіндегі қолданылып жүрген барлық оқулыққа қолдануға жарамды. Себебі біздер, әсіресе, ауылдық жерде басты ресурс ретінде мектеп оқулығы қолданылатынына сүйендік. Ұсынылған әдіс-тәсілдер жаңартылған білім мазмұнындағы № 545 бұйрыққа және соған сәйкес жасалған ұзақ мерзімді оқу жоспары мен орта мерзімді оқу жоспарына сәйкес төмендегі сабақ тақырыбы мен оқу мақсаттарын жүзеге асыруға негізделгендіктен, барлық оқу құралдарындағы ақпаратты қамтуға боларлықтай етіп сұрыпталды[5].

3-бөлім. Адам жанының құпиясы. I. Жансүгіров «Құлагер» поэмасы (8 сағат).		
1. I. Жансүгіров «Құлагер» поэмасы.	9.1.1.1 әдеби шығармаға сюжеттік-композициялық талдау жасау	
2. I. Жансүгіров «Құлагер» поэмасының идеясы.	9.1.4.1 көркем шығармалардан алған үзінділерді шығармашылық жұмыстарда қолдану	
3. I. Жансүгіров «Құлагер» поэмасындағы кейіпкерлер әлемі.	9.1.3.1 көркем шығарманың идеясына сай кейіпкерлер жүйесін анықтау	
4. Шығармадағы салт –дәстүрлер.	9.1.4.1 көркем шығармалардан алған үзінділерді шығармашылық жұмыстарда қолдану 9.3.3.1 шығарманың идеясын ғаламдық тұрғыдан талдап, әдеби эссе жазу	
5. I. Жансүгіров «Құлагер» поэмасындағы аттың сипаттамасы.	9.3.1.1 шығарманы басқа өнер түрлеріндегі осы мазмұндас туындылармен салыстырып, тарихи және көркемдік құндылығын бағалау	
6. Ақан трагедиясы.	9.1.2.1 әдеби шығармадағы психологизмді анықтау	
7. I. Жансүгіров «Құлагер» поэма	9.2.1.1 эпикалық, поэтикалық, драмалық	

сюжетінің ерекшелігі.	мәтіндердегі композициялық амалдарды талдау
8. Шығарманың көркемдік қуаты.	9.2.3.1 шығармадағы әдеби тілді құбылту мен айшықтаудың (троп пен фигура) түрлерін талдай отырып, автор стиліне баға беру

Сонымен қатар, оқушылармен саралау тапсырмаларын орындату үшін осы үлгідегі тапсырмалар беруге болады:

1-тапсырма.

І.Жансүгіровтің өмірі мен шығармашылығы туралы тірек сызба құрыңыз.

2-тапсырма.

«Құлагер» поэмасындағы табиғат суретінің кейіпкер бейнесін ашуға қандай қатысы бар? Ілиястың табиғат жырлары бойынша үздік лирик ақын екенін дәлелдендер

Поэмадағы табиғат көрінісіне мысал	Табиғат көрінісінің кейіпкер бейнесіне әсері	Сыни пікір

3-тапсырма.

Кестеде көрсетілген кейіпкер бас кейіпкер ретінде таңдалды, ал сіздер поэмадағы оқушыға әсер еткен кез-келген кейіпкерді алуларыңызға болады

Төмендегі кестені толтыр.

Ақан сері		
Кім болған?	Ол не істеді?	Қандай шығармалар жазды?

4-тапсырма

Шығарма басындағы Ақан мен шығарма соңындағы Ақанның көңіл күйін салыстыра отырып, ақынның кейіпкер психологиясын берудегі шеберлігіне баға береу тапсырмасы да сәтті тапсырма болып табылады.

Ақан шығарма басында қандай еді?	Ақан шығарма соңында қандай болды?
Көңіл күйі	Сезімі
Арман-мақсаттары	Өкініш өксігі

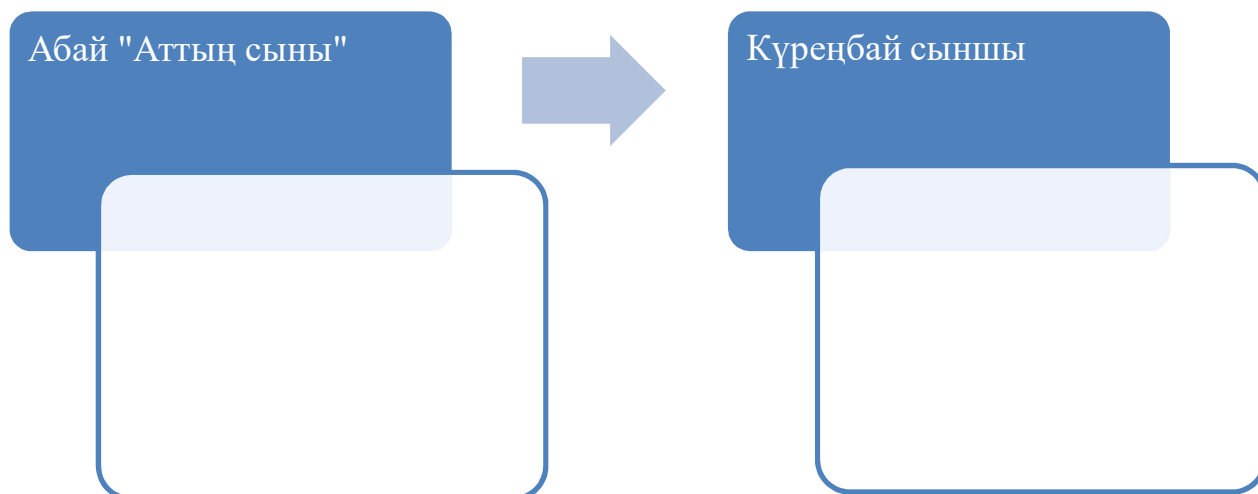
«Зерттегім келеді» әдісі.

1-тапсырма.

«І.Жансүгіровтің «Құлагер» поэмасын жазуға не себеп болды? Поэмаға ой түрткі болған қандай мәселелер еді?» деген сұрақтарға жауап іздей отырып, «Құлагер» поэмасының жазылу тарихы» атты тақырыпта жоба жұмысын жазайық.

2-тапсырма.

Шығарманы тақырыбы, идеясы, мазмұны үндес шығармамен салыстыру үшін біз үнемі өзіміз балаларға жақын таныс, саналарына сіңген, бастауыш сыныптан бері өтіп жатқан туындыларды аламыз. Басты себебі оқушылардың барлығы бұл шығармалармен таныс болғандықтан белсенділік жоғары болады. Абайдың және Күреңбай сыншының атқа берген сипаттамаларын салыстырыңдар:

3-тапсырма Шығармадағы автор шеберлігін көрсететін көркемдік құралдар мен ерекше тілдік қозғалыстарды тауып, олардың қызметін анықтайық, автор шеберлігіне баға берейік

Көркемдегіш құрал	Поэмадан мысал	Қолданудағы мақсаты	Автор шеберлігі
Құбылтудың түрі 1. Теңеу 2. Эпитет 3. Метафора 4. ...			
Айшықтау амалы Ассонанс Анафора Эпифора ...			

4-тапсырма.

Төмендегі кесте арқылы үзіндіде кездесетін кейіпкерлерге салыстырмалы мінездеме бер. Бұл әдісті қолданғанда кейіпкерлерді таңдауды оқушылармен бірлесе жүзеге асыру қажет.

Бірінші кейіпкердің өзіндік ерекшелігі	Екі кейіпкердің ұқсастығы	Екінші кейіпкердің өзіндік ерекшелігі
Ақан		Батыраш

Қорытындылай келе, біз оқыту барысында І. Жансүгіров шығармаларын мектепте оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін толық талдап көрсеттік. Талдау барысында ақынның поэма жанрында жазылған шоқтығы биік туындысын оқытуда өз тиімділігін көрсеткен әдістерді сұрыптап ала отырып, өзіндік іс-тәжірибемізбен бөлістік. Оқушылардың сабақ барысында және сабақтан тыс уақытта былтырғы оқу жылының аралас форматта өткеніне қарамастан, жазғы демалыста І. Жансүгіровтың басқа да туындыларымен танысып келуі біздің пайдаланған әдіс-тәсілдеріміздің тиімді екендігін көрсетеді. Әдіс-тәсілдер қорын жаңарту, толықтыру жұмысы биылғы оқу жылында да жалғасын табады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ:

1. Ақтанова А., Жүндібаева А., Жүмекенова Л. Қазақ әдебиеті жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Атамұра, 2019. – 256 бет
2. Қасқабасов С., Әлмұханова Р., Раушанов Е., Тиынтай А. Қазақ әдебиеті жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Жазушы, 2019 жыл. – 296 бет

3. Тұрсынғалиева С., Рыскелдиева Г. Қазақ әдебиеті жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Нұр-Сұлтан: Арман-ПВ баспасы 2019.-272 бет
4. Керімбекова Б., Қуанышбаева Ә., Қазақ әдебиеті жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы:Мектеп баспасы 2019.-257 бет
5. Әлімов А. Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер. Астана – 2014. – 186 бет
6. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрі міндетін атқарушысының 2017 жылғы «25 » қазандағы № 545 бұйрығына 3-қосымша. – Астана, 2017. – 30 бет
7. UST.KZ ұстаз тілегі. «Сабақта қолданылатын әдіс-тәсілдер мен психологиялық тренингтер жинағы». – Алматы, 2020. – 60 бет
8. ПШО. «Мұғалімге арналған үлестіріме материалдар». – Астана: НЗМДББҰ. 2016.- 167 бет
9. ПШО. «Мұғалімге арналған нұсқаулық». – Астана: НЗМДББҰ, 2016. – 40бет

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПОЭТА В ШКОЛЕ

Джакыпбекова М. Т., Бейсенбинова С. Т.

В статье представлены эффективные методы и приемы преподавания произведений И. Жансугурова в школе. В ходе обучения в онлайн и традиционном, комбинированном форматах нами был предложен набор заданий, составленный в соответствии с системой критериального оценивания качества знаний учащихся и изучив технологии обучения, необходимые для создания благоприятных условий для полноценного усвоения каждым учеником художественного произведения в ходе урока. Основное внимание в заданиях и методах было уделено развитию критического мышления в письменной и устной форме, повышению познавательной активности учащихся. Эти методы могут быть реализованы, использованы любым образовательным ресурсом. Отобранные технологии доступны и отвечают современным требованиям. При изучении поэмы Ильяс Жансугурова «Кулагер» автором и художественным произведением были предложены наиболее рациональные методы и приемы, направленные на осознание воздействия художественного произведения на обучающихся, на их душу, дающиеся каждому ученику как индивидуальное, парное, групповое, коллективное задание, признанные оптимальной методикой дифференциации, апробированные с момента введения в действие обновленного содержания образования и оказавшие положительное влияние на повышение и углубление качества образования. Все методы были применены в ходе практики, показали свою эффективность и дали положительный результат. Из методов был дан только образец. Ведь каждый учитель должен разработать задание, соответствующее уровню своего класса.

Ключевые слова: *И. Жансугуров, «Быстрая встреча», таблица «FILA», «Выбери свою позицию», «Пирамида истории», «Концептуальная схема».*

EFFECTIVE METHODS AND TECHNIQUES OF TEACHING THE POET'S WORKS IN SCHOOL

Dzhakypbekova M. T., Beisenbinova S. T.

The article presents effective methods and techniques of teaching the works of I. Zhansugurov at school. During the training in online and traditional, mixed formats, we proposed a set of tasks compiled in accordance with the system of criteria assessment of the

quality of students' knowledge and having studied the teaching technologies necessary to create favorable conditions for each student to fully assimilate a work of art during the lesson. The main attention in the tasks and methods was paid to the development of critical thinking in written and oral form, increasing the cognitive activity of students. These methods can be implemented and used by any educational resource. The selected technologies are available and meet modern requirements. When studying Ilyas Zhansugurov's poem "Kulager", the author and the artwork proposed the most rational methods and techniques aimed at realizing the impact of the artwork on students, on their soul, given to each student as an individual, paired, group, collective task, recognized as the optimal differentiation methodology, tested since the introduction of the updated content of education and had a positive impact on improving and deepening the quality of education. All the methods were applied during the practice, showed their effectiveness and gave a positive result. Of the methods, only the skeleton was given. After all, every teacher should develop a task corresponding to the level of his class. keywords

Key words: I. Zhansugurov, "quick meeting", "FILA" table, "Choose your position", "Pyramid of history", "Conceptual schedule".

Материал поступил в редакцию: 21.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 21.09.2021 ж.

УДК 81.38

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.023>

STYLISTIC MEANS IN «MR. ALL-KNOW» BY S. MAUGHAM

Tastemirova A.E., Kydyrbekova U.E.

Subject of the work: to find out how S. Maugham was able to use stylistic means in this story. Purpose of the work: to find out what stylistic means were used in this story.

Relevance: Stylistics is the science that studies styles of speech and the use of linguistic means in them. This helps to make speech stylistically correct. And the correctness of speech is the basis of speech culture, that is, the ability to assimilate linguistic norms and use the expressive means of language. Stylistics also helps with the formation of skills in the coherent exposition of thoughts in oral and written form. Stylistics introduces the patterns of language use in different spheres of communication, their stylistic originality, and thereby enriches knowledge about the functional aspect of the language. Stylistics as a branch of linguistics is of great importance for the development and theory of language.

Conclusion: The purpose of the work has been achieved. We found out what stylistic means were used.

Key words: stylistic, epithet, metonymy, hyperbole, simile, enumeration.

Stylistics is a relatively new branch of linguistics with only a few decades of intense linguistic interest behind it. However, the origins of modern stylistics should be sought in ancient poetics and rhetoric, that is, the science of oratory. Many provisions of the science of rhetoric, which included the doctrine of figures of speech, of expressive means and rules for constructing oratorical speech, of the selection of words and their combination, have found their place in modern theoretical courses in stylistics, lexicology and literary theory.

The term "stylistics" itself appeared at the beginning of the 19th century in the works of German romantics in connection with the emergence of concepts of the individuality of a creative personality, new for that era.

Stylistics is a branch of linguistic that studies various functional styles of speech, as well as various expressive means and techniques of language. In various linguistic styles, such

linguistic means are widely used that enhance the effectiveness of the statement, adding various expressive and emotional shades to its logical content. The most bright and common means are subdivided into tropes and stylistic figures.

Tropes are lexical and phraseological stylistic tools that are based on a peculiar use of lexical meanings. These include: metaphor, metonymy, irony, epithet, oxymoron, comparison, hyperbole, understatement, etc.

Stylistic figures are special syntactic constructions used to enhance the figurative-expressive function of speech. These include: inversion, parallelism, repetitions, enumeration, climax, antithesis, aposiopesis, ellipsis, suspense, rhetorical question, etc.

We will start the description of stylistic means of expression with tropes.

The metaphor can be called a hidden comparison. This is a situation when we attribute to some person or object things that are absolutely not characteristic of them, or rather, an important feature.

Metonymy is used when one word is replaced by another, very similar in meaning.

An epithet expresses a definition in a sentence and emphasizes the qualities of an object or person.

Irony is a stylistic device where the content of a statement carries a meaning different from the direct meaning of this statement.

Oxymoron is the creation of contradiction by combining words that have opposite meanings.

Simile is a means of assimilating one object to another in some way in order to establish similarities or differences between them. Simile should not be confused with metaphor or simple comparison of two things. Metaphor aims to identify an object, while simile tries to find some similarity between objects, while maintaining distance between them.

Hyperbole is an exaggeration aimed at enhancing the meaning and emotionality of a statement. This trope can be used to create a humorous or ironic effect, or to more vividly characterize a person or object.

Hyperbole aims to exaggerate the quantity or quality of an object or phenomenon. When the process goes in the opposite direction, that is, when the size, shape, characteristic features of an object are not overestimated, but deliberately underestimated, then we are dealing with an understatement. The mechanism of creation and functioning of this stylistic means is identical to hyperbole, also not showing the real state of affairs, but only the emotional, subjective perception of the phenomenon and the interpretation of events by the speaker. The difference here is only in the direction of the flow of excited emotions.

We will end the description of stylistic means of expression with stylistic figures.

Inversion is a complete or partial change in the direct order of words in a sentence. Inversion imposes logical tension and creates emotional colouring.

Repetition is an expressive means used by the speaker in a state of emotional tension, stress. It is expressed in the repetition of semantic words.

Parallelism is a composition of an utterance in which the individual parts are built in the same type, that is, the structure of one sentence is repeated in another sentence as part of the utterance.

Ellipsis is the deliberate omission of a part of a sentence that can be easily understood from context or situation.

Aposiopesis is a break in a statement, the continuation of which can be understood from the context.

Climax is the use of synonyms within one speech unit, with their arrangement from semantically less intense to semantically more intense.

Antithesis is a stylistic figure serving to enhance the expressiveness of speech by sharply opposing concepts, thoughts, images.

Enumeration is the reception of a sequential repetition of one speech part in different words. Individual objects or properties are named one at a time to express subtle semantic homogeneity.

Suspense as a stylistic device consists in organizing an utterance in such a way that less important details are concentrated at the beginning of the utterance, and the main idea or more important information is left at the end of the utterance.

A rhetorical question is an interrogative sentence in terms of the purpose of the utterance, which conveys a message about something as a narrative one. A rhetorical question is asked for the purpose of expressing a statement. Such a question does not imply an answer and is not posed in order to induce the listener to communicate something unknown to the speaker.

2. Practical Part

Now let us commence to do the set aim.

«But when I was told the name of my companion my heart sank.» - my heart sank is Personification.

«I did not like the look of it; there were too many labels on the suitcases, and the wardrobe trunk was too big.» - too is Repetition.

«He had unpacked his toilet things, and I observed that he was a patron of the excellent Monsieur Coty; for I saw on the washing-stand his scent, his hair-wash, and his brilliantine.» - his scent, his hair-wash, and his brilliantine is Enumeration.

«“I am Mr Kelada,” he added, with a smile that showed a row of flashing teeth, and sat down.» - flashing teeth is Epithet.

«“You don’t think I look an American, do you?”» - Rhetorical question.

«King George has many strange subjects.» - King George is Metonymy.

«Mr Kelada was short and of a sturdy build, clean-shaven and dark-skinned, with a fleshy, hooked nose and very large, lustrous and liquid eyes.» - lustrous and liquid eyes is Epithet.

«But Mr Kelada flashed an oriental smile at me.» - oriental smile is Epithet.

«“Well, there are plenty more where that came from, and if you’ve got any friends on board, you tell them you’ve got a pal who’s got all the liquor in the world.”» - all the liquor in the world is Hyperbole.

«The Union Jack is an impressive piece of drapery, but when it is flourished by a gentleman from Alexandria or Beirut, I cannot but feel that it loses somewhat in dignity.» - Union Jack is Metonymy.

«He was certain that you were as glad to see him as he was to see you.» - as glad to see him as he was to see you is Simile.

«We called him Mr Know-All, even to his face.» - Mr Know-All is Hyperbole and Metonymy.

«He was hearty, jovial, loquacious and argumentative.» - hearty, jovial, loquacious and argumentative is Enumeration.

«He knew everything better than anybody else, and it was an affront to his overweening vanity that you should disagree with him.» - He knew everything better than anybody else is Hyperbole.

«He was as dogmatic as Mr Kelada and resented bitterly the Levantine’s cocksureness.» - as dogmatic as Mr Kelada is Simile and Levantine is Metonymy.

«Mrs Ramsay was a very pretty little thing, with pleasant manners and a sense of humour.» - thing is Metonymy.

«I should not have paid any particular attention to her but that she possessed a quality that may be common enough in women, but nowadays is not obvious in their demeanour. You could not look at her without being struck by her modesty.» - Climax.

«It shone in her like a flower on a coat.» - like a flower on a coat is Simile.

«He told us all that was to be known about pearls.» - all that was to be known about pearls is Hyperbole.

«I do not believe Ramsay knew anything about them at all, but he could not resist the opportunity to have a fling at the Levantine, and in five minutes we were in the middle of a heated argument.» - Levantine is Metonymy.

«I'm in the trade and there's not a man in it who won't tell you that what I say about pearls goes. I know all the best pearls in the world, and what I don't know about pearls isn't worth knowing.» - I know all the best pearls in the world is Hyperbole.

«“They'll never be able to get a culture pearl that an expert like me can't tell with half an eye.”» - expert like me is Simile.

«It's not only real, but it's as fine a string for its size as I've ever seen.» - as fine as a string is Simile.

«The Levantine took a magnifying glass from his pocket and closely examined it.» - Levantine is Metonymy.

«She was staring at him with wide and terrified eyes.» - terrified eyes is Epithet.

«I think eighteen dollars is just about as much as the damned thing's worth.» - as much as the damned thing's worth is Simile.

«The story spread over the ship as stories do, and he had to put up with a good deal of chaff that evening.» - story spread over the ship as stories do is Simile.

«I did as he asked, and then I looked at him with a smile.» - I did as he asked is Simile.

Conclusion

While learning what stylistic means are and finding them out in the story, it was clear that this linguistic unit has a huge importance. By the help of the stylistic means one can achieve bright and colourful speech, increase the dynamism of the description, as well as attract a readers' attention and influence their emotions. Somerset Maugham was able to write this story in a magnificent and interesting way.

LIST OF REFERENCES

1. Н.В. Банина, М.В. Мельничук, В.М. Осипова Б43 Основы теории и практики стилистики английского языка: учебник / Н.В. Банина, М.В. Мельничук, В.М. Осипова. - М.: Финансовый университет, 2017. - 136 с. ISBN 978-5-7942-1405-5
2. Арнольд И.В. Стилистика современного английского языка (стилистика декодирования) // Л.: Просвещение. – 1981. – 295 с.
3. Gordon Stanley Blair, Kenneth Marr-Johnson, Alan Frank Searle as Executors of the Estate of W. Somerset Maugham, ISBN 0905712692 Reprinted 1988

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА В ПРОИЗВЕДЕНИИ М.МОЭМА «MR. ALL-KNOW»

Тастемирова А.Е., Кыдырбекова У.Е.

Предмет работы: выяснить каким образом С.Моэм смог использовать стилистические средства в этом рассказе.

Цель работы: выяснить какие стилистические средства были использованы в этом рассказе.

Актуальность: Стилистика - это наука, изучающая стили речи и использование в них языковых средств. Это помогает сделать речь стилистически правильной. А правильность речи - основа речевой культуры, то есть умение усваивать языковые нормы и пользоваться выразительными средствами языка. Стилистика также помогает в формировании навыков связного изложения мыслей в устной и письменной форме. Стилистика знакомит с закономерностями использования языка в разных сферах общения, их стилистической оригинальностью и тем самым обогащает знания о функциональной стороне языка.

Стилистика как раздел языкознания имеет большое значение для развития и теории языка.

Вывод: Цель работы была достигнута. Мы выяснили какие стилистические средства были использованы.

Ключевые слова: стилистика, эпитет, метонимия, гипербола, сравнение, перечисление.

С.МОЭМНЫҢ «MR. ALL-KNOW» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАЛДАР

Тастемирова А.Е., Кыдырбекова У.Е.

Жұмыс тақырыбы: бұл әңгімеде С.Моэм стилистикалық құралдарды қалай қолдана білгенін білу.

Жұмыстың мақсаты: бұл әңгімеде қандай стилистикалық құралдар қолданылғанын білу.

Өзектілігі: Стилистика - сөйлеу мәнерлерін және оларда тілдік құралдарды қолдануды зерттейтін ғылым. Бұл сөйлеуді стилистикалық тұрғыдан дұрыс жасауға көмектеседі. Ал сөйлеудің дұрыстығы - сөйлеу мәдениетінің негізі, яғни тілдік нормаларды сіңіріп, тілдің экспрессивті құралдарын қолдана білу. Стилистика сонымен қатар ойды ауызша және жазбаша түрде үйлестіру дағдысын қалыптастыруға көмектеседі. Стилистика қарым-қатынастың әр түрлі салаларында тілдің қолданылу заңдылықтарын, олардың стилистикалық ерекшелігін енгізеді және сол арқылы тілдің функционалдық аспектісі туралы білімді байытады. Стилистика тіл білімінің бір саласы ретінде тілдің дамуы мен теориясы үшін үлкен маңызға ие.

Қорытынды: Жұмыстың мақсаты орындалды. Біз қандай стилистикалық құралдар қолданылғанын білдік.

Түйінді сөздер: стилистика, эпитет, метонимия, гипербола, салыстыру, санау.

Материал поступил в редакцию: 21.10.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 21.10.2021 ж.

УДК 81.38

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.024>

PECULIARITIES EPITHETS IN SHORT STORIES BY W. S. MAUGHAM

Tastemirova A.E., Serubay A.K.

The article gives the development of the history of epithets, a definition by I.R. Galperin, who describes epithets as subtle and delicate in nature. Yu.M. Skrebnev calls epithets “ a word or phrase” containing a characteristic of the subject of speech. An epithet is always subjective, it always has an emotional meaning or emotional coloring. The emotional meaning in the epithet can accompany the subject-logical meaning or exist as the only meaning in the word. The epithet is considered by many researchers as the main means of asserting an individual, subjective-evaluative attitude to the described phenomenon. The article provides examples of epithets as a means of characterizing the images of heroes, phenomena, objects that are made brighter by the material of short stories by the English writer Somerset Maugham. The scientific novelty lies in the study of the peculiarities of the use of epithets in the stories of Somerset Maugham. As a result, it was found that the features of the use of epithets in Somerset Maugham are expressed

by simple adjectives and semantic classifications, which are divided into 2 groups speech and language.

Keywords: *definition, epithet, function, association, emotive.*

The history of thinking about this epithet goes back to the old rhetoricians who attached critical importance to this complex device. For specialists in stylistics and literary theory, the epithet is one of the favorite objects of research, which is due to its multifunctional nature. No less well-known is the fact that the use of the epithet is largely dictated by the artistic taste of the writer, poet. In any case, these rhetoricians, as well as various courses of lectures and fashion guides of the following centuries, up to half of the last century, considered the name as a strategy for decorating discourse, a way to make it more expressive. An epithet is an expressive hint based on the attribution of a quality, a sign of the described miracle, which is formed in the form of attributive words or expressions with the help of an epithet, the desired reaction to the statement from the reader is achieved. I.R. Galperin in the proposed classification based on 3 principles. 1. According to the principle of consolidation-weakening, epithets are divided into linguistic and speech epithets

2. In accordance with the morphological and syntactic expression, the classification identifies a number of structural models of the epithet in modern English;

3. According to the semantic principle, epithets are divided into associated and non-associated, which add unexpected features to the characteristics of the subject that are not inherent in it internally and amaze the reader with their surprise.

Language and speech epithets

According to I.R. Galperin, epithets are divided into language and speech, depending on the relationship between the epithet and the word to which it refers. He refers to linguistic epithets in phrases that have become literary clichés that are reproduced ready-made in speech, so-called fixed epithets, for example "close friendship", "deep feeling".

When studying the individual style of a writer, traditional epithets are considered (i.e., epithets characteristic of a literary genre or direction).

Speech epithets are original epithets created specifically for this work. As examples of speech epithets, I.R. Galperin cites the phrases "slave knees".

Structural types of epithet the analysis of the compositional structure of epithets and their morphological and syntactic expression makes it possible to identify and describe a number of structural models of epithets characteristic of the language of English fiction.

Yu.M. Skrebnev calls an epithet "a word or expression containing an expressive characteristic of the subject of speech connected to the title of the last mentioned. Most regularly, an appellation could be a subordinate part of a determinative or circumstantial expression" Yu.M. Skrebnev moreover holds the opinion that an sobriquet has syntactic impediments, that's, the subject, complement and predicative cannot be appellations. "This isn't a simply onomasiological term and not a semasiological one, since it has syntactic confinements: it is known that an epithet is an expressive trait or a modifier of an verb modifier. Not one or the other the subject, nor the protest, nor the predicative can be an epithet". Thus, it can be seen that there are many approaches to defining the concept of epithet, this is due to the ambiguity of this term, it is difficult to determine where a simple definition becomes an epithet. Most epithets characterize objects, but there are also those that figuratively describe actions. At the same time, if the action is indicated by a verbal noun, the epithet is expressed by an adjective, for example, heavy movement of clouds, soporific noise of rain. In turn, if the action is called a verb, then an adverb can be an etiquette, which acts as a circumstance, nouns can also be used as epithets, playing the role of appendices, predicates, giving a figurative characteristic of the subject.

The reason of this article is to distinguish the highlights of the utilize of elaborate strategy within the person author's fashion of W.S. Maugham. A special place in the work of S. Maugham is occupied by short stories. It is worth clarifying that one of the main features of the author's works is simplification of the text. He does not describe the details in detail and tries to

convey the text to any reader. Therefore, the text turns out to be dynamic, lively and more natural, not overloaded with descriptions of various details and landscapes. Such dynamism does not let the reader get bored. At the same time, Maugham's works include works by classical writers, artists, musicians, works of art, geographical names. This is of linguistic and cultural interest to readers and speaks of Maugham's encyclopedic erudition in various fields. Epithets are a powerful tool in the hands of the writer to create the necessary emotional background of the narrative; they are designed for a certain reaction of the reader. Thus, on the short stories of W. S. Maugham "Rain", "Four Dutchmen", "Sanatorium", the use of stylistic technique as an epithet. According to the continuous testing strategy, I found 40 epithets. In accordance with the semantic classification of the epithet, the following types were identified:

The sanatorium stood on the top of a hill and from it you had a spacious view of the snow-clad country

On the other side of Ashenden was lying a pretty girl, with red hair and bright blue eyes; she had on no make-up, but her lips were very red and the colour on her cheeks was high

They've got quite a decent library here, we get all the new books, but I don't really have much time for reading

He was a tall fellow, good-looking in a slightly theatrical way, with a dusky, sallow face, fine very dark eyes, and a neat black moustache

McLeod gave Ashenden a speculative look, and Ashenden, knowing what he was thinking, though he tried to be amused, could not help feeling somewhat concerned

They knew each other's jokes by heart and no sooner did one of them start the familiar lines than he would splutter with laughter so violently, the heavy shaking laughter of the fat man, that he could not go on. And then the others began to laugh too.

There was a scrap of garden facing the street where you could sit in the shade of trees and drink cold beer

It was a charming, monotonous and diverting trip

We had a fun evening

He was a long, big-boned fellow with a bald head, so thin that you wondered how his limbs held together; and when he sat crumpled in an arm-chair he gave you the uncanny impression of a manikin in a puppet-show

They were all big, with large round bare red faces, with large fat arms and large fat legs and large fat bellies

They rolled about in their chairs, and grew redder and redder, hotter and hotter, till the skipper shouted for beer, and each, gasping but happy, drank his bottle in one enchanted draught

I could never remember their difficult Dutch names, but knowing them anonymously as it were, only by the duties they performed, as one knows the characters Pantaloon, Harlequin, and Punchinello, of the old Italian comedy, added grotesquely to their drollery

The chief engineer, due to retire soon, was meditating marriage with a widow whom he had met when last he was home and spending the rest of his life in a little town with old red-brick houses on the shores of the Zuyder Zee.

One of these days he would buy himself a house on the hills in Java and marry a pretty little Javanese

A happy smile spread over his broad, priest like face

The chief officer had a philosophic soul

But a sombre fire glowed in Mrs Davidson's eyes when she spoke of Miss Thompson. It was a room designed not to live in but for purposes of prestige, and it had a musty, melancholy air.

Since some of the passengers were leaving the ship next day at Pago–Pago they had had a little dance that evening and in his ears hammered still the harsh notes of the mechanical piano. But the deck was quiet at last

But the most striking thing about him was the feeling he gave you of suppressed fire

He gave her a sidelong glance with his pale, blue eyes, but did not reply. After many years of married life he had learned that it was more conducive to peace to leave his wife with the last word.

At night in their cabin she repeated to him with bated breath all she had heard

Davidson, in her sharp voice

He had a very red hair, with a bald patch on the crown, and the red, freckled skin which accompanies red hair; he was a man of forty, thin, with a pinched face, precise and rather pedantic.

Davidson's eyes shone with ecstasy.

American sailors, neat and trim, clean-shaven and frank of face, sauntered among them, and there was a little group of officials.

"Brazen, brazen girl" burst from Mrs. Davidson.

She had a dramatic eagerness to see that she had achieved the desired effect

This must seem like home to you,' said Dr Macphail, with his thin, difficult smile.

The most remarkable thing about her was her voice, high, metallic, and without inflexion; it fell on the ear with a hard monotony, irritating to the nerves like the pitiless clamour of the pneumatic drill disfiguring sores like torpid ulcers, and his professional eyes glistened when he saw for the first time in his experience cases of elephantiasis

...he was a man of about forty, thin, with a narrow face, neat and rather pedantic; and he spoke with a Scottish accent in a very low, quiet voice

And sometimes you felt that you must scream if it did not stop, and then suddenly you felt powerless, as though your bones had suddenly become soft; and you were miserable and hopeless

Davidson has a wonderful heart and no one who is in trouble has ever gone to him without being comforted, but he has no mercy for sin, and when his righteous wrath is excited he's terrible

She showed me a bright and amicable white teeth

Doctor saw for the first time men with a huge, heavy arm or dragging

She has an immortal soul, and I must do all that is in my power to save it.

Davidson gave a low chuckle

For a moment there was dead silence in the room

But Mrs. Davidson had given two or three of her birdlike glances at heavy grey clouds...

He had heard Mrs. Davidson's agitated whisper

Conclusion. The epithet is the oldest stylistic device used by writers and poets since ancient times. Considering the epithet the main one among all types of poetic imagery, G.N.Pospelov writes: "A writer can use personifications, symbols, hyperbole and not use them. He can use path words or avoid them. But whatever his poetic thought, he will never do without epithets. It is impossible to build an artistic image without epithets. Epithets denote the properties of the depicted life. It is impossible to describe the phenomena of life without using words that define and shade the features depicted

in Somerset Maugham's short stories, the most common structures found in the text are revealed, namely: epithets expressed in simple ones. The semantic side of the epithet is also considered, which includes two groups – associated and non-associated.

Epithets make the image of heroes, phenomena, objects brighter, they draw the reader's attention to the characteristic features of the object in the text, explain, clarify, enable the author to express his author's attitude, help the reader immerse himself in the image, revive it, create an atmosphere throughout the reading, affect the emotional state of the readership. From all of the above it follows that the role of epithets in literature is priceless.

LIST OF REFERENCES

1. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка.-М. Издательство литературы на иностранных языках, 1958
2. Скребнев Ю.М. Основа стилистики английского языка: Учебник М.:Астрель 2003
3. Пospelов Г.Н. Эстетическое и художественное., МГУ, 1965
4. W.S. Maugham sixty-five short stories Heinemann/Octopus-Rain page 13
5. W.S. Maugham sixty-five short stories Heinemann/Octopus-Sanatorium page 541
5. W.S. Maugham sixty-five short stories Heinemann/Octopus-The four-Dutchmen page

708

ОСОБЕННОСТИ ЭПИТЕТОВ В КРАТКИХ РАССКАЗАХ У.С.МОЭМА

Тастемирова А.Е., Серубай Ә.Қ.

В статье дается развитие истории эпитетов, определение по И.Р. Гальперину, который описывает эпитеты как тонкие и деликатные по своей природе. Ю.М. Скребнев называет эпитеты "словом или словосочетанием", содержащим характеристику предмета речи. Эпитет всегда субъективен, он всегда имеет эмоциональный смысл или эмоциональную окраску. Эмоциональное значение в эпитете может сопровождать предметно-логическое значение или существовать как единственное значение в слове. Эпитет рассматривается многими исследователями как основное средство утверждения индивидуального, субъективно-оценочного отношения к описываемому явлению. В статье приведены примеры эпитетов как средства характеристики образов героев, явлений, предметов, которые сделаны ярче на материале коротких историй английского писателя Сомерсета Моэма. Научная новизна заключается в изучении особенностей употребления эпитетов в рассказах Сомерсета Моэма. В результате было установлено, что особенности употребления эпитетов у Сомерсета Моэма выражаются простыми прилагательными и семантические классификации, которые делятся на 2 группы речевые и языковые.

Ключевые слова: дефиниция, эпитет, функция, ассоциация, эмотив.

У.С.МОЭМНЫҢ ҚЫСҚАША ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ЭПИТТЕРДІҢ ЕРЕШІЛІКТЕРІ

Тастемирова А.Е., Серубай Ә.Қ.

Мақалада эпитеттер тарихының дамуы, и.Р. гальпериннің анықтамасы берілген, ол эпитеттерді табиғатта нәзік және нәзік деп сипаттайды. Ю. М. Скребнев эпитеттерді сөйлеу тақырыбының сипаттамасын қамтитын "сөз немесе сөз тіркесі" деп атайды. Эпитет әрқашан субъективті, ол әрқашан эмоционалды мағынаға немесе эмоционалды бояуға ие. Эпитеттегі эмоционалды мағына объективті логикалық мағынамен бірге жүруі немесе сөздегі жалғыз мағына ретінде өмір сүруі мүмкін. Эпитетті көптеген зерттеушілер сипатталған құбылысқа жеке, субъективті және бағалау қатынасын бекітудің негізгі құралы ретінде қарастырады. Мақалада эпитеттердің мысалдары ағылшын жазушысы Сомерсет Моэмнің қысқа әңгімелерінің негізінде жарқын жасалған кейіпкерлердің, құбылыстардың, заттардың суреттерін сипаттау құралы ретінде келтірілген. Ғылыми жаңалық-Сомерсет Моэмнің әңгімелеріндегі эпитеттерді қолдану ерекшеліктерін зерттеу. Нәтижесінде Сомерсет Моэмде эпитеттерді қолдану ерекшеліктері қарапайым сын есімдермен және

семантикалық жіктеулермен білдірілетіні анықталды. олар сөйлеу және тілдік 2 топқа бөлінеді.

Кілтті сөздер: анықтама, эпитет, функция, ассоциация, эмотив.

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021

ӨОЖ 9.433

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.025>

ҚАЗАҚ БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ М.ШОҚАЙ

Калелова Ж.У.

Аталған мақалада ХХ ғасырдың басындағы қазақ баспасөзінің мәселелері туралы және ұлт зиялыларының бірі әрі бірегейі, ұлттың ұйытқысы, тірегі, рухани білегі, өз заманында Түркістанда орнаған Кеңестік биліктің отаршыл сипатын қатесіз тани білген және онымен ымырасыз күреске бүкіл ғұмырын арнаған, сондай-ақ бұл күреске бұрын Түркістан халықтары тарихында болмаған жаңа мазмұн беріп, интеллектуалдық көкжиекке көтерген ұлы қайраткер Мұстафа Шоқай феномені туралы жан-жақтылығы қарастырылады. ХХ ғасырдың бас кезі қазақ қоғамы үшін, ұлт болашағы үшін қауіпті кезең еді. Бір қоғамнан келесі қоғамға көшу отарлық езгіні тереңдете түсті. Осы тұста қоғамдық күреске қазақ қоғамы үшін мүлдем жаңа саяси-әлеуметтік күш – ұлттық зиялылар араласа бастайды. Орыс мектептері мен жоғарғы оқу орындарында білім алып, отаршыл мемлекеттік басқару аппаратындағы қызметке және қазақ арасында орыс мәдениетін егіп, тарату үшін даярланған зиялылар мұның бәрін жиып қойып, ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық мәдениеттің өсіп-өркендеуіне, ұлт өмірін қайта құру мақсатында қызмет ете бастайды. Соның нәтижесінде қазақ қоғамында мүлде жаңа сападағы жағдай қалыптасып, отарлық тәуелділікке қарсы күрес оның негізгі белгісіне айналады. Ал Кеңес үкіметі орнауы барысында зиялылар қызметі күрделеніп, дами түседі.

Кілт сөздер: Мемлекет құрлымы, ұлт көсемі, қазақ баспасөзі, ұлт еркіндігі, автономия.

ХХ ғасырдың бас кезі қазақ қоғамы үшін, ұлт болашағы үшін қауіпті кезең еді. Бір қоғамнан келесі қоғамға көшу отарлық езгіні тереңдете түсті. Осы тұста қоғамдық күреске қазақ қоғамы үшін мүлдем жаңа саяси-әлеуметтік күш – ұлттық зиялылар араласа бастайды. Орыс мектептері мен жоғарғы оқу орындарында білім алып, отаршыл мемлекеттік басқару аппаратындағы қызметке және қазақ арасында орыс мәдениетін егіп, тарату үшін даярланған зиялылар мұның бәрін жиып қойып, ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық мәдениеттің өсіп-өркендеуіне, ұлт өмірін қайта құру мақсатында қызмет ете бастайды. Соның нәтижесінде қазақ қоғамында мүлде жаңа сападағы жағдай қалыптасып, отарлық тәуелділікке қарсы күрес оның негізгі белгісіне айналады. Ал Кеңес үкіметі орнауы барысында зиялылар қызметі күрделеніп, дами түседі.

Барлық көрінісі жағынан қазақ қоғамы үшін нағыз өтпелі кезең болған сол уақытта тарих сахнасына көтеріліп, небары жиырма жылдай уақытқа созылған қысқа мерзімде өшпес із қалдырған бұл ұлт зиялылары кімдер еді? Олар еліміздің тарихында қандай орын алмақ? Бұл сауалдарға тарих толығымен жауап бере алды ма? Әрине, оған толық жауап берілген жоқ. Анығырақ айтқанда, қазақ зиялыларының жүріп өткен тарихи жолы, әсіресе күрделі тарихи өтпелі кезеңдері мен сол кезеңдерде өзінің белсенді қызметімен қоғамдық дамуға пәрменді ықпал еткен түрлі қоғамдық күштердің, жеке тарихи қайраткерлердің өмір жолын талдап, зерттеу әлі аяқталмаған міндет деуге болады. Соның ішінде Кеңес

үкіметінің толық орнауымен жолы кесілген, оған дейін, тіпті кеңес үкіметі орнағаннан кейін де жалғасын тапқан қазақ зиялыларының тәуелсіздік алу үшін жүргізген күресі, осы жолдағы қағамдық-саяси қызметтері халқымыздың күрделі тарихының толық жазылмаған ақтандақ беттеріне жатады.

Біз, яғни кейінгі ұрпақ кеңес үкіметінің тандаған жолы – большевизмнің даму жолының сәтсіз аяқталғанының куәсі болдық. Осы орайда біз үшін большевиктер тандаған жолдан өзге бағыт болды ма – осы мәселе өзекті болып көрінеді. Тек тәуелсіздік жылдары зерттеле бастаған зиялыларымыздың қоғамдық-саяси қызметі, жалпы XX ғасыр басындағы еліміздің саяси жағдайы жөніндегі еңбектер арқылы ғана сұрағымызға жауап іздеуге мүмкіндік туа бастады. Кеңестік тарих ғылымы ұлт зиялыларының қызметін «буржуазиялық ұлтшылдық» көрінісі деп бағалап келді. Бұл шын мәнінде берілген баға ма, әлде ұлы державалық пиғылдағы баға ма еді? Осы сауалдарға жауапты да зиялылардың әрбірінің өмір жолын толық зерттегенде ғана таба аламыз. Ұлттық зиялылар дегенімізге қандай анықтама беруге болады? М.Шоқай тілімен айтсақ «Белгілі-бір мұрат-мақсаттардың соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттары төңірегіне жиналған оқымыстыларды зиялылар деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады. Зиялылардың міндеті ұлы да қасиетті болуы себепті өте ауыр. Халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни, жері, суы, қазынасы, тілі мен діні бір болған халық бұқарасын бірлестіріп, олардың санасын біртұтас саяси, әлеуметтік, ұлттық санаға жеткізуде, ұлы тарихи міндеттің маңызды бір бөлігі зиялылардың үстіне жүктеледі» [1; 175-176].

Бұрынғы Ресей империясының құрамындағы халықтар, соның ішінде Қазақстан тарихына үлкен өзгерістер мен қоғамдық сілкіністер әкелген 1917 жылғы ақпан-қазан төңкерісінің XX ғасыр тарихында алар орны ерекше. Бұл мемлекеттік төңкерістерден соң Ресей және оның құрамындағы елдердің тағдырын түбегейлі өзгерістерге ұшыратты. Осы кезден бастап кеңес үкіметі толық орнағанға дейінгі қоғамдық құбылыстарға қатысты мол мағлұмат жинаған, мұқият талдауды қажет ететін деректердің үлкен бір тобын мерзімді басылымдар құрайды. Бұл уақытта елімізде әр алуан партиялардың, саяси топтар мен ұйымдардың газеттері мен журналдары бірнеше тілде шығып тұрды [2; 254].

Ақпан төңкерісі қарсаңында елімізде қазақ тілінде «Қазақ» және «Алаш» газеттері ғана шығып тұрды. Ал төңкерістен кейін Қазақстанның әр аймағында қазақша басқа да газеттер шыға бастады. Жаңа тарихи жағдайда шыққан газеттердің деректік ерекшелігін анықтауға көмектесетін, олардың пайда болуына қатысты біраз мәліметтерді Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешуінен» кездестіруге болады: «Әр жерде-ақ газет шығара бастады. Семейде «Сарыарқа» газеті, Ташкенде «Алаш» газеті, соңынан «Бірлік туы» Бөкейлікте, Астрахан қаласында «Ұран» газеті, Ақмолада «Тіршілік» газеті, Орынборда бұрынғы белгілі «Қазақ» газеті», - дей келе, олардың шығарушылары мен негізгі авторлары туралы: «Сарыарқаны» басқарған – Халел Ғаппасұлы. Жазушылары: Ермекұлы, Бөкейханұлы, Тұрғанбайұлы және басқалар. «Алашты» басқарған – Көлбай Төгісұлы, «Бірлік туын» басқарған – Мұстафа Шоқайұлы. Жазушылары: Болғанбайұлы, Төрекұлұлы, Қожанұлы және басқалар. «Ұранды» басқарған – А. Мұсаұлы, «Тіршілікті» басқарған – Рақымжан Дүйсенбайұлы. Жазушылары: Садуақас, Сейфуллин (мен), Асылбекұлы, Өмірбай Дөнентайұлы және басқалар. «Қазақты» басқарған – А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлы. Жазушылары: Бөкейханұлы, тағы солар» - деп жазады ол [3; 60]. С. Сейфуллиннің бұл мәліметтері шындыққа сай келеді.

Тағы бір мәселе, осы газеттердің ұстанған бағыт-бағдарлары туралы С. Сейфуллин: «Бұл газеттер, «Тіршіліктен» басқасының бәрі бір бетте болды. Бәрі Орынбордағы «Қазақ» газетінің ықпалымен жүрді. Бәрінің құлақ күйін «Қазақ» газеті бұрап беріп, нұсқау беріп отыратын болды. «Қазақтың» басындағылар Қазақстанның әр жеріндегі ниеттес адамдарына нұсқа беріп, хат жазып жатты. Газеттердің бәрі көз жұмбай ұлтшыл

болды. Ұлтшыл болған соң әрине байшыл болды. Бәрінің ортақ туы «Қазақ» газеті болды. Олардың туы да «Алаш», ұраны да «Алаш» болды» - деп жазады [4; 74].

Автордың бұл сөздері де шындыққа сай келеді. Сын сағаты соққан сәтте ортақ мақсат пен ұлт мүддесі ұлттық газеттерді бір бағытқа топтастырды. Ал «ұлтшыл болғандықтан байшыл болды» деген тұжырымы Сәкен Сейфуллиннің большевиктер қатарына болғандығынан туындағаны белгілі.

Бұл газеттер қоғамда болған саяси өзгерістермен тікелей байланысты, өмірлік қажеттіліктің, ұлттық сұраныстың салдарынан туған басылымдар еді. Қоғамдағы өзгерістер ұлттық басылымдардың дамуына әсер етсе, өз кезегінде ол басылымдар қоғамдық сананың дамуына әсер етті. 1917 жылдың жазына қарай олар қазақ зиялыларының саясат ісіне араласуына мүмкіндік беретін орталықтарға айналады. Осылай, ұлттық басылымдар қазақ оқығандарының саясат, әлеумет тарихының тәжірибесінен өтуіне көмектескен өзіндік мектеп міндетін де қоса атқарды [5; 28].

Алаш қозғалысының тарихын зерттеушілердің бірі Д.А. Аманжолова қозғалыстың партияға ұласуы 1917 жылдың жазында жүргенін айта келе: «В отличие от всего предшествующего периода, развитие Алаш в 1917 году значительно ускорилось: от культурного просветительства и оппозиционного либерализма его сторонники перешли к организации политической структуры с четкими национально – государственными демократическими приоритетами, существенно расширили свое влияние в массах» - деп жазды [6; 26]. Әрине, мұндай Алаш қозғалысының жаңа сапалық дәрежеге көтерілуіне ұлттық басылымдардың әсері аз болмағаны анық.

Осы жылдары сондай-ақ өзіндік бет-бейнесі бар, бағыт – бағдары да басқалардан бөлек алғашқы большевиктік басылымдар да шыға бастады. Оларға «Тіршілік» газеті, Н. Төреқұлов басқарған «Қазақ мұны», «Заря свободы», «Известия Петропавловского Совета рабочих, крестьянских, казачих и киргизских депутатов» газеті, «Голос Алтая» т.б. жатты. Большевиктік бағыттағы басылымдар бізге сол дәуір туралы тарихи дерек қызметін атқарады. Олар өлкеде кеңес үкіметін кімдердің және қандай жолмен орнатқаны туралы мәліметтер берсе, солармен бір мезгілде әр түрлі қалаларда шығып тұрған қазақ тіліндегі ұлттық-демократиялық басылымдар Алаштың ел қамын, ұлт келешегін ойлаған зиялыларының кеңес өкіметіне және оларға дем беруші саяси күші большевиктерге қарсы жүргізген күресінің тарихынан мол мағұлымат бере алады. Демек олар бірін – бірі толықтырып отырады. Мақсатымыз қазақ зиялыларының большевизмге қарсы күресі тарихын зерттеу болғандықтан, біздің негізгі сүйенеріміз ұлттық-демократиялық басылымдар болады [7; 111].

Ақпан төңкерісінен кейін қалыптасқан демократиялық жағдайда Қазақстанның әртүрлі аймақтарында шығып тұрған қазақ тіліндегі газеттердің бәрі де қазан төңкерісінен кейін большевиктер туралы мақалалар жаза бастады. «Қазақ» газеті бастаған ұлттық-демократиялық бағыттағы басылымдар алдымен большевиктер тарапынан жалпы мемлекетке төнген қауіп туралы жазса, көп ұзамай-ақ тікелей қазақтарға төнген қатер туралы айтып, халықты оларға қарсы күреске шақыра бастады. 1917 жылдың соңы мен 1918 жылдың басында қазақ тіліндегі газеттердің негізгі тақырыбының бірі, сол большевизмге қарсы күрес тақырыбы болды десек шындықтан алыс кетпейміз. Ал, бүгінгі күні ол материалдар Алаш ардагерлерінің большевиктерге қарсы күресі тарихының дерегіне айналып отыр [8; 295].

Бұл ретте, сол жылдары Алаш зиялылары бас қосқан екі орталықта – Ташкент пен Орынбор қалаларында шығып тұрған «Бірлік туы» газеті мен «Қазақтың» орны ерекше. Егер біріншісі қасиетті Түркістан жерінде өз үстемдіктерін орнатқан большевиктер туралы айтса, екіншісі ел таныған Алаш көсемдерінің Дала өлкесінде большевизмге қарсы жүргізген бітіспес күресі туралы айтқан. Осылай елімізде большевиктік диктатураның орнау барысы бірін-бірі толықтырған екі ұлттық басылым бетінде айқын бейнеленген.

Большевиктердің бүліншілік іс - әрекеттерімен 1917 жылдың күзінен бастап бетпесте кездесе бастаған Ташкенттегі қазақ зиялылары олар туралы «Бірлік туы» газетінің 8 қарашадағы 14- санынан бастап тұрақты жаза бастады.

Ташкентте болған оқиғалар салдарынан газетіміздің бұл нөмірі өз уақытынан кешігіп шықты. Оқушыларымыз айыпқа бұйырмағай,» - деп [9] қараша айының басындағы большевиктердің ұйымдастыруымен болған Ташкенттегі қантөгіс салдарынан газеттің кешігіп шығуын айтудан басталған 14 – санда «Екі талай күндер» және «Мемлекет халі» деген екі үлкен мақала басылған. Бұл мақалаларда Ресейде қазан төңкерісінен кейінгі қалыптасқан саяси жағдай туралы, большевиктердің өкімет билігі үшін жанталаса жүргізіп отырған күресінің мемлекет үшін, жалпы ел үшін аса қауіпті авантюристтік іс екендігі туралы айтылған. Мысалы, бірінші мақалада: «Руссияның басына бұрынғының үстіне тағы да ауыр күндер туып тұр. Бастығы Петербор болып Руссияның көп шаһарларында большевиктер уақытша өкіметке қарсы бүлік шығарып, мемлекеттің өз халқы бірін – бірі қырып жатыр», - десе , екінші мақалада: «Большевиктер Петроградты жеңіп алған соң бұрынғы хукімет орнына жаңа хукімет жасаған... бұл хукімет халық комиссарларының Советі деп атап һәр министрлікті басқаруға бір-бір комиссар құрылған... Советтің төбе ағасы Ульянов (Ленин)» деп оқырмандарды Кеңес үкіметінің құрылымымен таныстыра келе: «Петроградта басталған большевиктер төбелесі Руссияның Басқа шаһарларында болды. Көп жерлерде солдаттар мен қара жұмыскерлер хукіметке қарсы бүлік шығарып, көп қандар төгілді», - деп [9] жаңа үкіметтің қол жеткізген алғашқы «табыстарын» халыққа жеткізді.

Осылай, алдымен өз оқырмандарын большевиктердің империя орталығындағы іс - әрекеттерімен таныстырған «Бірлік туы» көп ұзамай-ақ олардың Түркістан өлкесіндегі қылықтары туралы жаза бастады. «Түркістан автономиясы» деген мақалада: «Соңғы кезде бүтін Руссияны астаң-кестең қылған «большевик булеметінің» салқыны Түркістанға да жетті. Түркістанның я тұрмысына, я табиғатына тура келмейтін большевик саясатын Түркістанда күшпен жүргізбекші болып орыстың солдаттары мен жұмыскерлері қару-жарақ жұмсап зорлықпен өкімет жүргізе бастады» - деп, жергілікті халқына жат кеңес үкіметін большевиктердің Түркістанда да қарудың күшімен орната бастағандарын айтады. Ал «Қазіргі күй» деген мақалада Түркістан топырағындағы алғашқы нақты қадамдары туралы: «Большевиктердің хукімет басына мінгеннен бері қарай істеп жатқан істері халықты үркітіп отыр. Олар әділдік, туралықты бір жаққа тастап, зорлық-зомбылық жолына бет алды. Мысалы сөзге бостандық жоқ. Өздеріне жағымсыз сөйлегендерді жауып қояды. Қазір Ташкентте социалистердің бірнеше газеттерін шығармай қойды. Сол себепті бұл күнде олардың бұрынғы сыбайластары да түңіле бастады», - деп жазды. Бұл айтылғандардың шындыққа толық сай келетіндігін дәлелдеп жатудың қажеттілігі болмас деген тұжырым жасайды осы саланы зерттеуші ғалым Қ.Атабаев [10; 296]. Бұл тұжырымға біз де қосыламыз, себебі, біріншіден большевиктердің өкімет билігін өз қолдарына қарудың күшімен тартып алған күннің ертеңінде-ақ барлық жерде сөз, баспасөз бостандығына тыйым салғаны туралы ондаған орыс тіліндегі басылымдар жазған. Екіншіден, сөз бен баспасөзді олардың кезінде қалай қадағалап отырғандығының өзіміз де куәсіміз.

Одан ары мақалада: «Әзірге большевиктерді қуаттаған қара халық көп. Өйткені большевиктердің уәде қылған сөздері олардың жандарына жағатын сөздер. Олар бірінші, соғысты тоқтатып, бітім жасауға уәде қылады. Екінші, байлардың жерлерін тартып алып, кедейлерге үлестіремін дейді. Сол себепті олар жұрттың көбін қу тілмен қарық қылып, күшті болып отыр», - деп [11] большевиктердің күш-қуатының қайнар көздерін қарапайым да, түсінікті етіп көрсетіп берген.

Сонымен қатар Түркістан зиялылары газет бетінде большевиктердің бұл уәдесінің біріншісін орындамай отырғандығын, ал, екіншісінің орындалуы мүмкін емес екендігін нақты мысалдар келтіріп дәлелдеп береді. Мысалы, сол жылдары қоғамдық саяси өмірге белсенді араласа бастаған түркістандық Алаш жастарының бірі Сұлтанбек Қожанов

«Большевиктер» деген мақаласында бітім туралы: «Әзірге бір халге қарап айтсақ Россияның большевик үкіметі соғыс тоқтатылып, бітім сөйлеспекпіз деген жарлығымен бұқараның көңілін аулағаны болмаса неш патшалықтардан я досы, я дұшпанынан жылы жауап ести алмай, сөзі ескерусіз қалып тұрса керек» - десе, жер туралы: «Екінші бұқараға жағымды бір сөзі жер үлестіру болса, уәдесін орындау большевиктердің қолынан келмесе керек, бұл іс айтқанмен бола салатын іс емес. Жұрттың пайдасы болатын қылып көпке бірдей қылып бөлуге қанша уақыт даярлап жүріп істегенде де болуы мүмкін емес. Бұл бір үлкен іс», - деп жазды [12]. Өмір Сұлтанбек Қожановтың бұл айтқандарының дұрыс екендігін толығымен дәлелдеп берді. Большевиктер өзі де аяқталуға жақын қалған бірінші дүние жүзілік соғысты азамат соғысына, жойқын қырғынды тағы бірнеше жылға созды. Жерді мемлекет меншігі деп жариялап, жер аламыз деп үміттенеген шаруаларды тағы алдады. Оның ең басты куәсі тарихтың өзі.

Ұлттық-бейресми басылымдардың дүниеге келуінің басты себебі отарлаушылыққа қарсы күрестің нәтижесі болды. Қазан төңкерісіне дейін және одан кейін шығып тұрған он шақты ұлттық-бейресми басылым болды: «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы, «Серке», «Қазақстан», «Алаш», «Қазақ газеті», сондай-ақ «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ұран», «Тіршілік» газеттері. Солардың ішінде «Қазақ» газетінің алар орны ерекше екені даусыз. Себебі, қазақ тарихындағы болған ең күрделі қоғамдық құбылыстар сол «Қазақ» газеті шығып тұрған жылдарға дәл келіп, газет бетінде бейнеленді. Сондықтан, олардың тарихын «Қазақ» газетін дерек көзі ретінде пайдаланбай ашып көрсету мүмкін емес. Сондықтан осы аталған ұлттық-бейресми басылымдарды деректік негізге ала отырып, қазақ зиялыларының большевизмге қарсы күресін зерттеуге тырыстық.

Аталған мақалаға арқау болған келесі мәселе – ұлт тәуелсіздігі үшін аянбай күрескен саяси қайраткер, теоретик, заңгер, демократ ағартушы Мұстафа Шоқайдың осы күрес жолындағы қоғамдық-саяси қызметі болатын. Мұстафа Шоқай Түркістан халықтары тарихында бүтін бір кезеңді қамтыған ерекше ұлы құбылыс. Мұстафа Шоқайұлы өз заманында Түркістанда орнаған кеңестік биліктің отаршыл сипатын қатесіз тани білген және онымен ымырасыз күреске ғұмырын арнаған, сондай-ақ бұл күреске бұрын Түркістан халықтары тарихында болмаған жаңа мазмұн беріп, оның өзінің қажырлы еңбегімен жаңа интеллектуалдық көкжиекке көтерген ұлы қайраткер. Оның өмір жолы Ұлы Отаны – Түркістан үшін от кешкен Ұлы Азаматтың жолы болатын. «Алла елімнің тәуелсіздікке қол жеткізгенін көруді нәсіп етсе, мен тек үгіт-насихат ісімен ғана айналысар едім. Жастар үкімет құрса, мен елімнің тарихы және басқа өлке халықтары туралы тамаша кітаптар жазумен шұғылданатын едім» [13; 106] деген Мұстафа Шоқайдың және өзге де Алаш қайраткерлерінің арманы еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгенде орындалды.

Қазақ қоғамында жаңа саяси күштің өмірге келіп, күреске араласа бастағаны отарлық басшылық тарапынан байқалмай қалған жоқ. Енді империялық зорлыққа қарсы ұйымдасқан зиялы топ ұлттық басылымдар арқылы күресе бастады. 1917 жылдың ақпанынан басталған Ресейдегі саяси өзгерістер қазақ баспасөзінің тарихында да терең із қалдырды. Елде қалыптаса бастаған демократиялық ахуал Қазақстанның барлық бөлігінде дерлік жаңа сипаттағы ұлттық-бейресми басылымдардың емін-еркін шығуына мүмкіндік жасады. Бұл басылымдардың бұрынғылардан басты өзгешеліктері олардың ресми мекемелердің бақылауынсыз шығуы еді. Бұл фактор оларға енген мағлұматтардың шынайылық дәрежесінің жоғары болуына өз әсерін тигізгендігі даусыз [14; 272].

Қорыта айтқанда, XX ғасыр басында ұлтымыздың тәуелсіз болашағы үшін күресіп, большевиктік кеңес үкіметінің отарлық сипатын біліп, шасмалары келгенше оған қарсы тұрған қазақ зиялылары Ресейдің федеративтік демократиялық республика болғанын жақтаған еді. Олардың ұстанған жолдары, атап айтсақ алаш қайраткерлері құрған Алашорда үкіметі де, М.Шоқай басқарған Қоқан автономиясы да қазіргі қазақ қоғамына тура әкелетін жол еді. Олардың тарихта қалар қызметі де осында болмақ.

Уақыттың өзі көрсетіп бергеніндей Түркістандағы социалистік құрылыс қазақ және басқа халықтарға ұлттық азаттық пен қажет әлеуметтік – экономикалық гүлдеуді қамтамасыз ете алған жоқ. Кеңестер Одағының ыдырауы, социалистік тәжірибенің жеңіліске ұшырауы соның айғағы.

Мұстафа Шоқай өз заманында Түркістанда орнаған Кеңестік биліктің отаршыл сипатын қатесіз тани білген және онымен ымырасыз күреске ғұмырын арнаған, сондай-ақ бұл күреске бұрын Түркістан халықтары тарихында болмаған жаңа мазмұн беріп, жаңа интеллектуалдық көкжиекке көтерген ұлы қайраткер еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. М.Шоқай. Таңдамалы. – Алматы: «Қайнар», 1998. 2 томдық.
2. Атабаев Қ.М. Қазақ баспасөзі – Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – Алматы: «Қазақ университеті», 2000.
3. Сейфуллин С. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т. Тар жол тайғақ кешу. – Алматы, 1988.
4. Сейфуллин С. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-т. Тар жол тайғақ кешу. – Алматы, 1988.
5. Мартыненко. Алаш-Орда. Сб. Док. С предисловием тов. У.Исаева. –Кзыл-Орда, 1929.
6. Бисенбиев К.Б. Очерки истории общественно-политической и философской мысли Казахстана. –Алматы, 1976.
7. Брайнин С., Шафиро Ш. Очерки истории Алаш Орды. –Алматы-М., 1935.
8. Атабаев Қ.М. Қазақ баспасөзі – Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – Алматы: «Қазақ университеті», 2000.
9. «Бірлік туы» газеті. №14. 1917. 8 қараша.
10. Атабаев Қ.М. Қазақ баспасөзі – Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – Алматы: «Қазақ университеті», 2000.
11. «Бірлік туы» газеті. №15. 1917.
12. «Бірлік туы» газеті. №16. 1917.
13. Мұстафа Шоқай, Мария Шоқай. Естеліктер. – Ыстамбул, 1997.
14. Атабаев Қ.М. Қазақ баспасөзі – Қазақстан тарихының дерек көзі (1870-1918). – Алматы: «Қазақ университеті», 2000.

КАЗАХСКАЯ ПРЕССА И М.ШОКАЙ

Калелова Ж.У.

В данной статье рассматриваются проблемы казахской прессы начала XX века и деятельность представителя казахской интеллигенции Мустафы Шокая. Раскрывается феномен великого деятеля Мустафы Шокая, который однозначно признал колониальный характер советской власти в Туркестане и посвятил свою жизнь бескомпромиссной борьбе с ней, а также придал новое содержание интеллектуальному горизонту, никогда ранее не существовавшему в истории туркестанских народов.

Начало XX века было тяжелым периодом в истории казахского общества, для судьбы будущей нации. Переход от одного общества к другому углубил колониальный гнет. В то же время в социальной борьбе начала принимать участие совершенно новая политическая и социальная сила казахского общества - национальная интеллигенция. Получив образование в русских школах и университетах, чтобы служить в колониальной администрации и распространять русскую культуру среди казахов, интеллигенция собрала использовала весь свой потенциал для завоевания национальной независимости и роста национальной культуры, восстановления национальной жизни.

Ключевые слова: Структура государства, лидер нации, казахская пресса, свобода нации, автономия.

KAZAKH PRESS AND M.SHOKAY

Kalelova Zh.U.

This article examines the problems of the Kazakh press at the beginning of the twentieth century and the activities of the representative of the Kazakh intelligentsia, Mustafa Shokay. The phenomenon of the great leader Mustafa Shokai is revealed, who unambiguously recognized the colonial nature of Soviet power in Turkestan and devoted his life to an uncompromising struggle against it, and also gave new content to an intellectual horizon that had never existed before in the history of the Turkestan peoples. The beginning of the twentieth century was a difficult period in the history of Kazakh society, for the fate of the future nation. The transition from one society to another deepened the colonial oppression. At the same time, a completely new political and social force of the Kazakh society - the national intelligentsia - began to take part in the social struggle. After being educated in Russian schools and universities to serve in the colonial administration and spread Russian culture among Kazakhs, the intelligentsia used their full potential to win national independence and the growth of national culture, and restore national life.

Key words: State structure, leader of the nation, Kazakh press, freedom of the nation, autonomy.

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021

ӨОЖ 9.433

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.026>

БӨКЕЙ ОРДАСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ ЖӘҢГІР ХАННЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ТҰЛҒАСЫ

Хуанган О.

Аталған мақалада Отан тарихындағы Кіші аумағының көптеген көтерілістермен ұлт-азаттық қозғалыстардың ошағы ретінде баяндай келе, Бөкей хандығының пайда болу тарихы, дамуы, жалпы Жәңгір ханның қызыметі туралы жан-жақтылығы қарастырылады.

Сонымен қатар Өткен мен бүгінгінің арасында терең тағылымды тәл тарихымыз күннен күнге толыға түсуде. Әсіресе отанымыздың бұрын көлеңкеде ысырылып қалған, елдігімізді айқындайтын, қоғамдық пікірді толыққанды қалыптастыратын тұстарымыз әлі көп. Қазақ жұртының еркіндігі мен азаттығы үшін алысып, қазақ елінің тарихын толықтырып, есімі аңызға айналған тұлғалардың гажайып ерлігін барша қауымға жария етуде олқылықтарымыз жеткілікті. Қазіргі кезде қоғамның дамуын, елдің экономикалық қуаты мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде білім беру жүйесінің, адам ресурстарының рөлі мен маңызы артты. Ұлттық санамыз оянып, тарихымыздың тамыры тереңде жатқанын сезініп, халқымыз бастан өткізген белгілі кезеңдерге жаңа көзқараспен қарауға кез келді. Әсіресе, Патшалық Ресейдің саяси мемлекеттік басқару мекемелері жүйесінің орнауы қазақ жерін бағындырып, ғасырлар бойы қалыптасып келген қазақ халқын мемлекетігінен айырды.

Осындай қиын қыстау заманында халқына пана бола білген, есімі ел жадында сақталған тұлғалардың қатарында Бөкейдің ұлы Жәңгір ханды да атап айтуымызға болады.

Кілт сөздер: ұлт-азаттық қозғалыс, Жәңгір хан, ұлт еркіндігі, хандық билік, қиын-қыстау заман.

Қазақ жұртының еркіндігі мен азаттығы үшін алысып, қазақ елінің тарихын толықтырып, есімі аңызға айналған тұлғалардың ғажайып ерлігін барша қауымға жария етуде олқылықтарымыз жеткілікті. Қазіргі кезде қоғамның дамуын, елдің экономикалық қуаты мен ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етуде білім беру жүйесінің, адам ресурстарының рөлі мен маңызы артты. Ұлттық санамыз оянып, тарихымыздың тамыры тереңде жатқанын сезініп, халқымыз бастан өткізген белгілі кезеңдерге жаңа көзқараспен қарауға кез келді. Әсіресе, Патшалық Ресейдің саяси мемлекеттілік басқару мекемелері жүйесінің орнауы қазақ жерін бағындырып, ғасырлар бойы қалыптасып келген қазақ халқын мемлекетігінен айырды. Осындай қиын қыстау заманында халқына пана бола білген, есімі ел жадында сақталған тұлғалардың қатарында Бөкейдің ұлы Жәңгір ханды да атап айтуымызға болады.

XVIII ғасырдың ортасынан қазақ тарихында отаршылдықтың дәуірі басталды. Қуатты екі елмен іргелес жатқан халық бұл жолға соқпай өтуі мүмкін де емес еді. Қытай мен Ресейдің ең алдымен қазақ жерін өздерін сырт жаудан қолдамайтын аралық аймақ деп қараса, келе-келе тойымсыз Ресейдің өзгенікін иемденгісі келіп тұратын империялық пиғылы басым түсті.

Патша өкіметінің отарлау саясатының негізгі мақсаты қазақ даласын түпкілікті билеу еді. Осы ойын жүзеге асыру үшін бірнеше реформа жасап әуелі елдік ұйытқымызды жойып, этникалық бірлігімізден, содан кейін ұлысымызды бөлшектеп, жеке-жеке губернияға бөліп жер тұтастығымыздан айырды. Ресей бұл ойын асықпай, өте сақ жүргізіледі.

1801 жылы Кіші жүздің рулары Бөкей сұлтанның басшылығымен Жайық өзенінің оң жағасына өтуге арнаулы рұқсат алғаннан соң, екі өзен Жайық және Еділ аралығында Ішкі ордада Бөкей хандығы құрылды. 1812 жылы Ішкі орда ханы болып Бөкей тағайындалады. Бөкей хандығы 1812 жылдан 1845 жылға дейін Ресейдің қарамағындағы монархиялық мемлекет болды. 1815 жылы мамырдың 21 күні Бөкей ханы өлді. Оның баласы тым жас болғандықтан басшылықты оның інісі Шығай Нұралыұлы хан атанған. 1824 жылы Жәңгір ер жеткеннен кейін Орынбор шекара әкімшілігінің қолдануымен Бөкей ордасының ханы болады. Жәңгір хан Бөкей ордасында көптеген әлеуметтік-экономикалық шаралар жүргізіп, Ресей мен Бөкей хандығы арасындағы қатынасты дамытады. Жәңгір қазақ балаларының білім алуына көп көңіл бөлген адам. Хан даласының жері экономикалық еркін аудан болғанын білеміз. Сондықтан Жәңгір хан жүргізіп отырған саясаты Астрахань және Орынбор Шекара комиссияларының әкімшілігі сырттай ғана бақылап, ханға толық билік берген.

Патша үкіметінің Кіші жүзде жүргізген саясаты, әсіресе, Жәңгір ханның саяси тұлғасына қатысты пікірлер қазіргі күннің талабына сай, ұлттық мүдде тұрғысынан жан – жақты зерттеу маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Осы айтылғандар ғылыми жұмысымының өзектілігін айқындай түседі.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Бөкей хандығының пайда болу тарихы, дамуы, жалпы Жәңгір ханның қызметі көптеген тарихшыларды қызықтырады. Бұл тақырыпқа байланысты алғашқы басылымдар XIX ғасырдың 20-30 жылдарында пайда болды. Оларға Қазан университетінің профессоры К.Ф. Фукустың және Дерпт университетінің профессоры К. Гебельдің публицистикалық очерктерін, атақты тарихшы А.И. Левшиннің «Геродот казахского народа» атты үш томдық монографиялық еңбегін, И.Казанцевтің мақалаларын мысалға келтірсек, қателеспейміз. Бұл басылымдарда Ішкі Орда жайлы айқын және жеке көзқарастарын біле отырып, елдің табиғаты, тұрғындары, қызықты этнографиялық деректер және биографиялық мәліметтер ала аламыз [1].

XIX ғасырдың 40-50 жж. жазылған және басылып шыққан жұмыстарға М.Я. Киттар, ағайынды Я.В. Ханыков пен Н.В. Ханыков, Н. Троицкий, Ф.А. Бюлер, А. Терещенко, П.И. Небольсиндердің зерттеулерін атап өтуге болады. Бұл авторлардың зерттеулерінің ғылыми-танымдық байлығы мынада: Ішкі орда тарихына байланысты жан-жақты мәліметтер, тұрғындарының тайпалық құрылымы, көшпелі мал шаруашылығының ұйымдасуы, қазақтардың орыс көпестерімен сауда байланыстарының дамуы, қазақ қоғамының ішкі саяси құрылысы, тұрғындардың мәдени өмірі, т.б. мағлұматтар берумен бірге, Бөкей және оның ұлы Жәңгір хан туралы да мәліметтерінің маңызы зор.

Ішкі Орда жайлы тарихи – этнографиялық жұмыстар ішінде XIX ғ. 60-70жж. басылған, қазақ қоғамының мал шаруашылығы және экономикалық құрылымына баса назар аударған П.И. Медведскийдің зерттеулерін, Бөкей ордасының ішкі саяси жағдайын зерттеген Орынбор шенеунігі және Қазақстан зерттеушісі М.И. Иваниннің мақалаларын, сонымен қатар 1862 ж. Орыс Географиялық қоғамының күміс медальінің иегері атанған, дарынды қазақ зерттеушісі М.С. Бабажановтың арнайы мақалаларын да айтуға болады.

Кеңес дәуірінің бірінші онжылдығына шыққан ірі басылымдар М.П. Вяткиннің «Очерки по истории Казахской ССР», Исатай мен Махамбет бастаған Бөкей немесе Ішкі Ордадағы азаттық күрес тарихын зерттеген кеңес тарихшылары В.Ф. Шахматовтың «Ішкі орда және Исатай Тайманов бастаған шаруалар көтерілісі», А. Рязановтың «40 лет борьбы» деп аталатын зерттеу еңбектерінде берген [2].

Әрине, Ішкі Орда туралы ғылымда көптеген очерктер мен монографиялардан басқа 1947 ж. Қазақ зерттеушісі Б. Аспандияров Алматыда «Образование Букеевской орды и ее ликвидация» тақырыбында кандидаттық диссертация да қорғады. Мұнда автор Қазақ ССР Орталық мемлекеттік мұрағатының (ол кезде ЦГИА КазССР) көптеген құжаттық мәліметтерін негізге ала отырып, Бөкей хандығының пайда болу себептерін, оның XIX ғ. I жартысындағы әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайын, патшалық отарлау саясатының кейбір аспектілерін айқын көрсеткен.

XX ғ. 50-80 жж. Бөкей ордасы тарихы жайлы 1964 ж. Алматыда «Казахско-русские отношения в XVIII-XIX вв.» құжатты жинақта 33 құжат басылды. Аталған кезеңде ең ірі зерттеулердің бірі атақты қазақ ғалымы С.З. Зимановтың монографиясы болды. Ол Бөкей ордасының құрылу үрдісін зерттеумен бірге, төменгі Жайық және Орал өзендерінің арасындағы қазақтардың рухани және материалдық мәдениетін зерттеуге ерекше мән берген.

Тәуелсіздігіміздің көк туы желбіреген тұста мәселеге мән берушілердің алдыңғы қатарында зерттеуші А.Б. Бердіғожин тұрды. Ол 1836-1838 жылдардағы Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің тарихнамалық тұрғыдан зерттеліп, кандидаттық диссертациясын қорғады [3]. Зерттеуші көтерілістің кеңестік кезеңде таптық тұрғыдан қарастырылып, феодализиге қарсы шаруалар күресі ретінде бағаланып, ұлт-азаттық сипатының бұрмаланғандығын атап өтеді. Сондай-ақ автор мәселенің зерттелу кезеңдерін қазан төкерісіне дейінгі зерттелуі мен кеңестік тарихнамада зерттелуін бөліп көрсетеді және Жәңгір ханның саяси тұлғасына жаңаша бағам беруге тырысады. Сол сияқты жалпы Бөкей хандығы оның ішінде Жәңгір ханның саяси портреті мен қызыметі өзіндік баға беріп, жаңаша тұжырым жасаушы академик М.Қ. Қозыбаевты атауымызға болады. Автор Жәңгір хан турасында мол мәліметтерді жариялай отырып, оның тарихта алатын орынын айқындап береді. Ал қазіргі кезде бұл мәселелерді толыққанды зерттеушілер қатарына Ж. Ормах, Т. Рысбеков, Ғ. Қарабалин, Боранғалиұлы, К. Бәкімова, т.б. ғылыми – зерттеушілерді атауымызға болады.

Аталған зерттеушілердің еңбектері тарихшыларды күні бүгінге дейін белгісіз мәліметтермен қамтамасыз етіп, олардың Отанымыздың тарихын терең танып - білуіне көп көмегін тигізуде.

Зерттеу нысаны – Ішкі Бөкей ордасы, оның ішіндегі Жәңгір ханның саяси тұлғасы мен тарихтағы орнын анықтау болып табылады.

Ізденіс жұмысының негізгі мақсаты мен міндеттері: Аталған зерттеу еңбектерін пайдалана отырып, Кіші Жүздің тарихымен танысу және Жәңгір ханды саяси тұлға екендігін нақтылау жұмысымыздың басты мақсаты болып отыр. Аталған мақсатымызға сәйкес тақырыптың мазмұнын ашуда төмендегідей міндеттер тобы қойылып отыр:

- Кіші Жүздегі саяси жағдай және Бөкей хандығының құрылуының алғышарттарына тоқталу;

- Бөкейдің билікке келуінің мәнін ашу;

- Жәңгір ханның билікке келуі және оның реформаторлық қызметіне тоқталу;

Ішкі Орданың құрылу себептерін тарихшыларымыз әр түрлі түсіндіреді, демек ортақ пікір жоқ. Революцияға (қазан) дейін де, кейін де Ішкі Орданың тарихын зерттеген тарихшылардың басым көпшілігі оның құрылуын Бөкей ханның жеке басымен, хандық билікке келуі үшін жасалған әрекеттерімен және Кіші жүздің ішінде болып жатқан өзара қырқыстармен, көтерілістермен байланыстырады. Кіші жүз қазақтарының азаттық қозғалысының тарихы туралы арнаулы зерттеудің авторы А. Рязанов Ішкі орданың пайда болуы жетіру және байұлы ру бірлестіктерінің өзара тартысының нәтижесі болды деп есептеді. «Байұлы ұрпағы қазақтарының біразы, - деп жазды ол, - жетірулықтардан қысым коргеннен кейін Бөкей сұлтан бастап «ішкі» жаққа көшіп кетті. Сөйтіп осында Ішкі немесе Бөкей ордасын құрды». Алайда кейінгі уақытта фактілер бұл болжамды дәлелдемеді. Оралдың оң жағалауына өткен қазақтардың көпшілігі байұлы мен жетіруға жатты, рас, бастапқы кезеңде байұлы басымырақ болды. Қазақстан тарихын зерттеуші М.П. Вяткин Ішкі орданың құрылуына шаруашылықтың құлдырауы, жердің тарлығы қатаң шаруашылық дағдарысы және феодалдану үрдісінің терендеуі, үй ішінде үй тігіп, Ішкі Ордасының құрылуына алып келді деуі тарихи шындық. Оның пікірінше, қазақтардың Оралдың оң жағалауына «мәңгі бодандыққа» өтуі XVIII ғасырдың 50 – ші жылдарында басталған процестің заңды қорытындысы болды, яғни ол көшіп-қонатын жаңа жер алу жолындағы ғасырдың жартысына дерлік созылған күреспен байланысты болды.

XVIII ғасырдың 30 – жылдары Кіші жүздің Ресей империясының қол астына өтуі орыстар үшін шығысқа бағытталған отарлық саясатты бастау үшін қолайлы жағдай туғызды. I – Петр патша кезінде алып империяға айналған Ресей, өз жеріне тағы да біршама жерлерді қосып алуға кірісті. Ал, шығыстағы Орта Азия мемлекеттерін отарға айналдыру үшін алдымен қазақ жерінен бастау қажет болды.

Ресейдің отарлық саясатының ерекше күш алған кезеңі, бұл XVIII ғасырдың соңы еді. Осы кезеңде Кіші жүзде Патша үкіметі мен хандық билікке қарсы халық қозғалысы күшейе түсті, сұлтандар арасында да билікке талас орын алды. Ақыры Кіші жүз халқы екіге бөлініп, бір бөлігі 1801 жылы Жайық өзенін асып, жаңа мекенге қоныс тепті. Бұл орын алған ахуал Ресейдің Кіші жүзде арандату саясатын жүргізіп, екі бөлікке бөліп, әлсірету мақсаты орындалғанын көрсетеді. Өйткені 1799 жылы Нұралы ханның баласы Бөкей сұлтан Ресей патшасы I Павелге бос жатқан Еділ мен Жайық аралығын мекендеу туралы өтініш білдірген кезде Ресей патшасы ұзақ ойланбастан өз келісімін берген еді. Осыдан, яғни 1801 жылдың 11 наурызынан бастап Бөкей ордасы тарихи сахнаға шықты. 1801 жылы құрылған Бөкей хандығы қазақ тарихына бірнеше жаңа есімдерді алып келді. Оларға Бөкей, Шығай, әлі де болса күні бүгінге дейін зерттеушілердің пікір таласына айналған әйгілі Жәңгір, сонымен қатар ержүрек қолбасшы Исатай, батыр, әрі жырау Махамбет және Жәңгірдің немересі ақын Шәңгерей, күйлері қазақ музыкасының алтын қорына енген күйшілер Құрманғазы, Дәулеткерей және Динаның есімдері халқымыздың жадында мәңгілікке сақталып қалды.

Бөкей хандығы құрылғаннан бастап Орынбор губернаторлығына бағынышты болып, бірінен соң бірі алма-кезек губернаторлық қызметке келген орыс шенеуніктерінің қадағалауы мен бұйрықтарын орындаумен өмір сүріп келді. Ресейдің еуропалық бөлігіне жақын орналасқан хандық өз тарихында бірнеше саяси әкімшілік өзгерістерге ұшырап, орыстандыру шаралары ауқымды жүзеге асқан аймаққа айналды.

Бөкейұлы Жәңгір хан (1801—1845) — Кіші жүздің Әбілқайыр хандығынан бөлініп шыққан Бөкей ордасының соңғы ханы, Әбілқайырдың шөбересі, Нұралының немересі. Оның шын аты Жиһангер. Әкесі Бөкей Еділ мен Жайық арасындағы елін әуелі сұлтандық дәрежеде басқарады да, кейін орыстың қазақ хандықтарын бөлшектеп, әлсірете беру саясатына орай 1812 жылы хан атағын алады. Бірақ ол хандықтың қызығын көп көре алмай, 1815 жылы қайтыс болады. Хан тағы мұрагерлік жолмен Бөкейдің артында қалған үш баласының үлкені сыртта Астрахань губернотары Андреевскийдің үйінде оқып жүруіне байланысты, ол ер жетіп, оң солын жете танығанша билікті Бөкейдің інісі Шығай сұлтан қолға алады. Еуропалық білім алып, орысша тәрбиеленіп, хандықты әкімшілік жағынан басқару тәсілдерін үйреніп келген жас жігіт 1823 жылдан бастап билік тізгінін өз қолына алғаннан кейін, патша өкіметінің саясатын бұлжытпай орындап, Батыс Қазақстанда жүзеге асырушы қуыршақ ханның бірі болады. Ішкі Орданың іргесі бекіп, ішкі әлеуметтік — шаруашылық жағдайы қалыптасып, нығайған тұсы 1823 — 1845 жылдары Жәңгір хан басқарған кезең болатын. Көзі ашық, көкірегі ояу, орыс, татар, араб, парсы тілдерін жетік меңгерген Жәңгір Ресей үкіметінің көптеген наградаларымен марапатталып, алтын тәжбен безендірілген I дәрежелі Әулие Анна орденінің кавалері атанып, генерал — майор шеніне дейін көтерілген тұңғыш қазақ ханы. Жәңгір 1824 жылдың күзінде Орынбор муфтиі Мұхамеджан Хусейновтың қызы Фатимаға үйленеді. Фатима еуропаша білім алған, тілдерді жетік меңгерген, би, музыкаға жақын болатын. 1826 жылы хан Жәңгір жұбайы Фатима ханшамен Орыс патшасы Николай I-нің таққа отыру рәсіміне шақырылады. Мәскеу қаласында өткен салтанатта Фатиманың білімділігі мен мәдениеттілігіне орыс интеллигенциясы, Фатиманы биге шақырған Николай патшаның өзі де, оның орысша таза сөйлеп, билегеніне тәнті болады. 1827 жылы Жәңгір хан патшаға ерекше шеберлікпен жасалған киіз үй сыйға тартады. 1829 жылы императрица Александра Федоровна Фатима ханшаға бразилия топаздарымен безендірілген алтын диадема, тарақ және сырға сыйлайды. Жәңгір хан өзі билік құрып тұрған кезде елді отырықшылыққа көшіру, мектеп ашып балаларды оқыту мәселесіне ерекше көңіл бөлді. Ол ашқан мектептен білім алған алғашқылардың бірі белгілі қазақ этнографы, Орыс география қоғамының қызметкер мүшесі Мұхаммед Салық Бабажанов бұл ретте былай деп жазады: ...ханның ықпалымен және жанашырлығымен Ордадағылар білімнің қажеттілігін сезіне бастады. Күні кешеге дейін еліміздің, тарихынан кесіп тұрып орын алатын қазақтың біртуар ірі тұлғаларының атын атап олардың есімдерін құрметтеу былай тұрсын оларды ескеруден де қалдық. Оған себеп жетпіс жылдан астам билік құрған кешегі Кеңестік идеологияның әсері болатын. Шындығында да олар ескеруге лайықсыз ба еді? Осындай тарихи тұлғалардың бірі Жәңгір хан Бөкейұлы еді. Жәңгір хан кім? Қандай саясат ұстанды? Халқына қайыр- шапағаты тиді ме? — деген сауалдарға жауап іздеген болсақ оған тарихи деректер былай деп жауап береді. Тарихи деректер Жәңгір ханның отарлаушылар саясатынан халқын қорғаушы, еліне мәдениет пен білім, мұсылман дінінің нұрын себуші хан ретінде көрсетеді. Сонымен Жәңгір хан кім? 1845ж Бөкей хан өлгеннен кейін ханының тағын өз баласы Жәңгірге өсиет еіп қалдырды, ал ол кәмелетке толғанға дейін уақытша басқаруда өз туған інісі Шығай сұлтанға тапсырды. 1823 жылғы 22 маусымда патша Жәңгірді ішкі Орданың ханы деп тану туралы грамотаға қол қойды, ол 1824 ж 26 маусымында Оралда ертедегі рәсім сақтала отырып патшалық өкімет орындарның бақылауымен ол хан болып жарияланып, 20 жылдан астам уақыт билік етті.[4]

Жәңгір ханның ағартушылық саясаты Ресей империясының саяси билігінің ықпалы арқылы жасалған жоқ. Дегенмен жаңа Еуропалық білім жүйесі Ресей арқылы келгені, бұл тарихи шындық. Осы білім жүйесін дамытуды Жәңгір хан Ресей империясы көмегімен жүзеге асырды. Бірақ, Ресей империясы отарлау саясатын жүргізгенімен жаңа Еуропалық білім жүйесін жалпы Қазақстанға, оның ішінде Ішкі Бөкей Ордасында қалыптастыруға арналған арнайы ағартушылық саясаты болған жоқ. Сондықтан тек Жәңгір ханның өтініштерімен ғана отарлаушы Ресей империясы білім саласына өзінің көмегін жасап

отырған. Жәңгір ханның өтініштеріне кейін Ресей қазақ балаларының оқу-тәрбие алуына мән берген. Жәңгір ханның ағартушылық іс-әрекетінің арқасында Қазақстанда, оның ішінде Ішкі Бөкей Ордасында тұңғыш рет ұлттық білім мен тәрбиенің негізі қалыптасты. Қазақ балаларына орысша және орыстық рухта тәрбие беру, христиандық дінге шоқындыру Ресейдің басты саясаты болған. Мұндай мәліметтерді мұрағаттық материалдар дәлелдейді. Мұрағат деректері бойынша христиан дінінің миссионерлері (дін таратушылар) қазақ балаларын шоқындыру саясатын жүргізген. Қазақ балаларын шоқындырудан құтқару үшін Жәңгір хан бастапқы оқу-тәрбиені ислам мәдениеті негізінде беру үшін мұсылман мектептері мен медреселерін ашты. Мұндағы Жәңгірдің ойы қазақ балаларының бойында ұлттық және ислам мәдениеті арқылы ұлттық рухты дамытуды қолға алу болды. Жалпы қазақ халқының бойына көптеген ғасырлар бұрын ислам мәдениеті қалыптасқанын айта кеткен жөн. Жәңгір хан тұсында ислам діні мемлекеттік дін мәртебесін алғаны тарихи деректерден белгілі. Ең басты айта кеткім келетіні ұлттық мәдениет пен имандылықтан ұлттық рух, патриоттық сезім, солар арқылы ұлттық идеология жас ұрпақ бойыша қалыптасуы, жан тәні мен психологиялық сана-сезімінде ұлттық оқу-тәрбие арнауы бала қаншалықты орыстық рухта білім алса да, бастапқыда қалыптасқан ұлттық тәрбиені жеңе алмайды, қазақ балаларының бұзылуына жол бермейді. Осыны Жәңгір хан жақсы түсінген еді. Ішкі Бөкей Ордасындағы Жәңгір ашқан алғашқы орыс-қазақ мектебі Орталық мектеп деп аталған [5].

Осылайша XIX ғасырдың екінші жартысында Бөкей ордасында Ресей мемлекетіне қызмет ететін жергілікті қазақтардан құралған элита қалыптасқан болатын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қасымбаев Ж.И. Жәңгір хан. – Алматы, 1998. – 15 б.
2. Қасымбаев Ж.И. Жәңгір хан. – Алматы, 1998. – 18 б.
3. Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. – 3-том. – Алматы: Атамұра, 2002. – 765 б.
4. Қасымбаев Ж.И. Жәңгір хан. – Алматы, 1998. – 37 б.
5. Боранғалиұлы Т. Әуенімен әйгілі Әбілқайыр әулеті // Егемен Қазақстан. – 2009. – 26 қыркүйек.

ПРОСВЕТИТЕЛЬНАЯ ЛИЧНОСТЬ ХАНА ЖАНГИРА В ИСТОРИИ БУКЕЕВСКОЙ ОРДЫ

Хуанган О.

В статье рассказывается об истории становления и развития Бөкейского ханства, о разнообразии деятельности Жангир-хана в целом, описывается Малый край в истории страны как центр многих восстаний и национально-освободительных движений.

По мимо того Между прошлым и настоящим наша глубоко изученная история становится все более и более полной. В частности, у нас еще есть много аспектов, которые определяют нашу страну и полностью формируют общественное мнение. У нас достаточно недостатков, чтобы бороться за свободу и свободу казахского народа, завершить историю казахского народа, раскрыть всему обществу удивительные подвиги легендарных людей. В настоящее время возросла роль и значение системы образования и человеческих ресурсов в обеспечении развития общества, экономической мощи и национальной безопасности страны. Пришло время пробудить наше национальное сознание, почувствовать глубокие корни нашей истории, взглянуть на определенные периоды жизни нашего народа с новой точки зрения. В частности, установление царской системы политического государственного управления в России покорило казахские земли и лишило казахский народ государственности, которая формировалась веками. Жангир

Хан, сын Бокея, был одним из тех, кто нашел убежище в такое трудное время и чье имя помнят в стране.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, Жангир хан, национальная свобода, ханская власть, трудные времена.

ENLIGHTENING PERSON OF KHAN ZHANGIR IN THE HISTORY OF THE BUKEY HORDE

Huangan O.

The article tells about the history of the formation and development of the Bokey Khanate, about the variety of activities of Zhangir Khan in general, describes the Small Territory in the history of the country as the center of many uprisings and national liberation movements.

In addition, Between the past and the present, our deeply studied history is becoming more and more complete. In particular, we still have many aspects that define our country and completely shape public opinion. We have enough shortcomings to fight for the freedom and freedom of the Kazakh people, to complete the history of the Kazakh people, to reveal to the whole society the amazing feats of legendary people. Currently, the role and importance of the education system and human resources in ensuring the development of society, economic power and national security of the country has increased. The time has come to awaken our national consciousness, to feel the deep roots of our history, to look at certain periods of the life of our people from a new point of view. In particular, the establishment of the tsarist system of political government in Russia conquered the Kazakh lands and deprived the Kazakh people of statehood, which had been forming for centuries. Zhangir Khan, son of Bokey, was one of those who took refuge in such a difficult time and whose name is remembered in the country.

Key words: national liberation movement, Zhangir khan, national freedom, khan power, hard times.

Материал поступил в редакцию: 29.09.2021 г.

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 29.09.2021 ж.

**ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ
ПСИХОЛОГИЯ**

**ПЕДАГОГИКА И
ПСИХОЛОГИЯ**

**PEDAGOGY AND
PSYCHOLOGY**

LESSON STUDY AS A COLLABORATIVE APPROACH OF TEACHERS' PROJECT-RESEARCH ACTIVITY

Yessimbekova A.O., Nurseitova N.N.

The article studies the Lesson Study as an approach to train teachers for project research activity and the ways teachers develop and improve their knowledge and teaching practice in their fields through the Lesson study. Lesson Study enables teachers to conduct lessons on a democratic basis, impact the quality of knowledge and understand how they can meet the needs of the students. Teachers should collaborate, enrich each other with new ideas and come up with new approaches. Development of professional skills and the desire to study “always or all my life” - these are the requirements of modernity.

Key words: *lesson study, collaboration, research, professional development.*

Introduction

Every teacher in modern society should be constantly in the improvement process of his pedagogical professional level. At present the most effective and affordable way to do this is the Lesson study. Study of the lesson is the core form of professional development for teachers, the purpose of which is the continuous improvement of teaching and the development of conceptual pedagogical approaches. It differs from other forms of professional development. Lesson study keeps students under observation.

Actually, the term “lesson study” was implemented by the influential scientist Makoto Yoshida in 1999 and outlined as kind of method - cooperated group of teachers who periodically meet for a long period of time to enhance a certain lesson by creating, working and testing this lesson. As described by Jacqueline Hard and Lori Licciardo-Musso – “this is a professional development cycle focused on teachers planning, observing and reviewing research lessons”. [1, 388] The study of the lesson should not be confused with the traditional “open lesson”. In a simple lesson, colleagues present make a list of mistakes, discuss them, give advice and instructions and observe the actions of students, pay attention to their progress, communicate with them and identify their difficulties and use them in discussing and improving the lesson.

In this paper, we will focus on theoretical understanding of Lesson study and the ways of its application at schools. It aimed at promoting teachers to reflect about the quality of teaching through collaboration and thorough design of a lesson. We will consider Lesson study as project-research activity of teachers as well as the effective learning outcomes of students. The paper will provide the descriptions of all the stages of Lesson study and the implementation in practice.

Relevance of the research

The development of science is the priority of any country. If any person including teacher obtains research competence the quality of education will be higher. In this regard the President of Kazakhstan Kassym-Jomart Tokayev in his Nation Address “Kazakhstan in a new reality: time for action” (September 1, 2020) declared: “I would like to touch upon the issue of the development of science. Here we need a fresh look, new approaches, reliance on international experience” [2].

Lesson Study approach is spread worldwide and it is successfully used both in sphere of Education and thought discipline. Along with it, professional collaboration is also on the agenda of education. And Lesson study is a combination of teachers' professionalism and collaboration. Therefore, lesson study, due to its development and purpose dynamics, is based on and promotes collaboration and reflection as teachers work together, cooperating and supporting each other, while simultaneously being able to look at the practice of others while exposing their own. Thus,

teachers expand their knowledge and reassess their professional beliefs and dispositions, leading to changes in practice [3, 4].

In the 20th and early 21st centuries Lesson study was considered as one of the most significant professional development of teachers. According to TIMMS Lesson study provides high results of learners' achievement in many countries. The daily practical experience of teachers changes their understanding, which, in turn, affects their experience, therefore, the problem of improving the study of teaching and learning practice requires recognition of the significance of this pattern. Teachers build knowledge of classroom practice through school-based research. Practice confirms that the integration of the process of action research into the learning process improves it and enriches the practical experience of teachers and students.

This form of pedagogical practice originating from Japan, used in many countries of Asia, Europe, North America, Near of the East Africa. And in 2012 it was an acquaintance of Kazakhstan's teachers with the Lesson Study approach and in 2016, Kazakhstan became a member of the World Association for Lesson Study (WALS), which is a significant achievement in the way of introducing Lesson Research as an approach to the professional development of teachers in the country.

Methodology

The study of the lesson has been practiced in our educational environment for several years, and we can highlight the basic principles formed from the experience of application:

- Improvements are Continual and Incremental. Identify that improvements cannot be accomplished in the short term overnight. Constraints emanating from the professional culture of teachers, in the form of the cultural scripts that shape their practice, and the organizational culture of schooling, which reinforces them, need to be identified, and action strategies for ameliorating them developed and tested [4, 135–136];
- A collaborative approach to the lesson. Joint planning of a lesson to solve an actual problem, which means problems in the field of theoretical and methodological;
- Focusing on Teaching, not Teachers (identification of difficulties and achievements of students in the process of attending classes);
- Constant Focus on Student Learning Goals and analysis of students' needs and suggestions (through an interview with a student) and their implementation during the lesson through the following communication;
- Making Improvements in Context and in the work of teachers which means making positive changes based on the discussion held after the lesson to improve the basis of the lesson.

Jack Whitehead and Jean Mc Niff explain that “the social sciences are currently the dominant form in educational research, with their own tried and trusted methods for assessing quality. These methods position practitioners as capable of generating quality policy-informed practices but not so capable of generating quality theory. Practitioners need to remedy this situation if they are to participate in public debates about the future of evidence-based educational practices, by showing that their claims to be generating quality theory should be taken seriously. They can do this by demonstrating their competence in making scholarly judgements about their work, and by making the standards of judgement they use in assessing the quality of their own accounts available to peer action researchers and the wider educational research community. These matters need urgent attention, especially since the introduction of recent influential performance management orientations in some action research literatures that share the same epistemological values of domination and control as many of the social sciences” [5, 4].

Other group of researchers tries to help in their professional development during COVID-19. The transformation of practices involves transformations in how people understand their practices, what they do, and how they relate to one another in practice. “Our ways of saying, doing and relating can each be transformed, but always in relation to other people. We argue that the educators involved in the action research processes will be able to articulate their area of

professional practice for development. For example, educators could choose to transform a particular kind of educational practice — like the shift from face to face teaching and learning to distance teaching and learning. They might also embark on a paradigm shift from a conservative view of education as transmission of knowledge, skills and values to a liberal view of education as self-formation” [6, 395].

Results

The implementation of Lesson study was at school #24 for the students of the 9th grade on discipline “English”.

1. Our focus-group consisted of 6 people including a deputy director and an external expert. The groups worked out the group rules and distribute the duties.

2. The research problem was how to develop students’ speaking skills at English lessons. Case-study had been chosen as a method to achieve the goal.

3. Planning of lesson 1 set up the topic “Sport” according to the calendar-thematic plan. Students were divided into two groups: “parents” and “students” and they solved the case if it is appropriate to include extreme kinds of sport into educational program of the school. Teachers discussed every point of the lesson plan focusing on the aim, learning outcomes. Three people, Student A, Student B and Student C, had been selected to observe.

4. One of the members of focus group held the lesson; it is worth noticing that the lesson plan is suitable for every teacher. But for the following cycles we decided to change the teachers, it means everyone had an opportunity to experience and improve his own professional skills.

5. The results of every lesson were discussed, the first cycles didn’t give the expected outcomes and we decided to break Case-study to pieces. Students couldn’t conduct a discussion due to their no fluent English that is why the students were provided with speech patterns and ready grammar constructions to start talking. From the second research lesson students had peer assessment which led to peers learning.

6. During the interview of focus pupils we found out that one student was afraid of communicating in foreign language and two girls, on contrary, tried to be in a highlight before the audience.

Recommendations

For better Lesson study we recommend:

- to have not only survey before the first research lesson but other activities as well, in order to know the problems of the class better, for instance, discussions, competitions, conferences etc;
- to design strict rules for the researchers and follow them to solve research question more effective;
- to work out the mechanisms carefully for choice of educational material;
- to study more theoretical material to understand research problem and have efficient lesson plan;
- to think over the SMART goals for teachers-researchers and always ask questions like: “What have I achieved?”, “Have I developed my professional skills?”.

REFERENCES

1. Jacqueline Hard, Lori Licciardo-Musso. Lesson Study: Teacher-Led Professional Development in Literacy Instruction, 2005, p. 388-394
2. https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/president-of-kazakhstan-kassym-jomart-tokayevs-state-of-the-nation-address-september-1-2020
3. Adriana Richit, João Pedro da Ponte, Ana Paula Tomasi. Aspects of Professional Collaboration in a Lesson Study, International Electronic Journal of Mathematics Education 2021 #16 (2), p. 4.
4. Stigler, J. W., Hiebert, J. The teaching gap: best ideas from the world’s teachers for improving education in the classroom. New York: Free Press, 1999 pp 135–136.

5. Jack Whitehead, Jean McNiff. Action research: living theory. Sage Publications, London, 2006 p. 4.

6. Mohd Syafiq Aiman Mat Noor, Satirah Ahmad, Zailah Zainudin. Initiating a professional development on action research during the Covid-19 pandemic. Nali symposium, 2020 p.395.

ЛЕССОН СТАДИ КАК КОЛЛАБОРАТИВНЫЙ ПОДХОД ПРИ ПРОЕКТНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ

Есимбекова А.О., Нурсеитова Н.Н.

В статье лессон стади рассматривается как подход при проектно-исследовательской деятельности учителей и то, как они могут развивать и совершенствовать свои знания и практику преподавания в своих областях посредством изучения урока. Лессон стади позволяет учителям проводить уроки на демократической основе, влиять на качество знаний и понимать, как они могут удовлетворить потребности учащихся. Учителя должны сотрудничать, обогащать друг друга новыми идеями и предлагать новые подходы. Развитие профессиональных навыков и желание учиться “всегда или всю жизнь” - таковы требования современности.

Ключевые слова: *урок-исследование, сотрудничество, исследование, профессиональное развитие.*

ЛЕССОН СТАДИ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ ЖОБАЛЫҚ-ЗЕРТТЕУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ КОЛЛАБОРАТИВТІ ТӘСІЛ РЕТІНДЕ

Есимбекова А.О., Нурсеитова Н.Н.

Мақалада лессон стади мұғалімдердің жобалық-зерттеу қызметіндегі коллаборативті тәсіл ретінде, мұғалімдердің өз білімі мен оқыту практикасын лессон стади арқылы қалай дамытып, жетілдіре алатындығы қарастырылады. Лессон стади мұғалімдерге демократиялық негізде сабақ өткізуге, білім сапасына әсер етуге және оқушылардың қажеттіліктерін қалай қанағаттандыруға болатынын түсінуге мүмкіндік береді. Мұғалімдер ынтымақтасып, бір-бірін жаңа идеялармен байытып, жаңа тәсілдерді ұсынуы керек. Кәсіби дағдыларды дамыту және «әрдайым немесе өмір бойы» оқуға деген ұмтылыс қазіргі заманның талаптары болып табылады.

Түйінді сөздер: *сабақ-зерттеу, ынтымақтастық, зерттеу, кәсіби даму.*

Материал поступил в редакцию: 07.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 07.10.2021

УДК-1/14 (075.8)

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.028>

ФИЛОСОФСКОЕ ПОНИМАНИЕ ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ЛИЦ С НАРУШЕНИЕМ ИНТЕЛЛЕКТА

Аликенова К.Н., Гусякова Ю.Л.

В статье рассматривается изменение отношения общества к лицам с нарушением интеллекта начиная с ранней истории человечества и заканчивая

современным этапом. В материале осуществлен анализ основных положений философских воззрений на проблему обучения и воспитания в трудах древнегреческих философов. Сравниваются подходы к обучению и воспитанию детей с ограниченными возможностями в Средние века, когда преобладало религиозное восприятие мира.

Авторы описывают значение эпохи Просвещения и произошедших за ее время изменений в философских взглядах на науку, знания, человеческий разум, способности, возможности самосовершенствования для дальнейшего формирования педагогической науки в целом и специальной педагогики в частности. Авторы рассматривают вопросы диагностики и классификации психических болезней и разграничение их от нарушений интеллекта в трудах основателей психиатрии – Пинеля, Эскироля и Жана Итара, а также изменения подходов к обучению лиц с интеллектуальной недостаточностью от отсутствия обучения, к обучению в специализированных школах и переходу на современном этапе к инклюзивному обучению.

Данный материал будет интересен широкому кругу читателей и будущим педагогам-дефектологам.

Ключевые слова: философия, нарушение, общество, знание, разум, способности.

В настоящее время в общественном сознании накопилось достаточное количество знаний и духовных ценностей, принципов и норм, которые дают возможность организовать свое бытие более гармонично и бесконфликтно. Поэтому и система специального образования в нашей стране претерпевает переход в сторону инклюзивного обучения, которое имеет целью сделать образовательный процесс более доступным для детей с особыми образовательными потребностями, путем создания специальных условий для получения качественного образования для каждого ребенка и его социальной адаптации.

Во все исторические периоды изменение общественного мнения и отношения государства к детям с особенностями в развитии происходили исходя из степени развития научных знаний, представлений и парадигм, экономического развития общества, возможностей системы образования, поскольку в специальном образовании объединяются знания, как минимум, трех наук – медицины, педагогики и психологии.

Специальная педагогика является отраслью педагогической науки, рассматривающей специфику и закономерности развития детей с ограниченными возможностями, условия их обучения и воспитания. Поэтому философские концепции лежат в ее основе так же, как и в основе любой педагогической теории. В данной статье мы рассмотрим основные этапы формирования представлений об обучении и воспитании детей с нарушением интеллекта в рамках философского контекста.

Философская наука древней Греции и Рима не располагала полными научными данными о причинах возникновения интеллектуальных и физических недостатков, поэтому и взгляды философов на эти проблемы были довольно резкими. Древнегреческий философ Платон считал, что больной человек бесполезен для себя и общества, и в основе его концепции воспитания лежало разделение детей на группы по способностям. В дальнейшем развитии науки это разделение станет философским обоснованием проблем диагностики. Аристотель в своих трудах отмечал, что «ни одного калеки ребенка кормить не следует». Сенека умерщвление детей с пороками развития считал руководством правилом разума «отделять негодное от здорового». Таким образом мы видим, что античные философы не рассматривали вопрос обучения и воспитания детей с нарушениями в развитии.

Ситуация несколько меняется с наступлением средних веков, когда религиозные воззрения стали доминирующими в философии. Бог и божественное становится главным предметом философского познания. А отношение к детям с нарушениями в развитии имеет противоречивый характер в различных религиях. Католическая религия рассматривает их как «детей дьявола», протестанты советуют их умерщвлять, а

православие и мусульманство призывало быть милосердным к таким детям, чтобы доказать свою преданность к богу.

Несмотря на проявление некоторой заботы и сочувствия к детям с нарушениями в развитии, речь о попытках их обучать и компенсировать недостатки развития не идет. Обществу была не важна судьба слабоумных, а служители православного и католического религиозных культов нашли возможность извлекать материальную выгоду собирая подаяния на призрение таких лиц.

Следует отметить и тот факт, что в эти периоды не было попыток объяснить закономерности работы психической деятельности. А всякое нарушение считалось происками темных сил. Первые предположения о том, что ум помещается в головном мозге, а чувства – в сердце, высказал еще Пифагор. Это стало огромным открытием в медицине, и последующие исследователи развивали именно эту мысль. Гиппократ приписывал работе мозга не только ум, но и эмоции. Эразистрат пришел к выводу, что площадь поверхности мозга и глубина извилин определяют развитие ума и способностей. Эти открытия, как и многие другие знания, были забыты, утрачены, признаны не соответствующими богословским учениям Средневековья.

Тем не менее, несмотря на преследование знаний, не согласующихся с церковными догматами, инквизиция не смогла остановить развитие науки, и к XV веку были восстановлены знания о природе и человеке древних греков и римлян и научные знания стали активно пополняться новыми фактами и доказательствами. Что касается лиц с недостатками развития, то для них стали появляться специальные лечебницы. Но медицинская помощь в них была больше пытками, чем лечением. Базеле Феликс Платтер наблюдал за поведением пациентов в подобных лечебницах и создал первую классификацию душевных болезней. Эта классификация описывает нарушения интеллекта, эмоционального состояния и физического состояния пациента. Описанные Платтером разные степени поражения интеллекта, памяти, воображения стали именоваться слабоумием.

Наступившая эпоха Возрождения, ставившая во главу гуманизм и антропоцентризм, многое изменила. Первым философом, призывающим к гуманному отношению к детям с отклонениями в развитии, стал Франческо Петрарка. Его считают родоначальником гуманизма, он изучил множество трудов античных философов, составлял свои трактаты о них, считал, что человек может творить сам себя, выступал против средневековой схоластики противопоставляя ей человеческое знание.

Эпоха Просвещения завершила отказ от понимания мира сквозь призму религии и считала разум главным критерием познания общества и человека. Достижения науки стали активно использоваться в интересах общественного развития и получения практической пользы. Становится массовым обучение детей в школе, появляются критерии успешности обучения, школы разделяются на разные виды в зависимости поставленных образовательных задач – начальная и средняя школы, школы для мальчиков и девочек, гуманитарные, военные школы. Принципы обучения (актуальные и в настоящее время) в своих трудах описал знаменитый педагог-гуманист Ян Амос Коменский. Он же высказал мысль о том, что необходимо обучать и глухих, и слепых и умственно отсталых детей.

Способности человека продолжают рассматриваться философских рассуждениях того времени. Термин «разум» определяется как способность понимания, но не данная человеку по факту его рождения. Джон Локк, Фрэнсис Бэкон, Бенедикт Спиноза убеждены, что разум формируется в процессе жизненного опыта, а знания человек получает благодаря способностям и усилиям.

Три способности человека описывает в своих трудах Иммануил Кант: чувственную интуицию, которая объединяет чувственные данные в формы пространства и времени; разумение, синтезирующее опыт; и разум, сообщающий суждениям последнее единство. На этих идеях основана классификация болезней Канта. Он подробно описал разницу

между слабоумием, характеризующимся снижением памяти, разума и восприятия и умопомешательством, пришел к выводу, что вылечить слабоумие невозможно, как нельзя вернуть жизнь омертвевшим органам и обосновал, исходя из этого, важность государственной поддержки этой категории лиц.

Филипп Пинель – основатель научной школы психиатров – добился права гуманного содержания больных в психиатрических лечебницах, им дали свободу передвижения, светлые палаты, лечебные процедуры и моральную поддержку, как часть лечения. В таких условиях у многих пациентов самочувствие улучшилось, а опасения общества об опасности, исходившей от душевнобольных, не подтвердились. В классификации состояний слабоумия им были выделены врожденная и приобретенная форма. Более полно эти формы были описаны учеником Пинеля – Эскиролем.

Ярким примером, подтверждающим возможность и необходимость обучения умственно отсталых детей, стала попытка Жана Итара обучать и воспитывать найденного в лесах Франции одичавшего 11-12-летнего мальчика. Наблюдения за мальчиком должны были дать ответ на вопрос: какое влияние имеет природа и цивилизация на личность человека. В своей работе Итар использовал тренировочные упражнения, основанные на развитии чувств, поскольку он был убежден, что именно чувства человека являются основой психической деятельности. Кроме того, большая работа была проделана по воспитанию у Виктора (так называли мальчика) социальных качеств, человеческих потребностей и речи. В результате Виктор научился фиксировать взгляд на предметах, привязался к няне, стал соблюдать элементарные гигиенические требования, научился складывать из букв отдельные слова. И хотя Итару не удалось сделать из мальчика нормального человека, он убедил всех, что даже глубоко умственно отсталые люди способны к обучению.

Дальнейшее развитие специального образования строилось по типу сегрегации, то есть отделении специального образования от общего. Создаются системы образовательных учреждений, в которых дети дифференцированы по возрасту и типу нарушения в развитии. С середины XX века этот принцип постепенно начинает разрушаться в странах Западной Европы и США.

Современная философия огромное значение придает уважительному отношению к различиям между людьми – толерантности. Это понятие становится все более актуальным в XXI веке и мире стремящимся к глобализации. В контексте специального образования толерантность означает интеграцию лиц с ограниченными возможностями в общество, стремление к их социальной адаптации и внедрение инклюзивного обучения, позволяющего получить доступное образование детям, исходя из их индивидуальных возможностей и изменения среды под их нужды. Современная теория эволюции составляет хотя и главную, но не единственную конкретно-научную основу и предпосылку эволюционной теории познания. Скорее она является базой для междисциплинарного синтеза, в который включается масса иного конкретного материала из биологии, этологии, физики, психологии, нейрофизиологии, антропологии, лингвистики.

В данной статье считается перспективным привлечение древнейших учений, отличающихся от современных, более широкими основаниями. Стоит обратить внимание на существенные различия между древнейшими учениями и наукой, ведущей отсчет от эпохи античности.

Литература

1. Касабек А., Аликенова К. Современная философия науки – Талдыкорган: ЖГУ имени И. Жансугурова, 2016 г. – 212 с.
2. Замский Х. С. Умственно отсталые дети. История изучения, воспитания и обучения с древних времен до середины XX века. М.: НПО «Образование», 1995.

3. Лега В.П. П. История западной философии. Ч. 1: Античность, Средневековье, Возрождение / ПСТГУ. М., 2007.
4. Назарова Н.М. К вопросу о теоретических и методологических основах инклюзивного обучения // Специальное образование. 2012. №2.
5. Никитич Л.А. История и философия науки: учебное пособие для студентов и аспирантов вузов/Л.А. Никитич. – М.: ЮНИТИДАНА, 2008. – 335 с.

АҚЫЛ-ОЙЫ КЕМТАР АДАМДАРДЫ ОҚЫТУ МЕН ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ОРЫНДЫЛЫҒЫН ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҮСІНУ

Аликенова К. Н., Гуслякова Ю. Л.

Мақалада адамзаттың алғашқы тарихынан бастап қазіргі кезеңге дейін қоғамның ақылолы кемтар адамдарға деген көзқарасының өзгеруі қарастырылады. Материал ежелгі грек философтарының еңбектеріндегі оқыту мен тәрбиелеу мәселесі бойынша философиялық көзқарастардың негізгі ережелерін талдайды. Мақалада ортағасырда мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту мен тәрбиелеу тәсілдері салыстырылған, оларда әлемді діни қабылдау үстем болған.

Авторлар ағарту дәуірінің маңызы мен оның кезінде болған өзгерістер туралы ғылымға, білімге, адамның ақыл-ойына, қабілеттеріне, жалпы педагогикалық ғылымның әрі арнайы педагогиканың одан әрі қалыптасуы үшін өзін-өзі жетілдіру мүмкіндіктеріне қатысты философиялық көзқарастардағы өзгерістерді сипаттайды. Авторлар психиатрияның негізін салушылар Пинел, Эскироль мен Жан Итар еңбектерінде психикалық аурулардың диагностикасы мен жіктелуі мен олардың интеллектуалдық кемістіктерден айырмашылығы мәселелерін қарастырады, сондай-ақ ақылолы кемістігі бар адамдарға білім жетіспеушілігінен оқыту әдістемесінің өзгеруі, мамандандырылған мектептерде оқытуға және қазіргі кезеңге көшуі, инклюзивті оқытуға.

Бұл материал оқырмандардың кең ауқымы мен болашақ мұғалім-дефектологтардың қызығушылығын тудырады.

Кілт сөздер: философия, бұзушылық, қоғам, білім, ақыл, қабілет.

PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF THE FUNCTIONALITY OF EDUCATION AND EDUCATION OF PERSONS WITH INTELLECTUAL IMPAIRMENT

Alikanova K.N., Guslyakova Yu.L.

The article examines the change in the attitude of society towards persons with intellectual disabilities from the early history of mankind to the modern stage. The material analyzes the main provisions of philosophical views on the problem of training and education in the works of ancient Greek philosophers. The author compares the approaches to teaching and upbringing of children with disabilities in the Middle Ages, when the religious perception of the world prevailed.

The authors describe the significance of the Age of Enlightenment and the changes that occurred during its time in philosophical views on science, knowledge, human mind, abilities, opportunities for self-improvement for the further formation of pedagogical science in general and special pedagogy in particular. The authors consider the issues of diagnosis and classification of mental illnesses and their differentiation from intellectual disabilities in the works of the founders of psychiatry Pinel, Esquirol and Jean Itard, as well as changes in the

approach to teaching people with intellectual disabilities from lack of education, to teaching in specialized schools and the transition to the present stage. towards inclusive learning.

This material will be of interest to a wide range of readers and future teachers-defectologists.

Key words: *philosophy, violation, society, knowledge, reason, ability.*

Материал поступил в редакцию: 05.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 05.10.2021

УДК 1/4 (075.8)

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.029>

ИННОВАЦИОННАЯ НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПРЕЛОМЛЕНИИ КОМПЬЮТЕРНОЙ ПРОГРАММЫ

Землянухин И.П., Аликенова К.Н.

Актуальность данной темы обусловлена повышением интереса общества к получению информации о значимости инноваций в программной среде. Ни для кого не секрет, что технологии окружают нас повсюду, а некоторые даже находятся рядом с нами постоянно. Из дня в день мы наблюдаем развитие той или иной сферы науки. Зачастую, это развитие направлено на улучшение качества жизни населения. Любое развитие сопровождается какими-либо открытиями, именуемыми инновациями. В данной статье я хотел бы осветить влияние научной инновационной деятельности в ракурсе программного обеспечения. Взаимосвязь программной среды с научно-техническим прогрессом безусловна, если учитывать тот факт, что человечество быстрыми темпами пришло к созданию мобильных высокотехнологичных устройств, которые требуют интеллектуального подхода в плане организации их управления. Программная среда представляет собой мост между устройством и человеком. Разумеется, это все повлекло за собой множество философских рассуждений данного научного направления, которые обусловлены не только вопросами влияния технологий на нашу жизнь в целом, но и видение инновационной деятельности с точки зрения философского взгляда человека. Ведь философия не только была прародительницей многих наук, но и всегда шла с ними наравне сквозь целые эпохи, существуя за счет выдающихся личностей каждого отдельно взятого промежутка времени.

Ключевые слова: *научная инновационная деятельность, приложения, программы, программное обеспечение, инновации, философия науки, технологии, прогресс.*

Научная инновационная деятельность играет все более заметную роль в росте ведущих индустриальных стран. В результате, правительства переключают свое внимание с политики в области науки и технологий на политику в области исследований и инноваций. Модели инновационного процесса развивались с течением времени с учетом множества факторов.

Инновация - это социально-экономический процесс, который приводит к наблюдаемому экспоненциальному росту ценности, или эффективности высокоприоритетных способностей. Расхождение в инновационном потенциале в разных обществах можно понять с точки зрения социального капитала и государственной политики. Наиболее значимая роль государства в таких вопросах обусловлена необходимостью ответа, на вызовы протекающей повсеместно глобализации. [1, С.176]

В некотором роде, глобализация представляет угрозу для любой страны, так как, зачастую, приводит к утрате своей национальной идентичности. Суть научной

инновационной деятельности в целом состоит из вклада каждого отдельно взятого государства. Если учитывать возможности каждой страны, исходя из ее потенциала, то можно понять, каким именно образом она воздействует на инновационный процесс.

Не подвергается сомнениям и тот факт, что глобализация несет за собой огромную пользу. Это обусловлено возможностью использования общего прогресса в достижении собственных интересов и реализации поставленных целей не только в глобальных масштабах, но и в пределах какого-либо обособленного сектора научной деятельности. Хорошим примером может послужить взаимосвязь инновационной деятельности в техническом плане с программной средой разработки приложений. Данная среда способствует улучшению социальной структуры в целом и в частности. Компьютерное моделирование мышления, использование методов математических и технических наук в его исследовании породило в период «кибернетического бума» надежды на создание в скором будущем строгих теорий мышления, столь полно описывающих данный предмет, что это сделает излишним всякие философские спекуляции по этому поводу. Надеждам такого рода, однако же, не суждено было сбыться, и сегодня мышление, будучи предметом изучения ряда частных наук (психологии, логики, искусственного интеллекта, когнитивной лингвистики), остается также притягательным объектом философских рассматриваний. [1, С.177]

Если брать общее представление о программной составляющей в призме общественного взгляда, то можно понять, что потребность в развитии данного направления неоспорима. Это обусловлено тем, что с каждым днем мы все чаще сталкиваемся с производными технологий и должны уметь правильно организовывать свою деятельность используя новейшие достижения науки и техники, так как это несомненно, в конечном итоге, приводит к повышению качества работы, а также к улучшению жизнедеятельности человека в частности. [2, С.51-53]

Для того, чтобы проще было это понять, можно привести в пример современную потребность в постоянной коммуникации. Как отметил Билл Гейтс в своей книге «Дорога в будущее», написанная совместно с Натаном Мирволдом, вице-президентом крупнейшей в своем роде компании Microsoft: *«Один из важнейших уроков, преподанных компьютерной индустрии, заключается в том, что для пользователя ценность компьютера определяется преимущественно качеством и многообразием существующих программ. Мы все, занятые в этой индустрии, усвоили этот урок; кто-то учился на чужих ошибках, а кто-то — на своих.»* Это высказывание в полной мере отражает основной смысл существования программ в нашей жизни. Разработчики уверены, что за прогрессом в области коммуникаций стоит нечто большее. Потребность современного человека в поддержании связи с внешним миром посредством мессенджеров спровоцировала череду открытий новых способов и средств коммуникаций, сыгравших большую роль для создателей этих программ. Уже сегодня предложения опережают спрос и потребности пользователей. Доступ к цифровым коммуникациям в современном мире имеет почти каждый человек. Свою жизнь теперь можно вести и в собственном виртуальном мире. Глобальная сеть занимает главенствующую позицию в любом делопроизводстве, так как позволяет организовать не только внутренний распорядок деятельности, но и внешние связи с целью хранения данных, ведения документации, обмена опытом и т.д.

За период становления науки на современный уровень протекало множество, так называемых, «научных революций». Каждая из них несла за собой не только изменение направления вектора в областях исследования, но и изменение представления общества о науке в каждом ее проявлении. И уже сейчас мы с трудом представляем свою жизнь без глобальной сети интернет и множества компьютерных программ и приложений. Это легко объясняется по той причине, что появление высокотехнологичных устройств повлекло за собой спрос на их рациональное использование. То есть, с появлением тех же смартфонов, появилось стремление организовать удобную, для каждого отдельно взятого человека,

программную среду, которая позволяла бы вполне оснастить его функциональными возможностями. Инновационный процесс в данной сфере необходим и будет актуален и в далеком будущем, так как технологический прогресс не стоит на месте, а это значит, что вместе с ним будут развиваться и новые возможности его направления. [3, С.506-513]

На сегодняшний день каждая, даже самая малая компания, имеет в своем распоряжении доступ к глобальной сети, который осуществляется за счет специализированных средств связи и программного обеспечения. Каждый сотрудник ведет учет своей деятельности в специальных базах данных. Это не только удобно, но и необходимо в современном ведении какой-либо деятельности. Отходя от глобальных вопросов и беря в расчет только какую-либо из сфер современных инноваций, невозможно в полной мере оценить вклад науки в нынешнее устройство жизни человека. Поэтому, помимо коммуникационных аспектов, хочется выделить и те, которые получили стремительное развитие за последние несколько лет. На данный момент существует огромное множество всевозможных программ, способных не только дополнить своим функционалом какую-либо деятельность человека, но и взять на себя полную ответственность за ранее упомянутую деятельность путем замены собой человека. Данный вопрос остро стоит в современном мире. Более развитые страны постоянно акцентируют свое внимание на инновационной деятельности в сферах автоматизации и роботизации, но, как и во все времена становления науки, имеются препятствия, которые обусловлены иными взглядами на те, или иные аспекты ее деятельности. Социальная среда всегда будет скептически подходить к вопросам надобности каких-либо глобальных изменений. Чаще всего удастся найти компромиссное решение, но, иногда, такого рода изменения влекут за собой череду противодействующих явлений. Остается неизменным только убеждение в самой необходимости научной инновационной деятельности, но никак не ее практическое применение в жизни. [4, С.116-126]

Основой для любой программной среды является далеко не язык программирования, а технологическое устройство, на котором данная программа будет выполнять свои функциональные обязанности. С учетом этого, хочется отметить тот факт, что в последнее время многие государства вкладывают огромные количества средств в развитие именно технологической составляющей. Как высказался Элон Маск, канадско-американский инженер, предприниматель, изобретатель и инвестор: *«Я думаю, что люди сегодня как-то уж слишком увлеклись всяким там интернетом, финансами и правом. Это одна из причин, почему у нас мало инноваций.»* Из его слов становится ясно, что научная исследовательская деятельность должна фокусироваться на куда более глобальных вопросах человечества. К таким вопросам относятся не только проблемы экологии, но и стандартизация в сфере использования программного обеспечения. Это значит, что в дальнейшем будущем нам предстоит столкнуться с глобальными изменениями во многих сферах жизнедеятельности человека. В помощь реализации данных задумок, конечно же, придут программные решения. Хорошим примером здесь могут послужить единые, лицензированные по всему миру программы, которые объединяют огромное количество людей в каких-либо сферах их деятельности. Ведь гораздо проще использовать единую цифровую валюту, нежели менять деньги в специализированных пунктах обмена перед каждой поездкой за рубеж.

Куда более рационально иметь единую базу данных, способную отслеживать результаты деятельности на мировом уровне, нежели постоянно проводить статистические обзоры каждой отдельно взятой корпорации, организации, или фирмы, вручную анализируя документацию, приведенную за определенный период времени деятельности. Люди, имеющие единый идентификационный паспорт, удостоверяющий их личность, смогут беспрепятственно получать услуги в любом учреждении, находясь в любой точке мира. Единая социальная сеть позволит объединить огромное количество людей, обладающих перспективой, способствующей к общему развитию, а также предоставить исчерпывающий функционал для ведения того, или иного рода

деятельности каждого индивида. Или, к примеру, воссоединившись в одно единое человеческое общество, мы способны начать новую эру, которая откроет взору ранее не виданные горизонты во всех сферах науки и техники. Эти идеи предусматривают не просто обмен опытом на международном уровне, а полноценное участие всего общества в процессах улучшения качества жизни и не только. Такого рода стремления, зачастую, не рассматриваются с практической точки зрения по причине разности взглядов, векторов и уровней развития каждой отдельно взятой страны. Тем не менее, научное сообщество уверенно шагает к глобализации.

Многие важные философские аспекты проблем, возникающих в связи с компьютеризацией различных сфер человеческой деятельности, требуют для своего исследования обращения, прежде всего к знаковым составляющим компьютерных систем. Это верно и в отношении философских аспектов проблем представления знаний. В последние годы все чаще стал употребляться термин «компьютерное моделирование».

Очевидно, имеет смысл обозначать им построение любого из составляющих компьютерной системы – будь то знаковая модель или материальная. Таким образом, трактуемое компьютерное моделирование не совпадает с тем, что раньше рассматривалось в нашей философско-методологической литературе как моделирование на ЭВМ: ведь компьютерное моделирование может быть как материальным, так и знаковым. Оно отличается и от того, что называлось кибернетическим моделированием. Фундаментальная структура претерпела множество изменений и это поспособствовало развитию множеств направлений этого самого компьютерного моделирования. Сегодня ни одно цифровое устройство не обходится даже без самого малейшего присутствия программного кода. Программы уже заполнили пробелы нашей повседневной жизнедеятельности во многих вещах.

Невозможно обойти стороной и такие вопросы, которые касаются жизни каждого отдельно взятого человека. Сквозь призму взглядов на жизнь через программу можно понять суть и основную концепцию современной жизнедеятельности индивида. Уже с малых лет ребенок попадает в структуру цифрового мира. На протяжении всей жизни он соприкасается и идет в ногу с протекающим вокруг него прогрессом науки и технологий. Образовательные учреждения, в свою очередь, перерабатывают инновационные достижения разных сфер в учебный материал для подготовки будущих специалистов. В процессе своего становления, каждый отдельно взятый человек привносит в мир что-то новое. Государства, в свою очередь, спонсируют научно-исследовательскую деятельность, что позволяет развиваться многим структурам. Мировые сообщества же определяют перспективные направления развития. Получается замкнутая система причин и следствий всеобщего прогресса. Из этого следует, что двигателем любого прогресса всегда будет человек.

Но разве можно было бы сформировать такое высокоразвитое современное общество без каких-либо инструментов? Конечно же, нет. Для того, чтобы построить дом – требуется набор определенных инструментов. Этот подход не устарел, а просто видоизменился. Это обусловлено появлением инструментов другого рода, направленных на создание совершенно новых аспектов деятельности человека. Итак, проживая в эру информационных технологий, мы обладаем всеми необходимыми инструментами для ее создания, корректировки, и производства готового продукта деятельности. Говоря простыми словами, у нас уже имеются все доступные средства для реализации любых идей, способных повлиять на всеобщий прогресс. К таким инструментам относятся как программы, позволяющие создавать презентации для донесения какой-либо познавательной информации людям, так и программы, которые позволяют воссоздать виртуальные модели построек в целях рассмотрения будущих проектов высокотехнологичных смарт-городов. [5, С.288]

В повседневной жизни можно наблюдать стремительный рост спроса на инновационные и нестандартные решения каких-либо глобальных проблем человечества.

Несомненно, использование современных технологий и программ позволяет реализовать самые смелые идеи в различных областях науки. Философия науки в целом изменила свои взгляды на современные возможности человека. И сегодня, благодаря специальным программам, даже совсем юные исследователи могут позволить себе реализовать тот, или иной проект и представить его на международных форумах и выставках. Можно уже смело утверждать, что каждый человек в наше время несет в этот мир с собой поистине новое видение на обыденные вещи, способное изменить общее представление о них, а также использовать их таким образом, каким еще ни разу никто не использовал.

Разумеется, в данной статье проведено далеко не полное рассмотрение ряда аспектов компьютерной программы и компьютерного моделирования знаний. Однако уже такое рассмотрение показывает, что для развития методов компьютерной программы существенным является решение вопросов, самым тесным образом связанных с философской проблематикой. В исследовании этих вопросов могут быть использованы результаты и подходы, имеющиеся сегодня в философии, в логике, в теории познания.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ:

1. Аманжол Касабек, Кульпан Аликенова. Современная философия науки: Учебное пособие - Талдыкорган: ЖГУ им.И.Жансугурова, 2016, 212 стр.
2. Джеломанов Е.В. Инновационная активность через призму интеллектуальной собственности // Наука и инновации. – 2015. – № 4. – С. 51-53.
3. Лебедев С.А. Основные модели развития научного знания // Вестник РАН. — 2014. — Т. 84, № 6. — С. 506—513.
4. Сагиева Р.К., Жупарова А.С., Жайсанова Д.С. ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ИННОВАЦИОННОЙ АКТИВНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КОНЦЕПЦИИ МАРКЕТИНГА-МИКС. Central Asian Economic Review. 2020;(4):116-126.
5. Лебедев С. А. Философия науки. Учебник для магистров. — 2-е изд., 3-е изд.. — М.: Юрайт, 2012, 2013. — 288 с.

КОМПЬЮТЕРЛІК БАҒДАРЛАМАНЫҢ СЫНУЫНДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТ

Землянухин И.П., Аликенова К.Н.

Бұл тақырыптың өзектілігі қоғамның бағдарламалық қамтамасыз ету ортасындағы инновациялардың маңыздылығы туралы ақпарат алуға қызығушылығының артуымен байланысты. Жасыратыны жоқ, технология бізді барлық жерде қоршап алады, ал кейбіреулері үнемі қасымызда. Біз күн сайын белгілі бір ғылым саласының дамуын бақылаймыз. Көбінесе бұл даму халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған. Кез келген даму инновация деп аталатын кез келген жаңалықтармен бірге жүреді. Бұл мақалада мен бағдарламалық қамтамасыз ету тұрғысынан ғылыми инновацияның әсерін атап өткім келеді. Бағдарламалық ортаның ғылыми-техникалық прогреспен өзара байланысы сөзсіз, өйткені адамзат басқаруды ұйымдастыру тұрғысынан интеллектуалды көзқарасты қажет ететін мобильді жоғары технологиялық құрылғыларды құруға тез келді. Бағдарламалық қамтамасыз ету ортасы - бұл құрылғы мен адам арасындағы көпір. Әрине, мұның бәрі осы ғылыми бағыттың көптеген философиялық ой -пікірлерін тудырды, олар тек технологияның біздің өмірімізге әсері туралы ғана емес, сонымен қатар философиялық көзқарас тұрғысынан инновацияны көруге байланысты. адам. Ақыр соңында, философия көптеген ғылымдардың атасы ғана емес, сонымен бірге олармен бірге әр кезеңнің көрнекті тұлғаларының есебінен болған барлық дәуірлерде тең дәрежеде жүрді.

Тірек сөздер: ғылыми инновациялық қызмет, қосымшалар, бағдарламалар, бағдарламалық қамтамасыз ету, инновация, ғылым философиясы, технология, прогресс.

INNOVATIVE SCIENTIFIC ACTIVITY IN THE REFRACTION OF A COMPUTER PROGRAM

Zemlyanukhin I.P., Alikanova K.N.

The relevance of this topic is due to the increased interest of society in obtaining information about the importance of innovations in the software environment. It's no secret that technologies surround us everywhere, and some are even with us all the time. Every day we observe the development of a particular field of science. Often, this development is aimed at improving the quality of life of the population. Any development is accompanied by any discoveries called innovations. In this article, I would like to highlight the impact of scientific innovation from a software perspective. The relationship of the software environment with scientific and technological progress is unconditional, given the fact that humanity has rapidly come to the creation of mobile high-tech devices that require an intelligent approach in terms of organizing their control. The software environment is the bridge between the device and the person. Of course, this all entailed many philosophical considerations of this scientific direction, which are due not only to the issues of the influence of technology on our life in general, but also to the vision of innovation from the point of view of the philosophical view of man. After all, philosophy was not only the progenitor of many sciences, but also always walked with them on an equal footing through entire epochs, existing at the expense of outstanding personalities of each separately taken period of time.

Key words: scientific innovation activity, applications, programs, software, innovation, philosophy of science, technology, progress.

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021

ӘОЖ 37.373.6

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.030>

ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ ТӘСІЛДІ МЕН СИНЕРГЕТИКАНЫ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІН ТАЛДАУ

Кожобекова Э.К., Серікбаева Ф.Б.

Білім беру зерттеулеріне, жалпы және кәсіптік білім беру практикасына, интеграциялық немесе кеңірек айтқанда, синергетикалық және цифрлық пәндерге заманауи тәсілдер ұсынылған. Бұл тәсілдер пәнаралық болып табылады және бір - бірімен өзара әрекеттесе алады, сонымен қатар жаңа біріктірілген әдістемелік құрылымдарды қалыптастырады. Қазіргі заманауи жағдайда білім алу жүйесі өзіндік даму заңдылықтары мен қызмет етуі тұлғаның өзіндік дамуында интеграциялық үрдістерді басшылыққа алып жатыр. Сондықтан да ғылым мен қоғам дамуының қазіргі кезеңінде зерттелетін тәсілдердің жаңашылдығы олардың өзара енуіне үлкен септігін тигізеді. Әлемнің білім кеңістігінде және білім берудегі жаһандану туралы терең теориялық және практикалық тұрғыда және салыстырмалы педагогика негізінде зерттеулерді қажет ететіне бізге мәлім. Қазіргі таңда халықаралық білім беруді зерттеуге арналған сұраныстың көбейуі, ұлт пен мемлекеттің дамуының үрдісі

жаһандану және интеграция кезіндегі білім беру екендігінің айқын көріністері болып табылады. Заман талабына сай білім берудің мақсаты- күнделікті жаңарып өзгеріп отырған ортада тұлғаның саналы және өз бетімен шығармашылық іс-әрекет жасай алуына қолай жасауымыз керек. Ол тек білімді, тәжірибелі ұстаздың ғана міндеті болмақ.

Түйін сөздер: педагогика, пәнаралық тәсіл, цифрлық тәсіл, ғылыми көзқарас, кәсіби педагогика.

Қазіргі пәнаралық тәсілдер мәселесі - педагогикалық зерттеулерді қарастыра отырып, жалпы және кәсіптік білім беру практикасы оқу процестерін білім жүйесіне енгізу негізгі мәселе болып отыр.

Білім беру теориясы мен практикасында, жалпы және кәсіптік педагогикада синергетикалық және интеграциялық көзқарастың қалыптасуы 20 -шы ғасырдан 21 -ші ғасырға көшті, бұл іс жүзінде цифрлық шындықтың жаңа парадигмасына көшуге сәйкес келді [1].

Американдық университеттерде шамамен бұл мәселесіне жүзеге асыру 10 есе өсті. Бірқатар елдерде, соның ішінде Ресейде, педагогикадағы зерттеулер инновациялық процестердің бөлігі ретінде қарастырылады. Дегенмен Ресейдегі алғашқы зерттеулер 20 ғасырда басталды.

Қазіргі уақытта Қазақстан білім беруге, адам мен бала құқықтарын қорғауға байланысты негізгі халықаралық пактілердің қатысушысы болып табылады. Бұл - Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы, Бала құқықтары туралы конвенция, Халықаралық экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқық декларациясы, Еуропалық аймақтағы жоғары білімге қатысты біліктілікті мойындау туралы Лиссабон конвенциясы, Болон декларациясы. және басқалар. Негізгі әлемдік тенденцияларға сәйкес Қазақстанда жоғары білімді реформалау отандық АЖ зерттеу университеттерін дамыту және автономияны қамтамасыз ету бағытында жүзеге асырылады. 2011 жылы «Ғылым туралы» Қазақстан Республикасының Заңы қабылданды, онда зерттеу университетінің миссиясы мен университетке осындай мәртебе беру механизмдері ашылады.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында жоғары оқу орындарының дербестігін жүзеге асыруды қамтамасыз ететін кейбір басымдықтар белгіленген. «Назарбаев Университетінің», «Назарбаев Зияткерлік мектептерінің» және «Назарбаев қорының» мәртебесі туралы» 2011 жылғы 19 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес [4]. Университет қазақстандық брендті, үздік халықаралық білім беру үлгісі мен ғылыми практиканы үйлесімді түрде үйлестіре отырып, ұлттық бренд ретінде құрылды. Бұл халықаралық академиялық стандарттарға сәйкес жұмыс істейтін және автономия мен академиялық еркіндік принциптерін басшылыққа алатын Қазақстандағы бірінші университет. Университеттің барлық академиялық және ғылыми бағдарламалары әлемдегі ең жақсы отыз университеттің қатарына кіретін университеттермен және халықаралық ғылыми ұйымдармен серіктестікте жүзеге асырылады. Бұл университеттің тәжірибесін еліміздің басқа да жоғары оқу орындары қабылдайды. Бұған республиканың жекелеген жоғары оқу орындарының әлемдегі үздік университеттер тізіміне енуі дәлел.

Сонымен қатар, цифрлық тәсіл жалпы және кәсіптік білім берудегі адам дамуының процестерін сандық байланыс Интернет ортасындағы синергетикалық тәсіл тұрғысынан қарауға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта қазақстандық білім беру жүйесі жаңару жағдайында, оның басты бағыты - оқу процесінің тәрбиелік әсерін күшейту [2]. Бұл үдерістің негізгі мақсаттарының бірі - оқу орындары түлектерінің ғылыми дүниетанымын қалыптастыру және пәнаралық тәсілдің оқыту әдістерін талдау.

Физика оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыруда ерекше рөл атқарады, өйткені ол табиғаттың ең жалпы заңдылықтарын ашады және оның мазмұнында

жалпы философиялық категориялар қарастырылады (материя мен қозғалыс, кеңістік пен уақыт, себеп -салдар т.б.). Заманауи талаптарға сай келетін мектепте физиканы оқыту көп жағдайда жоғары білім беру жүйесінде мұғалімдердің дайындық деңгейіне байланысты. Физика мұғалімі өз жұмысында мектеп оқушыларының ғылыми дүниетанымының қалыптасу процесіне әсер ететін қоршаған шындықтың субъективті түсінігін көрсетеді. Сондықтан болашақ физика мұғалімін дайындауда дүниетанымды қалыптастыру мәселесінің маңызы ерекше.

Физиканы оқығанда, қазіргі дүниетанымды эволюциялық, сызықтық емес, интегративті деп сипаттауға болатын принциптерді ескере отырып, әлемнің жалпы ғылыми бейнесінің негізі болып табылатын әлемнің нақты ғылыми суреті қалыптасады. Білім мен практиканың дамуымен ғылым тарихының белгілі бір кезеңінде жалпы қабылданған іргелі теориялардың негізінде құрылған әлемнің ғылыми суреттерінің өзгеруі байқалады. Синергетика - әлемнің қазіргі ғылыми бейнесінің осы теорияларының бірі [3].

Синергетиканың зерттеу пәні математикалық модельдері сызықтық емес теңдеулер түріне ие күрделі ашық жүйелерде өзін-өзі ұйымдастыру механизмдері болып табылады. Сызықтық емес теңдеулердің аналитикалық шешімі қиын, кейде мүмкін емес, сондықтан есептеу эксперименті зерттеу жүргізудің әмбебап құралына айналады [2.3].

Физиканы оқыту мазмұнына синергетиканың идеялары, әдістері, тәсілдері мен физикалық таным методологиясын математикалық модельдеуге енгізу, содан кейін есептеу экспериментінде модельдерді зерттеу - қазіргі заманғы ғылыми дүниетанымды қалыптастырудың қажетті шарты.

Синергетика күрделі процестерді зерттеудің жаңа әдістемесі ретінде әлеуметтік процестерге әдеттегі көзқарасты өзгерту үшін үлкен шығармашылық әлеуетке ие. Ол ерекше идеялармен таң қалдырады, әлемді басқаша көруге үйретеді. Синергетикалық ойлау стилі - бұл постклассикалық емес ғылымның синтетикалық ойлау стилі [5], оны жүйелі ойлаудың дамуының қазіргі кезеңі деп санауға болады. Жаңа әдіснаманың идеялары XX ғасырдың екінші жартысында пайда болды (Г.Хакен, И.Пригожин), ол синергетика деп аталатын термодинамикалық тепе-теңдіктен алыс ашық жүйелерде модельдер мен құрылымдардың қалыптасуы мен өзін-өзі ұйымдастыруын түсіндіретін ғылымның пәнаралық бағытына негіз салды.

Пәнаралық әдісті қолданудың өзектілігі жүргізіліп жатқан зерттеулермен де қарастыруға болады. Мысалы Қазақстандық инновациялық дамуының стратегиялық нұсқаулықтары негізінде мектеп оқушыларының физикалық білімін жетілдіру бағыттарының бірі «Физика» пәнінің мазмұны мен физикалық компоненттің мазмұны арасындағы пәнаралық жүйелік байланысты жүзеге асырумен анықталады. Әлеуметтік ғылымдар, Тарих, география, Технология пәндері физика пәнімен тығыз байланысты екені бізге мәлім. Мемлекеттік білім беру стандартына сәйкес, барлық білім алушылар үшін міндетті болып табылатын негізгі мектепте физиканы оқыту «Әлеуметтік зерттеулер» кіріктірілген курсы аясында жүргізіледі.

Қазіргі жалпы және кәсіби педагогикадағы пәнаралық тәсіл мен цифрлық тәсілдер зерттеушілердің жаңа цифрлық дәуірде бейімделу мен дамудың қажеттілігіне заманауи жауабы болып көрінеді. Бұл тәсілдер қазіргі жағдайда зерттеу құралдары мен оқу мен даму ортасының параметрлерін өзгерту мүмкіндігі тұрғысынан бір-бірін толықтырады және толықтырады. Бұл тәсілдердің әр түрлі комбинациясы педагогикалық зерттеулердің жаңа пәнаралық әдістемелік негізі бола алады деп қорытынды жасауға болады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Б.А.Мукушев. Синергетика в системе образования. 2008. №3 (1)
2. Б.С. Желдібаева. Модернизация образования. Формирование научного мировоззрения у школьников на основе включения идей синергетики в содержание образования. 2018. № 4
3. В.И.Аршинов. Синергетика как интерсубъективная коммуникация. 2009

4. «Назарбаев Университетінің», «Назарбаев Зияткерлік мектептерінің» және «Назарбаев қорының» мәртебесі туралы» 2011 жылғы 19 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы.

АНАЛИЗ МЕТОДОВ ПРЕПОДАВАНИЯ МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО ПОДХОДА В ПЕДАГОГИКЕ

Кожобекова Э.К., Серікбаева Ф.Б.

Предложены современные подходы к образовательным исследованиям, практике общего и профессионального образования, интеграционным или, шире, синергетическим и цифровым дисциплинам. Эти подходы являются междисциплинарными и могут взаимодействовать друг с другом, а также формировать новые интегрированные методические структуры. В современных условиях система образования руководствуется закономерностями саморазвития и интеграционными процессами в саморазвитии личности. Поэтому новизна исследуемых подходов на современном этапе развития науки и общества способствует их взаимопроникновению. Нам известно, что глобализация в мировом образовательном пространстве и образовании требует глубоких теоретических и практических исследований и на основе сравнительной педагогики. В настоящее время растущий спрос на исследования международного образования, тенденции развития нации и государства являются явными проявлениями того, что образование в условиях глобализации и интеграции. Цель современного образования – добиться сознательной и самостоятельной творческой деятельности личности в ежедневно обновляющейся среде. Это будет задача только образованного, опытного учителя.

Ключевые слова: педагогика, междисциплинарный подход, цифровой подход, научный подход, профессиональная педагогика

ANALYSIS OF TEACHING METHODS OF INTERDISCIPLINARY APPROACH IN PEDAGOGY

Kozhabekova E.K., Serikbaeva F.B.

Modern approaches to educational research, the practice of general and vocational education, integration or, more broadly, synergetic and digital disciplines are proposed. These approaches are interdisciplinary and can interact with each other, as well as form new integrated methodological structures. In modern conditions, the education system is guided by the laws of self-development and integration processes in the self-development of the individual. Therefore, the novelty of the studied approaches at the present stage of the development of science and society contributes to their interpenetration. We know that globalization in the global educational space and education requires deep theoretical and practical research based on comparative pedagogy. Currently, the growing demand for research on international education, trends in the development of the nation and the state are clear manifestations of the fact that education in the context of globalization and integration. The goal of modern education is to achieve conscious and independent creative activity of the individual in a daily updating environment. This will be the task of only an educated, experienced teacher.

Keywords: pedagogy, interdisciplinary approach, digital approach, scientific approach, professional pedagogy

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІН ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУҒА ДАЯРЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кожашева Г.О., Насыр Л.

Мақалада білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында болашақ математика мұғалімдерінің инновациялық технологияларды қолдануға даярлығын қалыптастырудың маңызы және қалыптастыру жолдары баяндалған. Ақпараттық-қатынастық технологиялар мен инновациялық әдістерді біріктіріп білім беру студенттердің логикалық ойлау қабілеттерін дамытуға, ақпараттық технологияны пайдалану дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді. Инновациялық технологияларды математика сабағында қолданудың маңызы зор, сабақта жаңартылған білім бағдарламасына сай мұғалім тек оқушыны бағыттаушы, ал оқушы өз бетімен жұмыс жасаушы тұлға болып табылады. Осы бағытта инновациялық технология өте керек, мысалы интерактивті тақта, смартфон бағдарламалар(Kahoot, Quizizz, Geogebra т.б.) және сабақ беру платформалары(Bilimland, Darynonline т.б.). Сабақтың сапасын көтеру, түрін жетілдіру, оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттыру сияқты нәтижелерге қол жеткізу үшін, қандай қадамдар жасау керек екендігі туралы айтылған. Оқушылардың функционалды сауаттылық ойлау қабілетін арттыру үшін ата-ана, мұғалім, оқушы арасындағы қарым-қатынаста өте маңызды. Технологияның жылдам дамып жатқан дәуірінде, алға қойған мақсаттарымызға жету үшін заман талабына сай жаңа әдіс-тәсілдерді қолданғанымыз бізді жетістікке итермелеудің бірден-бір жолы деп сенеміз.

Кілт сөздер: *білім беру мазмұнын жаңарту, инновациялық әдіс, жаңа технология, ақпараттық-қатынастық технология, жаңа бағдарламалар.*

Білім беруді ақпараттандырумен білім беруді модернизациялау білім беруді дамытудың дәуірлік таңдауына айналды, ақпараттандыру - бұл құрал ғана емес, білім беруді дамытудың нақты мақсаты мен жолы. Интерактивтілік және заманауилықпен сипатталатын «онлайн білім беру», «мобильді оқыту», «барлық жерде оқыту», «микрокурстар» сияқты жаңа оқыту әдістері біртіндеп пайда болып, болашақты біртіндеп жаулап алуға.

Бұл өз кезегінде білім беру жүйесін инновациялық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу - тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

Жаһандану мен ақпараттандырудың жетегінде болашақ білім беру тұжырымдамасы үнемі жаңартылып отырады, ал инновациялық технологияларды қолдатын білім болашақ білім берудің басты биіктігі мен бетбұрыс нүктесіне айналады. Инновациялық технологиямен білім беру тек ақпараттық технологияның ашықтық, бөлісу, интеллект, барлық жерде танымал болуының техникалық сипаттамаларын қамтып қоймайды. Маңыздысы, білім берудің болашақ дамуын қамтамасыз ету ретінде білім беру қызметі дәстүрлі модельдерден асып түседі. Қазақстанның жүйесі, формасы, ұйымы, кеңістігі мен уақытының шектеулері болашақта білім берудің жаңа түрін қалыптастырды. Оқытудың бұл түрінде білім мен технология бір-бірін ақылмен ұштастыра алады, бұл білім мен технологияны біріктіріп, технология мен білім арасындағы интеллектуалды үздіксіз байланысты күшейтуге және болашақта оқытудың жаңа формаларының дамуына ықпал етеді. Кәзіргі таңда, студенттерді дарындылыққа баулу өте маңызды, логикалық ойлау және функционалды сауаттылығын дамыту бірінші кезекте тұр [1].

Жаңа ақпараттық технологиялар дегеніміз - білім беру ісінде ақпараттарды даярлап, оны білім алушыға беру процесі. Бұл процесті іске асыруда негізгі құрал компьютер болып табылады. Компьютер - білім беру ісіндегі бұрын шешімін таппай келген жаңа, тың дидактикалық мүмкіндіктерді шешуге мүмкіндік беретін зор құрал.

Жаңа ақпараттық технологияның негізгі ерекшелігі – бұл студенттерге өз бетімен немесе бірлескен түрде шығармашылық жұмыспен шұғылдануға, ізденуге, өз жұмысының нәтижесін көріп, өз өзіне сын көзбен қарауына мүмкіндік береді. Ол үшін оқытушы өткізетін сабағында студенттің сабаққа деген қызығушылығын арттырып, бүгінгі заман талабына сай білім беруі керек. Бұл мұғалімнен шығармашылық ізденісті, үлкен сұранысты талап етеді.

Жаңа ақпараттық технологияны сабақта пайдаланудың тиімділігі студенттердің еркін ойлауына мүмкіндік береді, ақыл - ойын дамытады, шығармашылық белсендігін арттырады, ұжымдық іс - әрекетке тәрбиелейді; жан - жақты ізденушілігін арттырады.

Қазіргі уақытта білім беруді ақпараттандыру - бұл фейс-жоба деген менталитет әлі де бар. Мысалы, білім беруді ақпараттандыру деп интернет желісіне толық қосылу, мұғалімдер мен студенттердің компьютерлері бар болу, үлкен экрандарда проекциялар көрсетіледі деген сияқты жолдармен түсінуге болады. Қазіргі кезде сабақтарды ақпараттық технология мен кіріктірілген оқыту технологиясын байланыстыра өту өте тиімді нәтиже береді. Мұнда компьютерді мұғалім қосымша материалдар, әртүрлі анықтамалық мәліметтерден ақпараттар беру үшін көрнекі құрал ретінде пайдалана алады. Мұндай мәліметтерге физикалық және математикалық формулалар, физикалық және математикалық шамалар, графиктер, схемалар, иллюстрациялар, физикалық құбылыстардың динамикалық бейнесі және т.б. жатқызуға болады.

Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында болашақ математика мұғалімдерін инновациялық технологияларды қолдануға даярлығын қалыптастырудың тиімді жолдары:

1. Ақпараттандыру жұмысы әрдайым практикалық қосымшалардың айналасында жүргізілуі керек, бір жағынан, ол ақпараттандырудың жалпы қолданушылық ортасын құруға және бағдарламалық жасақтаманы, аппараттық құралдар мен ресурстардың үйлесімді дамуына назар аударуы керек;

2. Екінші жағынан, ақпараттандырудың әр түрлі қосымшаларын қолданбаларды бөліп көрсетуге үйретуді басшылыққа алу керек. Білім беруді ақпараттандырудың маңызы өте зор. Заттар Интернеті, бұлтты есептеу, үлкен деректер, семантикалық веб және ұялы байланыс сияқты жаңа түрдегі ақпараттық технологиясының дамуы көптеген қазіргі білім беру проблемаларын шешуге жағдай жасайды (мысалы, жүктемені азайту, әділдік, қауіпсіздік және т.б.). Біз әр түрлі қолайлы технологияларды қолданып, аймағымыздың қазіргі білім беру дамуының алдында тұрған негізгі практикалық мәселелерді шешуге, әрі тұрақты әрі жаңашыл білім беру жүйесіне қол жеткізуге тиіспіз.

3. Білім беруді ақпараттандыру үшін мынадай қадамдар жасау керек: аппаратпен жабдықтаудан, білім беру бағдарламаларымен қамтамасыздандыру, желіні құру, мәліметтер базасын құру.

4. Бүкіл қаланың және тіпті бүкіл елдің білім беру дамуының биік шыңында тұру, жаңа дәуірде Қазақ елінің дамудың мақсаттарын, міндеттерін, жолдары мен қолдау жүйелерін жалпы жоспарлау - бұл озық, жетекші және үлгілі технологиялы білім беру ортасын құру. Қолданыстағы инвестицияларды қорғау. Барлық жаңадан жасалған бағдарламалық қамтамасыздандыру жүйелері жүйенің өзара байланысын дамыту үшін бірыңғай мәліметтер мен өзара әрекеттесу стандарттарын сақтауы керек.

5. Дарындылыққа тәрбиелеу - бұл бірнеше күштерді тиімді үйлестіруді қажет ететін күрделі жүйелік инженерия. Біз жүйеге батыл түрде жаңалық енгізіп, білім беруді ақпараттандыру менеджменті мен жұмыс жүйесін жетілдіріп, үкімет, мектептер, кәсіпорындар және басқа да әлеуметтік топтар арасындағы оқытудың формасына әсер

етпеу негізіндегі ынтымақтастық формалары мен әдістерін белсенді түрде зерттеп, олардың артықшылықтарына толықтай көңіл бөлуіміз керек.

6. Кәзіргі таңда іске асырып жатқан жоба: ауыл және қала мектептерінің білім беру деңгейін теңестіру. Яғни, егер біз математика сабағында жаңа ақпараттық технологияны қолдану керек болсақ, бірінші ауыл мектебінен бастау керекпіз. Ауыл мектептерін жаппай компьютермен, интернет желісімен қамту. Мұғалімдерге жеткілікті түрде технологияны қолдануды үйрету, курстар ұйымдастыру сияқты алғы шарттар орындалу керек.

Сонымен қатар, Қазақстанда жаңаша технологиялармен білім берудің құрылысы инженерлік жобалар мен ғылыми жобаларды тиімді үйлестіруге бағытталуы керек. Инженерлік жоба шынымен білім беруді дамытудың нақты мәселелерін шешуге және білім беру мен оқыту жүйесін реформалауға жәрдемдесуі керек; ғылыми жобалар болашақ халықаралық білім беру дамуының шекаралары мен тенденцияларымен бетпе-бет келіп, инновациялық барлау мен зерттеу жұмыстарын жүргізіп, біздің елімізде білім беруді ақпараттандыруға жетекшілік етуі керек [2].

Сабақтың сапасын көтеру, түрін жетілдіру, білімгердің сабаққа деген қызығушылығын арттыру, ізденуін, танымын қалыптастыру үшін информатика, математика, физика пәндерінен сабақ өткізуді әртүрлі әдістермен кіріктірілген сабақ ретінде жүргізуге болады. Оқу - тәрбие үрдісінің сабақта дұрыс жүргізілуі үшін әр алуан оқыту әдіс-тәсілдерінің тиімдісін таңдап алуға көп көңіл бөлу керек.

Қазіргі уақытта, пандемияға қатысты барлық аумақтарда дистанционды сабақ беру процесі жүріп жатыр. Бұл уақыт аралығында, бізге жаңаша заман талабына сай технологиялармен танысуға, оларды қолдануға үлкен мүмкіндік береді. Математика сабағында қолдануға болатын, төмендегідей жаңа бағдарламалар бар:

- Бұрыннан белгілі Білімланд, Дарыонлайн, Онлайнмектеп сияқты бағдарламалар. Бұл бағдарламаларда жаңа тақырыпқа қатысты бейне материалдар, конспектілер, тест тапсырмалар, жазбаша тапсырмалар, сол сияқты сәйкестендіру, ақиқат жалған анықтау деген сияқты қызықты әрі сапалы тапсырмалар кездеседі. Мұндай тапсырмалар оқушылардың қызығушылықпен тыңдап, тақырыпты тез түсінуге көмектеседі.

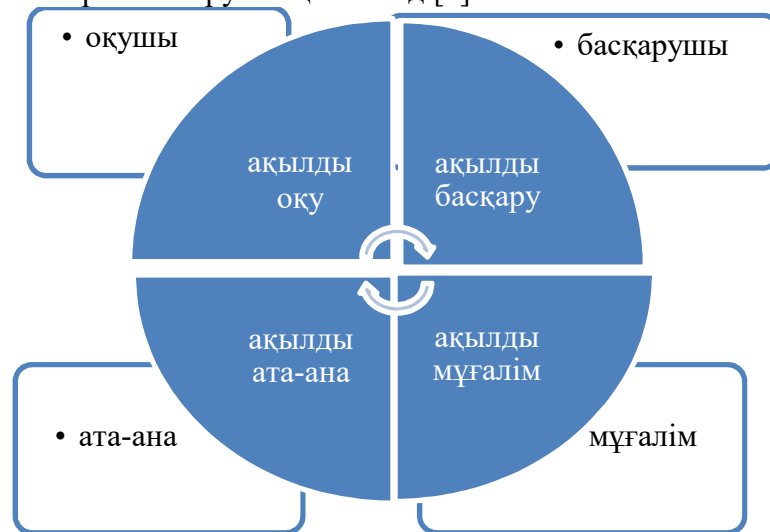
- «Kahoot» бағдарламасы. Бұл бағдарлама тест тапсырмасын орындату кезінде өте қолайлы. Мұғалім өз тобын бір группаға біріктіріп, үлкен экранға тізімін шығарып қояды. Сосын оқушыларға өзі құрастырған тесттің сілтемесін жібереді. Оқушылардың орындаған нәтижелері тақтада анық көрінеді, және тест соңында статистика автоматты түрде көрініп тұрады. Бұл әдісте бір жағынан балаларды бәсекеге шақырып, логикалық ойлауын дамытады, бір жағынан оқушыларға телефонды дұрыс жағынан қолдану керек екендігін көрсетуге болады.

- «quizizz», «quizlet» сияқты бағдарламалар. Бұл бағдарламалар тест тапсырмасын немесе жазбаша тапсырма орындауға арналған. Дайын тест базасы бар, немесе мұғалім өзі құрастыруға болады. Оқушылар тестті компьютермен немесе телефонмен сілтемені ашу арқылы орындайды, және орындау барысында ойын ойнап отырған сияқты жағымды музыкалар ойнап тұрады.

- «Learning apps», «Microsoft teams», «Google teams» бағдарламалары. Бұл бағдарламалардың артықшылығы бір жолда барлық сыныптарды тізімге енгізіп, дистанционды болсын, онлайн түрде болсын сабақты жүргізе беруге болады. Бұл бағдарламалар дарынды балаларға арналған мектептерге немесе жоғары сынып оқушыларна және студенттерге қолданған өте тиімді. Сабақ өтілгеннен кейін сабақ жұмысын немесе үй жұмысын осы бағдарламаға жүктеп, мұғалім мен оқушы арасында толық кері байланыс жасауға болады [3].

2022 жылға қарай пәндік оқытуда, білім беру саласындағы зерттеулерде, мұғалімдердің біліктілігін арттыру мен білім беруді басқаруда ақпараттық технологиялардың рөлін барынша арттыруға ұмтыламыз, төрт категория бойынша

оқушыларға, мұғалімдерге, ата-аналарға және менеджерлерге қызмет етіп, ақылды оқуды, ақылды менеджмент пен даналықты насихаттаймыз (1 сурет). Оқыту, зерттеу және ақылды қызметтердің төрт негізгі қосымшалары білім беру тұжырымдамаларын, оқыту мазмұнын, педагогикалық қызметтерді, оқытушылар құрамы мен білім беруді басқарудың бес модернизациясын жүзеге асыруға ықпал етеді[4].

1-сурет. Төрт объект арасындағы байланыс.

Ақпараттық технологияларды жастардың практикалық қызметінде қолдануды белсенді түрде алға жылжытамыз, мобильді оқыту, барлық жерде оқыту, бірлесіп оқыту және ізденіспен оқыту сияқты ақпараттық негізделген оқыту әдістерін белсенді түрде алға тартып, студенттерді әртүрлі жаңа технологиялардың білім беру саласындағы қолданбаларын зерттеуге ынталандырып, ақпараттық сауаттылық пен оқудың даналығын арттыруымыз керек.

Ақылды білімді жүзеге асырудың алғы шарттарының бірі - жоғары сапалы мұғалімдер тобы. Мұғалімдер ұжымының сапасын үнемі жақсарту үшін мұғалімдерді даярлау әдістерін өзгерту және мұғалімдер даярлау сапасын арттыру үшін ақпараттық технологияларды толығымен пайдалану керек.

Инновациялық технологиямен оқыту студенттердің болашақ өміріне бағытталған, ал оның бастауы мен мақсаты оқушылардың оқуға деген ынтасын дамыту болып табылады. Демек, оқушылардың қызығушылығын дамыту - бұл заман талабы және ХХІ ғасыр дағдыларының негізгі элементі ғана емес, сонымен бірге даналық білім берудің басталуы мен аяқталуы, сонымен қатар мұғалімдер шұғыл түрде шешуге тиісті қазіргі кездегі білім беру проблемалары болып табылады. Инновациялық технологиялармен білім беруді дамыту өмірдің өзгеруіне, оқыту әдістеріне және кәсіби сапаның дамуына ықпал етіп қана қоймай, сонымен бірге студенттерге өзін-өзі жаңартуда және өзін-өзі тануда үздіксіз дамуға қол жеткізуге көмектеседі. Техниканың дамуы мен заманның технологиялық төңкерісі, мұғалімдердің жеке басына және инновациялық сапасына назар аударуымызға әкеледі, және оқушыларды дарындылыққа тәрбиелеу арқылы даналық пен дарындылықтың жан-жақты дамуына ықпал ете алады[5].

Болашақтағы математика мұғалімдерінің инновациялық технологияларын қолданудың маңызы өте зор. Сабақта студенттердің өз бетінше жұмыс жасау дағдыларын дамыту, орындаған тапсырмаларының дұрыстығын өз бетінше тексеріп, қорытынды жасай білетін тұлға қалыптастыру мақсатында жаңа ақпараттық технологиялық әдістерді кеңінен қолдану өте қажет. Осы тұрғыда сабақты пәнаралық байланыс арқылы өткізу үлкен мәнге ие болады. Себебі, пәнаралық байланыстың міндеті - студенттің бір пәннен меңгерген білім іскерлігін, дағдыларын екінші жақын пәндерде орынды қолдана білу, соған ойлау қабілетін салыстыру, өз бетінше жете білу. Осы орайда математиканы, физиканы информатика пәнімен байланыстыруға болады. Соның бір айғағы физика

сабағында зертханалық жұмыстарды компьютер арқылы виртуальды лаборатория түрінде өткізіп, алынған нәтижелерді компьютерде арнайы бағдарламамен статистикалық талдап, нәтижесін график немесе диаграмма түрінде көрсетуге болады.

Оқытудың әдіс - тәсілдерін тиімді таңдап алу оқытуда табысқа жетуге негіз болады, әрі сабақтың тиімділігі мен сапасын барынша арттыруға мүмкіндік береді. Студенттерге терең білім беру үшін оқытушы пәнді жетік меңгеріп, оны студенттерге ғылыми тұрғыдан негіздеп, қарапайым тілмен, өмірмен байланыстыра отырып бере білуі қажет, олардың жас ерекшеліктеріне қарай жеке бастарының психологиясын білуі абзал, ғылым мен педагогика саласындағы жаңалықтарды үнемі пайдаланып отыруы тиіс.

Сонымен бірге ақпараттық технологияларды математика, физика, информатика сабақтарында жаңа тақырыпты өткенде, өзіндік жұмысты тексеру кездерінде, аралық және қорытынды бақылау сабақтарында қолдану өте тиімді. Сабақ кезінде слайд - фильмдерді, бейне-сабақтарды пайдалану дәстүрлі әдістермен салыстырғанда, сабақтың көрнекілігін, тиімділігін, ақпараттың өте жоғары деңгейін қамтамасыз етеді және уақыт үнемдеуге мүмкіндік береді. [6]

Сонымен, ақпараттық технологиялар мен инновациялық әдістерді біріктіріп білім беру студенттердің логикалық ойлау қабілеттерін дамытуға, ақпараттық технологияны пайдалану дағдыларын қалыптастыруға және ақпараттық сауатты болып өсулеріне ықпал етеді.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кеңесбаев С.М. Жоғары педагогикалық білім беруде болашақ мұғалімдерді жаңа ақпараттық технологияны пайдалана білуге даярлаудың педагогикалық негіздері: пед. ғыл. докт. ... дисс.: 13.00.08. – Түркістан, 2006.
2. Кожашева Г.О. Оқыту үрдісінде интербелсенді әдістерін қолдану арқылы болашақ мұғалімдердің дайындығын жетілдіру туралы, ҚР Білім және ғылым министрлігінің ғылыми журналы «Ізденіс», 2008 ж., 201-203 бет
3. Кожашева Г.О. және т.б. Болашақ математика мұғалімдерін web-технологияларды білім беру процесінде қолдануға оқыту. Қазақстанның ғылымы мен өмірі, № 5/3, 2020, 133-137 б.
4. «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Елбасының Қазақстан халқына жолдауы. 14.12.2012 ж. // Егемен Қазақстан газеті. 23 ноябрь 2013 жыл.
5. Қазақстан Республикасының «Білім» туралы Заңы.
6. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. - Астана, 2010.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ МАТЕМАТИКИ К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Кожашева Г.О., Насыр Л.

В статье докладывается важность формирования готовности будущих учителей математики к использованию инновационных технологий и способов их формирования в контексте обновления содержания образования. Совместное использование информационно-коммуникативных технологий и инновационных методов при обучении студентов создают условия для развития навыков логического мышления, для формирования навыков использования информационных технологий. На уроках математики важно использовать инновационные технологии, по обновленной образовательной программе на уроках учитель - это только проводник для ученика, а ученик - это человек, который работает самостоятельно. В этой области необходимы

инновационные технологии, такие как интерактивные доски, приложения для смартфонов (Kahoot, Quizizz, Geogebra и т. Д.) И обучающие платформы (Bilimland, Darynonline и т. Д.). В нем рассказывается о шагах, которые необходимо предпринять для достижения таких результатов, как повышение качества урока, улучшение типа, повышение интереса учащихся к уроку. Функциональная грамотность очень важна во взаимоотношениях между родителями, учителями и учениками, чтобы повысить способность учеников мыслить. Мы считаем, что в век стремительного технологического развития единственный способ добиться успеха - это использовать современные методы для достижения наших целей.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, инновационный метод, новая технология, информационно-коммуникативная технология, новые программы.

PROBLEMS OF FORMATION OF PREPARATION OF FUTURE MATHEMATICS TEACHERS FOR THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES

Kozhasheva G.O., Nassir L.

The article reports the importance of forming the readiness of future teachers of mathematics for the use of innovative technologies and methods of their formation in the context of updating the content of education. The joint use of information and communication technologies and innovative methods in teaching students create conditions for the development of logical thinking skills, for the formation of skills in the use of information technology. It is important to use innovative technologies in mathematics lessons, according to the updated educational program in the classroom, the teacher is only a student guide, and the student is a person who works independently. Innovative technologies are needed in this area, such as interactive whiteboards, smartphone applications (Kahoot, Quizizz, Geogebra, etc.) and teaching platforms (Bilimland, Darynonline, etc.). It tells about the steps that need to be taken to achieve such results as improving the quality of the lesson, improving the type, increasing the interest of students in the lesson. Functional literacy is very important in the relationship between parents, teachers and students to increase students' ability to think. I believe that in the age of rapid technological development, the only way to achieve success is to use modern methods to achieve our goals.

Key words: updated content of education, innovative method, new technology, information and communication technology, new programs.

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021

ӘОЖ 37

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.032>

XXI ҒАСЫРДАҒЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОҒАМНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫНА ӘСЕРІ

Енсеева В. Т., Кенжегүлова А. Б.

Бұл мақала, білім беру салаларын қамтиды және оның қоғамдағы орны мен рөлін қарастырады. Бұл екі институт та қазіргі таңда жаңару, даму үстінде, сондай-ақ аса назар аударатын мәселелердің қатарында. Себебі білім – XXI ғасырдың негізгі талабы, бұл салаға көп назар аударылып, ізгі істер атқарылуда. Олардың қатарына көптеген

мемлекеттік бағдарламалар мен реформаларды жатқызуға болады. Бұл әрекеттің барлығы білімді өз алдына ту етіп ұстап, оның күшіне сенген адамға үлкен мүмкіндік деп түсінуге болады. Себебі білім қай кезде болсын не бір құнды дүниелерден жоғары бағаланатын құндылық. Яғни білімді тұлға – білімді заманды құрады. Білім – мәдениеттің құралы және адам мәртебесін айқындаушы. Жекелеген адам толық білікті маман болып қалыптасу үшін өмірінің 10 немесе 11 жылын білім алуға жұмсайды. Кәсіп таңдау, оған сәйкес білім алу, отбасын құру сияқты маңызды қадамдар адамның жас кезінде жүзеге асырылады. Осындай жауапты кезеңде келешек мамандарға жан-жақты қолдау көрсетіп, мүмкіндіктерді ұсынуды мемлекет өз қарамағына алады. Білім беру және әлеуметтендіру агенттерінің сапалы, әрі нәтижелі жұмысы мамандар даярлаумен ерекшеленеді.

Мақалада білім беруге деген көзқарас әлеуметтанудағы құрылымдық функционализм, символдық интеракционизм және конфликтология теорияларының тұжырымдары негізінде қарастырылады. Қоғамдағы өзгерістерге оқыту мен білім берудің ықпалы сипатталған.

Тірек сөздер: білім, мектеп, әлеуметтану, құрылымдық-функциялық теория, конфликт теориясы, жоғарғы оқу орындары.

Білімнің кез келген қоғамда алатын орны ерекше. Елдің әлеуметтік, экономикалық, саяси, мәдени, медициналық т. б. жағдайына тигізетін әсері де мол. Яғни, біріншіден мемлекеттің, жалпы ғасырдың өркендеп дамуы үшін білім, білім беру институттарын үнемі қадағалап, жаңалықтар мен инновациялардан таса қалмауымыз қажеттігін түсінуге болады. Себебі қазіргі таңда әрбір жаңалықтың мәні зор. Жаңалықтармен бұл саланың мамандары да өздерін дамытып, жаңа өзгерістерге дайын болуы керек деп ойлаймын. Сол арқылы өсіп келе жатқан ұрпаққа сапалы да заман талабына сай білім беру толық қамтылып отырады. Бұл өте маңызды, себебі мемлекеттің, бүкіл әлемнің болашағын құратын – өскелең ұрпақ. «Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, білім, ар, мінез деген қасиеттермен озады» деген Абай атамyzдың ұлы сөзі бар. Көзі ашық, көкірегі ояу, білімге әрқашан ұмтылысы бар азамат әрдайым өз заманын алға сүйреп, оның дамып, өркендеуіне үлкен үлесін қосады. Бұл сипаттарға ие азаматтарды тәрбиелеу – мектеп қабырғаларынан басталуы тиіс. Сондай-ақ қазіргі заман талабына сай жаңа технологиялардың да оқыту процесінде өзіндік артықшылықтары мен ерекшеліктері бар. Соның бірі – оқушылардың еркіндігі. Еліміздің Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаев: «Болашақта еңбек етіп, өмір сүретіндер – бүгінгі мектеп оқушылары, мұғалім оларды қалай тәрбиелесе Қазақстан сол деңгейде болады. Сондықтан да ұстазға жүктелетін міндет өте ауыр» деген еді. Яғни білім саласының гүлденуінде екі тараптың да маңызы зор.

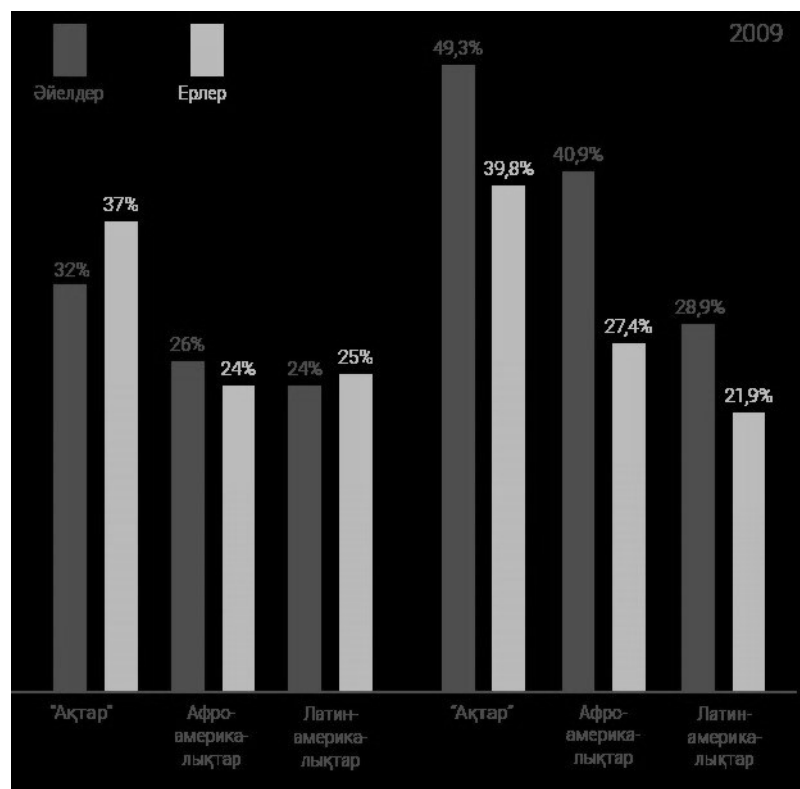
Білім – бұл әлеуметтік институт, себебі оның өзіндік ережелері, нормалары, құрылымы және де символдары бар. Білімнің екі негізгі қызметін айтуға болады: 1) білім беру; 2) тәрбиелеу, әлеуметтендіру. Орыс әлеуметтанушылары В.И. Добренко және А.И. Кравченко білім берудің бірнеше қызметтерін бөліп көрсеткен. Олар білім беру және мәдениетті бір ұрпақтан екінші ұрпаққа тарату; қоғамның мәдениетін сақтап қана қоймай, оны жетілдіру; жалпы тұлғаның, әсіресе жастардың әлеуметтенуі; әлеуметтік бақылау сияқты қызметтерін және кәсіби бағытты алға тартқан болатын. Кең мағынада алатын болсақ, білім беру – ресми оқу жүйесіне жауапты әлеуметтік, ең тұрақты және етене таныс институттардың бірі саналады [1, 467 б.]. Бұл процесс іске асуы үшін екі субъекті керек – оқытушы және білім алушы. Қазіргі кезде білім беру жүйесі заңмен бекітіліп, мемлекет және қоғаммен мойындалған және ғылым мен ғылыми жетістіктерге негізделген. Сондай-ақ қазіргі таңдағы білім беру бірнеше жүйелерге бөлінген, оларға ұлттық-мемлекеттік және аймақтық жүйелерді жатқызуға болады. Бүгінгі таңда англосаксондық, американдық және еуропалық білім беру жүйелері кеңінен таралған. Сондай-ақ, Азия елдерінің де өзіндік ұлттық білім беру жүйелері бар. Дегенмен, әрбір ұлттың білім беру жүйесі оның білім беру саласындағы жетістіктеріне, ұлттық-мемлекеттік ерекшеліктеріне, мәдениетіне

және менталитетіне сай қалыптастырылады және сол негізде оқытылады. Жалпы білім берудің ұлттық стандарттары мемлекеттік органдар арқылы жасақталып, біртұтас құжат түрінде келеді. Ал өзіміздің еліміздегі білімге келетін болсақ, Қазақстан Республикасындағы жаңа білім заңы 2007 жылы қабылданған болатын. Сондай-ақ Қазақстандағы білім беруді жетілдіріп, дамыту «Қазақстан 2030» стратегиясының негізгі, аса назар аударатын мәселелерінің қатарында. Еліміздегі білім беру саласында мемлекеттік бағдарламалар өз кезегінде іске асып жатыр. Бұл бағдарламалардың және басқа да реформалардың негізінде еліміздің білім беру жүйесі нақтыланады. Бұл жүйе мектеп бағдарламасынан басталып, ЖОО-мен жалғасын табады. Бұл бағдарламалардың мақсаты – еліміздегі білім берудің сапасын арттыру және де әлемдік білім беру стандартына сәйкес дамыту. Дегенмен, еліміздің ұлттық ерекшеліктері, тарихымыз және құндылықтарымыз да ескеріліп отырады.

Жалпы білім және білім беру институттарының мақсаты, пайдасы қандай деген сұрақ туады. Бұл жағдайда біз құрылымдық-функциялық және конфликт теориялары арқылы қарастыра аламыз. Құрылымдық-функциялық теория бойынша білім беру жүйесінің мақсаты – көпшіліктің талабын қанағаттандыру, оқыту, білім беру, жастарды әлеуметтендіру және оларды жақсы жаққа қарай өзгертуге ықпал ету. Бұл жерде мектептің функциясына білім беру және дағдыны қалыптастыру жатады. Білім ордасы оқу, жазу, санау сияқты әрекеттерге үйретеді. Яғни мектепте әрбір баланы қоғамның бір бөлігі ретінде қалыптастырады. Сондай-ақ білім мәдениетті қалыптастырудың маңызды құралы болып табылады. Яғни осы арқылы адам негізгі мәдени құндылықтарды бойына сіңіреді. Мектеп жасындағы әрбір бала тәртіп, ауызбірлік, ұқыптылық сияқты құндылықтармен тәрбиеленіп, ұлтының мәдениетіне сай ойлануға, салт-дәстүрін құрметтеуге, елінің ережелерін ұстануға үйренеді. Мектеп өзгерістер агенті ретінде қызмет ететіндіктен білім алу әрқашан да жалғасып отырады, яғни, колледждер мен университеттер сияқты оқу орындарынан да әрі қарай білім алынады.

Ал конфликтология теорияшылары білім туралы куәлікті көзбояушылықпен теңестірген. Осы орайда әлеуметтанудағы куәліктерге байланысты теріс түсінікті айқындау үшін қолданылатын термин – кренденциализм. Бұл – айырықша білімі туралы куәлігінің арқасында ғана біреулерді басқалардан жоғары деп санау [1, 471 б.].

Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі уақытта колледж түлегі, тіпті орта мектепті бітірушілердің саны тек элиталардың арасында ғана кездесетін. Ал бертіндегі уақытта колледжге түсушілердің және орта білім алушылардың саны артты. Қазіргі кезде 18 бен 21 жас аралығындағы көптеген орта мектеп түлектері колледжге түседі. Жастардың арасында жақсы табыс табу үшін колледжге түсу қажет емес деп санайтындар да кездеседі, алайда, егер олар ЖОО-на түссе табыстары анағұрлым артар еді. Сондай-ақ этникалық топтардың бәрінде әйелдердің колледжге түсу көрсеткіштері артты, ал ерлердікі сол қалыпта қалған. Дегенмен, бұл жерде қоғамдағы нәсілге байланысты проблема айқын көрінеді, себебі, деректерге сүйінетін болсақ, ақ нәсілді ерлердің жоғары табысқа және кәсіби әрі докторлы дәрежеге өсу мүмкіндігі жоғары болып отыр. Сондай-ақ афроамерикалықтардың азиаттармен немесе ақ нәсілділермен салыстырғанда мектеп бітіру көрсеткіші де төмен саналады. Ал латынамерикалықтардың тіпті орта білімі болмауы да мүмкін. Сонымен қатар колледжде білім алған студенттердің сөйлеу мәнері, өзін ұстауы, орта тапқа сай мінезі қалыптасады, яғни, колледждің психологиялық және әлеуметтік жақтарынан ұтымды тұстары да бар.

1-сурет. 18–21 жас аралығында орта мектепті аяқтап, колледжге түскендердің нәсілдік, этникалық және жыныстық пайыз көрсеткіштері, 1975–2009 жж. ДЕРЕККӨЗ: U.S. Bureau of the Census (2006); U.S. Bureau of the Census (2011c) [1, 481 б.].

Әлеуметтік-таптық, гендерлік және этностық факторлар білім беру саласындағы теңсіздіктің негізгі себептерінің қатарында. Қосымша немесе жоғары білім алуға да адамдардың әлеуметтік және экономикалық ортасы айтарлықтай әсер етеді. Ал Кролл мен Эттвуд бұл жағдайы төмен әлеуметтік-экономикалық топтан шыққан оқушылардың оқу үлгерімін жақсарту арқылы өзгертуі мүмкін деген тұжырым жасады. Боулз бен Гинтистің пікіріне сүйенетін болсақ, алған білім оқушылардың болашақ қызметін айқындап береді, сөйтіп бұл жастарды қоғамда өздерінің орнын табуға көмектесіп, дайындайды [2, 335 б.]. Жалпы 1990 жылдардан бастап жоғарғы оқу орындары көптеп ашылған және ондағы білім сапасы да тұрақты дамып келеді. Сонымен қатар әсіресе ағылшын тілді елде өмір сүретін студенттердің ЖОО-на түсу деңгейі жыл сайын артып келеді. Бұл деректің негізінде еріксіз Елбасымыз Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша негізгі мәселердің қатарындағы «үштілділік» еске түседі. Яғни білім саласында өзекті болып тұрған ағылшын тілін меңгерудің қоғамдағы мәні өте зор. Жалпы бұл бағдарламаның негізгі мәселелері осы білім аумағын қамтиды, соның бірі мақаланың төртінші бөлімі – Білімнің салтанат құруы. Бұл бөлімде тәуелсіздік алынған жылдардан бері алдыңғы қатарда келе жатқан қыруар жұмыс атқарылғанын аңғаруға болады. Ал Елбасымыздың айтуынша, білімнің салтанат құруы – бұл баршаға ортақ болуы керек. Мақалада қазіргі уақыттағы жаңа технологиялар сөз болып, оларға баса назар аударуымыз керектігі айтылады. Мұның өзіндік себебі бар: қазіргі таңда бүкіл әлем жаңа технологиялар арқылы өте жылдам даму үстінде. Сондай-ақ Елбасымыз күні бүгін ғана жаңа дүние, ертең-ақ ескіге тез айналатын бұл заманда тек қана өзгерістер мен жаңалықтармен бірге жүріп, олардан қорықпайтын, білімге ұмтылудан жалықпайтын адам ғана табыстылардың қатарын толықтыратынын айтты. Н. Ә. Назарбаев: «Табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім терең түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» деп қазіргі қоғамдағы білім мен білім алудың маңызын айқындап берді деуге болады.

Білім – ХХІ ғасырдың негізгі даму және өркендеу құралы деп айтуға болады. Осыған сай елімізде де, жалпы әлемде бірқатар жаңалықтар, инновациялар салаға біртіндеп ену үстінде. Білімге құштар әрбір тұлғаға қазіргі таңдағы білім саласының өзгерістері керемет мүмкіндік, себебі еліміздің баса назар аударып, көптеген жағдай жасап, қолдау білдіріп жатқан саласы – осы білім. Осы себептен еліміздің, қоғамымыздың өркендеп гүлденуі үшін білімді болуға күш салып, алдымызға үлкен мақсаттар қойып әрекет етуіміз қажет. Себебі біздің еліміз өте бай, ұлы тарихы бар ел. Ал осы тарихтағы білім мен ғылымның орны бөлек. Бұл жолда ана тіліміздің байлығын, ұлылығын, көркемдігі мен қайталанбастығын көрсеткен даналарымыздың сөздері дәлел бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әлеуметтану негіздері, 9-басылым. Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл – 464 бет.
2. Білім берудегі зерттеулер. Кіріспе. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 464 бет.
3. Ә.Т. Омарова, С.М. Дүйсенова, Білім беру әлеуметтік институт ретінде және оның қазіргі қоғамдағы алғышарттары. – Алматы, 2011.

ОБРАЗОВАНИЕ В ХХІ ВЕКЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ОБЩЕСТВА

Енсеева В. Т., Кенжегүлова А. Б.

Данная статья, охватывает образовательные области и рассматривает его место и роль в обществе. Оба этих института в настоящее время обновляются, развиваются, а также находятся в числе наиболее актуальных вопросов. Потому что образование – это основное требование ХХІ века, этому направлению уделяется большое внимание и делаются добрые дела. К их числу можно отнести множество государственных программ и реформ. Все это действие можно понимать как огромный шанс тому, кто держит знания в себе и верит в их силу. Ведь образование – это ценность, которая ценится выше, чем что-либо. Образованная личность – создает образованный век. Образование – средство культуры и определитель статуса человека. Отдельный человек тратит на образование 10 или 11 лет своей жизни, чтобы стать полностью квалифицированным специалистом. Такие важные шаги, как выбор профессии, получение соответствующего образования, создание семьи, осуществляются в молодом возрасте человека. В такой ответственный период государство берет в свое распоряжение всестороннюю поддержку и предоставление возможностей будущим специалистам. Качественная и результативная работа агентов по образованию и социализации отличается подготовкой специалистов.

В статье рассматривается подход к образованию на основе выводов теорий структурного функционализма, символического интеракционизма и конфликтологии в социологии. Описано влияние обучения и образования на изменения в обществе.

Ключевые слова: образование, школа, социология, структурно-функциональная теория, теория конфликтов, высшие учебные заведения.

EDUCATION IN THE XXI CENTURY AND ITS IMPACT ON THE SOCIAL SITUATION OF SOCIETY

Yenseyeva V. T., Kenzhegulova A. B.

This article covers educational fields and examines its place and role in society. Both of these institutions are currently being updated, developed, and are also among the most pressing issues. Because education is the main requirement of the XXI century, great attention is paid to this direction and good deeds are being done. These include many government programs and reforms. All this action can be understood as a huge chance for someone who keeps knowledge to himself and believes in their power. After all, education is a value that is valued higher than anything. An educated person creates an educated age. Education is a means of culture and a determinant of a person's status. An individual spends 10 or 11 years of his life on education in order to become a fully qualified specialist. Such important steps as choosing a profession, getting an appropriate education, and starting a family are carried out at a young age. In such a responsible period, the state takes at its disposal comprehensive support and provision of opportunities for future specialists. High-quality and effective work of agents for education and socialization is distinguished by the training of specialists.

The article considers an approach to education based on the conclusions of the theories of structural functionalism, symbolic interactionism and conflictology in sociology. The influence of training and education on changes in society is described.

Keywords: education, school, sociology, structural and functional theory, conflict theory, higher educational institutions.

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021

УДК-1/14 (075.8)

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.033>

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТОСПЕКЦИИ КАК СПОСОБА ПОЗНАНИЯ

Аликенова К.Н., Рамазанова А.

Данная статья посвящена понятию метода интроспекция, как метода познания, это метод углубленного исследования и познания собственных психических процессов. Метод восходит в работах Дж. Локка, разрабатывался позднее В.Вундтом и Э. Титченером. Но в качестве метода изначально была обоснована в работах Рене Декарта. В конце XIX века Вильгельм Вундт воссоединил интроспекцию и лабораторные, аппаратные методики, так данный метод стал главным методом в исследовании психических состояний. Но в начале XX века в связи появлением новых направлений и расширения предмета психологии, интроспекцию объявили идеалистическим, субъективным и ненаучным. То есть, в данной статье, анализируются, приводятся примеры и рассматриваются проблемы, которые возникали в моменте исследования. Тем не менее, данный метод всегда присутствовал в исследованиях психологов в форме наблюдения. На сегодняшний день, метод интроспекция снова набирает обороты. Преимущество метода интроспекции заключается в том, что сам человек может познать себя лучше, чем бы это сделали другие. Таким образом, интроспекция связана с рефлексией. Также в данной статье, рассмотрены виды интроспекции: аналитическая, систематическая, феноменологическая.

Ключевые слова: интроспекция, сознание, самопознание, самоанализ, структуралисты, гештальтпсихология

В современной науке грани между объектом и субъектом порой вообще трудноуловимы; кажется, что субъект и объект сливаются воедино в познании. Научное мировоззрение, восходя к исследованию более сложных явлений, становится целостным,

синтетическим и оно опирается на понятие живого существа, организованности, разума, а не только на понятия как вещество, сила, энергия и т.д.

В культуре техногенных обществ иная ориентация, в них идея социального прогресса стимулирует ожидание перемен и движение к будущему, а будущее полагается как рост цивилизованных завоеваний, обеспечивающих все более счастливое мироустройства.

У каждого человека должна быть какая-то цель в жизни, рано или поздно, каждый задумывался над этим вопросом. По нашему мнению, мы уже пришли на эту землю с какой-то определенной целью: познать мир, познать себя и достойно жить на земле. В техногенной цивилизации возникает особый тип автономии личности: человек может менять свои корпоративные связи, он жестко к ним не привязан, может и способен очень гибко строить свои отношения с людьми, погружаться в разные социальные общности, а часто и в разные культурные традиции.[1, С.103]

Интроекция этот термин используется в современной философии разума, это средство познания собственных психических состояний или процессов, то есть посредством самонаблюдения человек может узнать о себе гораздо больше, чем посторонние люди, даже если они – квалифицированные специалисты. [2,С. 335]

Самоанализ - ключевая концепция данного термина. Данный процесс, обычно рассматривается как процесс, посредством которого мы узнаем о наших текущих или совсем недавно прошедших ментальных состояниях или процессах. Интроекция- метод в психологии, который буквально называется «смотреть внутрь». Впервые кто описал данный метод являлся Рене Декарт, но идейным отцом считается английский философ Джон Локк. Он присоединился к данной теории и утверждал, что существует два источника знаний, то есть человеческий опыт имеет внутреннюю и внешнюю природу. На объекты внешнего мира мы концентрируем внешние чувства и впоследствии получаем идеи о внешних вещах. А под внутренней Дж. Локк имел деятельность ума и к ним относились: мышление, сомнение, веру, рассуждения, познания, желания. И все это он полагал, что познается за счет чувства рефлексии. Рефлексия по Локку,- это «наблюдение, которому ум подвергает свою деятельность». Но нужно отметить, что у детей нет рефлексии, их главная задача на данном этапе это познание внешнего мира. Она так же, может не развиться у взрослого человека, если он не уделит должного внимания на свои внутренние процессы и не проявит размышление над самим собой. [4, С.61]

Дж. Локк выделил два главных тезиса: 1) существует возможность раздвоения психики и сознания; 2) чтобы достичь внутреннего опыта должна быть организация специальной деятельности. После данного утверждения, были сделаны следующие научно-практические выводы. Первое, специалист должен проводить исследования над самим собой, если он решит провести исследование над другим человеком, то должен поставить себя в те же условия, того человека, а также пронаблюдать и сделать заключения. Второй вывод, интроекция не может существовать самостоятельно, в ней нужно долго практиковаться. [3, С. 210]

В конце XIX в. начался бум в интроекции. В постнеклассической науке наряду с дисциплинарными исследованиями на первый план выдвигаются междисциплинарные формы исследовательской деятельности, ориентированные на решение крупнейших проблем. Проводились лабораторные опыты. Научные статьи и журналы были заполнены работами об интроекции. В данных работах психологи описывали свои эксперименты и делились отчетами в интроективном методе.[6, С. 1090]

Интроекционисты ориентировались на элементарных деталях сознания, то есть испытываемые трактовали только о чувствах и ощущениях, а если они описывали внешние объекты, то это считалось ошибкой стимула, данный термин описал Э. Титченер. К примеру, эксперименты по интроекции проводились Вундтом в Лейпцигской лаборатории со строжайшим соблюдением установленных им же правил. Вот эти правила:

1) наблюдатели должны уметь правильно определять момент начала эксперимента;

2) наблюдатели никогда не должны снижать уровень своего внимания;
 3) эксперимент должен быть организован так, чтобы его можно было провести несколько раз:

4) условия проведения эксперимента должны быть приемлемыми для изменения и контроля за изменением факторов раздражения. [5, С. 186]

То есть он испытывал только величину, интенсивность и диапазон раздражителей. Таким образом, Вундт делал выводы об элементах и процессах сознания, исходя только из объективных оценок.

И по степени развития экспериментов стали обнаруживаться крупные проблемы, возникали трудности. Таким образом, вместо торжества науки, обладающей таким уникальным методом, в психологии стала назревать ситуация кризиса. В те года, интроспекция считалась нецелесообразным, так как в ходе эксперимента возникали противоречивые результаты, даже у одного исследователя в работе с разными испытуемыми. Начали ставиться под сомнение и главные положения психологии. Выявлялись такие содержания сознания, такие элементы, которые не могли делиться на некоторые чувства или были показаны в виде суммы этих элементов. Также постоянное внедрение метода интроспекции выявило нечувственные элементы сознания, и начали обнаруживаться неосознанные причины отдельных явлений сознания.

Существует три вида интроспекции: Аналитический, систематический, феноменологический.

Основоположником аналитической интроспекции являлся Э. Титченер. Главным элементом данного метода являлось выделение сенсорной мозаики образа, то есть они описывают лишь ощущения, которые возникали в сознании при восприятии внешнего объекта. Из ощущения, как из кирпичиков, образуется содержание душевной жизни и сложные мыслительные образования.

Сознание выступало для В. Вундта и Э. Титченера предметом исследования. Они предполагали восприятие вещей посредством структурных элементов чувств, изучали отдельные мысли, образы, чувства, переживания и акты мышления. Говоря простыми словами, расчленяли сознание на элементы, а после из них собирали более сложное содержание. Структуралистами называли сторонников данного метода, согласно им большинство предметов внешнего мира, воспринимаемых человеком, являются комбинациями ощущений.

Систематической интроспекцией впервые занимался Кюльпе, в Вюрцбурге в 1891-1905 годы. Данный метод характеризовался ориентацией на отслеживание основных стадий процесса мышления, а также умела обращаться с ощущением, восприятием и реакцией, позже была добавлена еще и память. Этот метод требует высокоорганизованного самонаблюдения. [4, С. 72]

Вундт утверждал, что мысль не может быть изучена экспериментально, но Кюльпе утверждал обратное. Последовала блестящая серия работ, выполненных учениками Кюльпе: Майером и Ортом по ассоциации (1901), Марбе по суждению, Ортом по чувству (1903), Уоттом по мышлению (1905), Ахом по действию и мышлению (1905). Во всех этих работах утверждалось, что классическая интроспекция не соответствовала проблемам. В своих работах они развили понятие детерминирующая тенденция, который направляет сознательные процессы в свое русло, а также разработали процедуру дробления и дали формулировку метода- систематическая экспериментальная интроспекция.

М. Вертгеймером, В. Келером, К. Коффкой была основана Гештальтпсихология в XX в. Первая работа по феноменологической интроспекции являлась «экспериментальное исследование восприятия мышления», она характеризовалась описанием психических феноменов в их целостности и непосредственности испытуемого. У испытуемых возникало впечатление двух движений, которые, стоит отметить, были в разных направлениях, и каждая возникала как фигура на общем фоне. Делая выводы, можно понять высокий вклад гештальтпсихологии в разработку целостно подхода в психологии.

Они утверждали, что в какой бы области вы ни работали, прежде всего, решать проблему единицы анализа изучаемой реальности и думать над тем, как бы не потерять свойств целого в процессе его анализа. [6, С. 1031]

Как мы уже отмечали, в начале XX в. интроспекция была идеалистическим, субъективным и ненаучным. Тем не менее, в современных исследованиях происходит все наоборот. Но тут вся ответственность ложится на экспериментатора. Интроспекция возможна, только если использовать с перерывами. Когда человек делает что-то и сразу наблюдает, получается, что данные получаемые путем применения интроспекции очень неопределенные, чтобы основываться на них. Сами сторонники достаточно быстро осознали это. Для того чтобы следы в памяти смогли сохранять еще более возможную полноту, необходимо раскладывать процесс наблюдаемых актов на более мелкие части. Таким образом, интроспекция со временем преобразовалась в «дробную» ретроспекцию.

Подводя итоги, можно сказать, что интроспекция – это база психической методологии. Она ориентирована на наблюдение, знание, исследование, а не на поиск позитивного и негативного. В процессе интроспекции важно не переусердствовать. Ведь человек может удариться в другую крайность – самокопание. Нужно себя не оценивать и не осуждать или восхвалять, а просто познавать, словно наблюдая со стороны. Над данным направлением promышляли философы: Дж. Локка, Т. Гоббса, Дж. Милля, Дж. Беркли, Д. Юма. Они все считали сознанием внутреннего навыка, а присутствие переживаний и эмоции у человека, по их воззрению, говорят о знании. То есть, все что мы используем и сознательно понимаем, считается итогом нашего внутреннего мира, который складывается с рождения. Но у интроспекции, есть и недостатки, такие как, необъективность, то есть человек может приукрашивать или даже не замечать какие-то черты или наоборот приукрашивать, искажая картину. Субъективность – человек воспринимает свой внутренний мир таким, каким ему очень хочется его видеть, то есть может скрыть какие-то аспекты. С помощью данного метода возможно установить причинную связь психических явлений, происходящих непосредственно в сознании человека. Интроспекция является методом исследования, так как он применяется в лабораторных условиях, в повседневной жизни, а также в наблюдении за собственными психическими процессами. Стоит отметить, что наука психология находится в процессе развития, а это значит, что в ней еще могут возникнуть новые методы исследования. Интроспекция и самонаблюдение очень полезны в познании человеком самого себя, своей деятельности. Метод самонаблюдения достаточно практичный, так как не нуждается в дополнительных инструментах и эталонах. Он имеет большое преимущество перед другими методами, поскольку никто и никаким другим способом не может познать человека намного лучше, чем он себя сам.

В рамках же гуманитарной, антропологической парадигмы философии научного познания (когнитивная психология, герменевтика, теория научного творчества) ее представители подчеркивают роль личностных факторов в функционировании и динамике научного познания. Для научного познания важный вывод: ход истории случаен, в истории царит произвол; события истории и деятельности подчинены жесткой необходимости, которой человек бессилен что-либо противопоставить; в истории часто встречаются случаи, когда борьба за свободу и справедливость приводит к еще большему порабощению и несправедливости. Мир познаваем, а познавательные возможности разума безграничны. Последнее наступает не сразу, а развивается постепенно, по мере эволюции человека, накопления опыта, роста научно-технического прогресса. То, что не познают ныне, познают наши потомки.[1, С.30]

ЛИТЕРАТУРА:

1. Касабек А.,Аликенова К. Современная философия науки– Талдыкорган: ЖГУ имени И.Жансугурова, 2016 г. 30-103 с.

2. Никитич Л.А. История и философия науки: учебное пособие для студентов и аспирантов вузов/Л.А. Никитич. – М.: ЮНИТИДАНА, 2008. – 335 с.
3. Краснов А.Н. Общая психология. - М.: Феникс, 2008. 114 - 210 с.
4. Боринг Э. История интроспекции // Вестн. МГУ. Сер. 14. Психология. 1991. № 2. С. 61–72.
5. Ганзен В.А., Балин В.Д. Теория психологического исследования: Учебное пособие. - СПб.: РИО СПб ГУ, 2007. - С. 186.
6. Лопатин Л. Метод самонаблюдения в психологии // Вопр. философ. и психол. Кн. II (62). Март–апрель. М., 1902. С. 1031–1090.

ТАНЫМ ӘДІСІ РЕТІНДЕ ИНТРОСПЕКЦИЯНЫ ҚОЛДАНУ

Аликенова К.Н., Рамазанова А.

Бұл мақала интроспекция әдісі түсінігіне арналған, таным әдісі ретінде ол адамның өзіндік психикалық процестерін терең зерттеу және білу әдісі болып табылады. Әдіс Дж.Локктың еңбектерінен басталады және оны кейінірек В.Вундт пен Э.Титченер жұмысынан көрсек болады. Бірақ әдіс ретінде ол бастапқыда Рене Декарттың еңбектерінде негізделді. XIX ғасырдың аяғында Вильгельм Вундт интроспекция мен зертханалық, аппараттық техниканы біріктірді, сондықтан бұл әдіс психикалық күйлерді зерттеудің негізгі әдісі болған. Бірақ XX ғасырдың басында жаңа бағыттың пайда болуына және психология пәнінің кеңеюіне байланысты интроспекция идеалистік, субъективті және ғылыми емес деп жарияланды. Яғни, бұл мақалада олар талдап, мысалдар келтіріп, зерттеу сәтінде туындаған мәселелерді қарастырады. Соған қарамастан, бұл әдіс психологтардың зерттеулерінде бақылау түрінде әрқашан болған. Бүгінгі күні интроспекция әдісі қайтадан танымал болуда. Интроспекция әдісінің артықшылығы – ол адамның өзі- өзін басқаларға қарағанда жақсы тани алады. Осылайша, интроспекция рефлексиямен байланысты. Сондай-ақ осы мақалада интроспекцияның түрлері қарастырылған: аналитикалық, жүйелік, феноменологиялық.

Кілт сөздер: интроспекция, сана, өзін-өзі тану, интроспекция, структуралистер, гештальт психологиясы

USING INTOSPECTION AS A WAY OF KNOWLEDGE

Alikenova K.N., Ramazanova A.

This article is devoted to the concept of the method of introspection, as a method of cognition, it is a method of in-depth research and knowledge of one's own mental processes. The method goes back to the works of J. Locke and was developed later by W. Wundt and E. Titchener. But as a method, it was originally substantiated in the works of René Descartes. At the end of the 19th century, Wilhelm Wundt reunited introspection and laboratory, hardware techniques, so this method became the main method in the study of mental states. But at the beginning of the twentieth century, in connection with the emergence of a new direction and the expansion of the subject of psychology, introspection was declared idealistic, subjective and unscientific. That is, in this article, they analyze, provide examples and consider the problems that arose at the moment of the research. Nevertheless, this method has always been present in the research of psychologists in the form of observation. Today, the introspection method is gaining popular again. The advantage of the introspection method is that the person can know himself better than others. Thus, introspection is associated with reflection. Also in this article, we can see the types of introspection: analytical, systematic, phenomenological.

Keywords: *introspection, consciousness, self-knowledge, introspection, structuralists, gestalt psychology*

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021

ӨОЖ 378.24

<https://www.doi.org/10.53355/ZHU.2021.100.3.033>

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА КІРІКТІРІЛГЕН «ЖАРАТЫЛЫСТАНУ» КУРСЫНЫҢ МАЗМҰНЫ НЕГІЗІНДЕ БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМНІҢ ДАЯРЛЫҒЫ

Амирбаева А.Қ.

Мақалада бастауыш сыныпта кіріктірілген "жаратылыстану" курсының мазмұны негізінде болашақ мұғалімнің даярлығы қарастырылған. Зерттеу жұмысында бастауыш сынып оқушыларына жаратылыстану-ғылыми білім беруді қамтамасыз етуге арналған бастауыш сыныптағы жаратылыстану пәнінің мазмұны, кіріктірілген пәннің айырмашылығы, кіріктірілген пәнді ұйымдастыру мен оқытудағы мұғалімге қажетті құзіреттіліктер, оқушылардың топтық жұмыс формасы мен өзіндік зерттеу жұмыстарын жүргізу сияқты мәселелер талданады. Авторлар кіріктірілген пәндер оқу материалының қайталануын жояды, жұмыс бағдарламаларын пәнаралық келісу хаттамаларында мәлімделген пәндердің белгілі бір бөлімдерін іске асыру үшін жауапкершілікті белгілейді, оқу процесін жандандыруға және көрнекі пәнаралық байланыстарды орнатуға мүмкіндік береді деп санайды.

Кілт сөздер: *жаратылыстану, кіріктірілген пән, кәсіби қызмет, пәнаралық ғылым, сабақ материалы, кіріктірілген үрдістер.*

Қазақстандағы заманауи білім беру жаңаруда, бұл бірінші кезекте бастауыш мектепке қатысты. МЖМБС сәйкес бастауыш білім беру мазмұнына оқушылардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған "Жаратылыстану" пәні енгізілді [1].

«Жаратылыстану» курсына [2, 3] кіріктірілген үрдістер айқын көрінеді, өзі пәнаралық болып табылатын ғылымда білімнің әртүрлі салаларының әдіснамасы мен жеке тәсілдерінің үздіксіз кеңеюі мен органикалық бірігуін айқын көрсетеді: жаратылыстану, техникалық және тіпті әлеуметтік-қоғамдық, жаңа ғылыми және қолданбалы пәндер үнемі дамып келе жатқанын көрсетеді: экологиялық география, геоэкология, мәдениет экологиясы және т.б. шетелдік авторлар [4, 5] жасаған барлық заманауи шет тіліндегі оқу-әдістемелік кешендерде қоршаған ортаны қорғау тақырыптары бойынша блок бар.

Кіріктірілген пәнді ұйымдастыру, өткізу әдісі бойынша ерекше. Кіріктірілген пәндерді өткізуге дайындалып жатқан мұғалім интеграция қарапайым қосу емес, екі немесе одан да көп заттардың өзара енуі екенін ескеруі керек. Кіріктірілген пәннің әдеттегіден айырмашылығы, ең алдымен, зерттелетін оқу материалының ерекшелігі болып табылады. Көбінесе талдау пәні әртүрлі оқу пәндерінде мәні туралы ақпарат бар көп қырлы нысандар болып табылады. Мұғалімдер пәндер арасындағы байланыс нүктелерін таба білуі керек. Сабақ материалының мазмұнын мұқият таңдау үшін көп жұмыс қажет.

Кіріктірілген пәндер оқу материалының қайталануын жояды, жұмыс бағдарламаларын пәнаралық келісу хаттамаларында мәлімделген пәндердің белгілі бір бөлімдерін іске асыру үшін жауапкершілікті белгілейді, оқу процесін жандандыруға және көрнекі пәнаралық байланыстарды орнатуға мүмкіндік береді деп санаймыз [39,40]

Кіріктірілген пәндер бойынша оқыту қазіргі білім берудегі маңызды бағыт болып табылады, оқытудағы қолданыстағы тар мамандандыруды кеңейтуге бағытталған, бірақ ол дәстүрлі формаларды алмастырмауы керек, бірақ алынған білімді біртұтас жүйеге біріктіруге көмектеседі.

Жаратылыстану цикліне табиғат туралы ғылымдар жүйесі кіреді: физика, химия, биология, география, астрономия, экология. Осы ғылымдардың әрқайсысының өзіндік пәндік мазмұны, құрылымы, зерттеу әдістері бар, табиғаттың бір жағын сипаттайды, оның моделін жасайды. Осы ғылымдардың бірін зерттей отырып, әлем біртұтас және бір екенін ұмытпауымыз керек.

"Адам – Табиғат" жүйесі шеңберіндегі тақырып жоғары тәрбиелік әлеуетке ие, экология бойынша интеграцияланған курстарды енгізу тәжірибесі, оқу бағдарламаларында жаратылыстану және гуманитарлық білімді интеграциялау студенттердің әлемнің жалпыланған бейнесін қалыптастыруға ықпал етеді, адамның және оның іс-әрекетінің орнын табуға, экологиялық императив аясында оның сипатын, қарқындылығы мен ауқымын анықтауға көмектеседі, экологиялық негізделген іс-әрекетке қажетті жалпыланған білім мен дағдыларды қалыптастырады.

Жалпы білім беретін мектепте жаратылыстану-ғылыми цикл пәндері міндетті минимум шегінде ғана оқытылады. Алайда, бұл пәндер оқушыларға әлемнің заманауи ғылыми бейнесін ашуға арналған. Табиғат туралы білім қазіргі адамның дүниетанымының табиғи ғылыми негізін құрайды. Сонымен, білім алудың әр сәті сонымен бірге оқушы санасының тұтастығын, табиғат туралы біртұтас білім жүйесін – оның интегралды бейнесін қалыптастыру керек [41, 42].

Бастауыш мектепте жаратылыстану ғылымдары жаратылыстану мен әлеуметтік ғылымның элементтерін біріктіретін "Қоршаған әлем" пәнінің маңызды бөлігін құрайды. Сонымен қатар, 3-4 сыныптарға арналған бірқатар бағдарламаларда бұл пән толығымен жаратылыстану ғылымына айналады, ал әлеуметтік зерттеулер тарихтың пропедевтикалық курсы ретінде ерекшеленеді. Осы саладағы бастауыш мектептің білім беру мазмұнының біртіндеп өзгеруін атап өткен жөн. Мұнда биологияның дәстүрлі мәселелерін зерттеумен қатар білімнің физика-химия және географиялық элементтері, сондай-ақ экология мәселелері маңызды бола түсуде. Негізгі мектепте жаратылыстану білімінің жалғасуы интеграция аяқталатын және жаратылыстану пәндерінің жеке курстарын зерттеу басталатын сыныпқа байланысты әртүрлі жолдармен құрылуы мүмкін.

Бірінші жол — биология, география және физиканың жүйелі (немесе пропедевтикалық) курстарын зерттеудің ертерек (бастауыш сыныптан бастап) басталуы. Бұл жағдайда қажетті апталық сағаттардың саны оқу жоспарының негізгі компонентінен едәуір асып түседі, бұл өз кезегінде оқушылардың оқу жүктемесінің артуына әкеледі. Алайда, бүгінгі күні дәл осы үрдіс көптеген қолдаушыларды табады. Бұл біздің еліміздегі жаратылыстану пәнін оқытуда мұғалімдерін кәсіби даярлаудың тек бір ғана тар саладағы жүйесіне байланысты екені анық. Көп тақырыпты жою тек байланысты оқу пәндерін біріктіру арқылы мүмкін болады. Сондықтан қазіргі таңда мектептерді оқыту практикасына жаратылыстану ғылымдарының кіріктірілген курстарын енгізу, сондай-ақ қалыптасқан педагогикалық жүйелерге сәйкес жаратылыстану-ғылыми білім берудің вариативтілік қажеттілігі ескерілетін жаңаларын әзірлеу мәселесі өзекті болып отыр.

Екінші жол - біздің мектеп үшін дәстүрлі бастауыш мектептің "Жаратылыстану" курсы аяқтап, 5-шы сыныпта биология және (немесе) географияны, содан кейін физика мен химияны оқуға көшу.

Аталған бағдарламалардағы 5-сынып курстарының негізгі мазмұны - астрономия, география және биология элементтері; 6 және 7-сыныптарда - биология, физика және химия элементтерін кешенді зерттеу. Сонымен қатар, бұл курстарға табиғатты зерттеу әдістері (байқау, эксперимент, өлшеу), сондай-ақ аспаптар мен құралдар туралы ақпарат кіреді және оқушылардың мұғалімнің жетекшілігімен әртүрлі практикалық жұмыстарды орындауын қамтиды. Оларға сыныпта жүргізілген тәжірибелер, әртүрлі табиғи

нысандарды бақылау және тірі және жансыз табиғаттағы маусымдық өзгерістер, астрономиялық бақылаулар және т. б.

Сондай-ақ, оқу экскурсиялары немесе далалық тәжірибелер қарастырылған. Бұл курстарда мектептегі білімнің экологиялық бағытына, адам мен табиғи ортаның өзара әрекеттесу мәселелеріне көп көңіл бөлінеді; оқушыларды жаһандық экологиялық проблемалармен (мысалы, қышқыл жаңбыр, озон тесігі, парниктік эффект, атмосфераның ластануы) таныстыру, сонымен қатар өз аймағының экологиялық жағдайын бақылау және зерттеу қарастырылған.

Біздің ойымызша, негізгі мектеп үшін кіріктірілген курстарды дамытудың тағы бір перспективалы бағыты бар. Егер жоғарыда талқыланды бағдарламаларда білімнің белгілі бір мөлшерін игеруге баса назар аударылса және кіріктірілген пән әлемнің тұтас бейнесін жасауға арналған болса, онда бұл бағытта бастысы - оқу іс-әрекетінің әдістерін, негізінен ғылыми танымның әдістері мен тәсілдеріне байланысты танымдық дағдыларды қалыптастыру. Осылайша, кіріктірілген пән тақырыбының ортақтығы есебінен емес, барлық жаратылыстану ғылымдары үшін ортақ таным әдістері негізінде әрекет жасалады. Оқыту әдістемесі де өзгеруде: оқушылардың топтық жұмыс формасы мен өзіндік зерттеу жұмыстарын жүргізу үлкен маңызға ие.

Бастауыш сынып оқушыларын оқытудың теориясы мен практикасындағы ең күрделі мәселелердің бірі - ғылыми ұғымдарды қалыптастыру және дамыту мәселесі. Қазіргі уақытта бұл мәселеге екі көзқарас бар. Біріншісі білімнің эмпирикалық теориясына негізделген және "тірі бақылау" қажеттілігін болжайды. Бұл тәсіл К.Д.Ушинский, К.П. Ягодовский, М.Н. Скаткин, Н.А. Рыков, С.А. Павлович, В.А. Сухомлинский және т. б. еңбектерінде қамтылған.

Екінші тәсіл, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдовтың дамыта оқыту технологиясында әзірленді. Ол сенсорлық идеялардан тыс, абстракцияның психикалық өзгеруіне негізделген, ішкі қатынастар мен байланыстарды көрсететін теориялық білімнің рөлін арттыруды жариялайды.

Бастауыш сыныптағы «Жаратылыстану» курсының оқу пәні - бұл әлемнің бейнесі емес, бұл әлемнің пайда болуы мен табиғат туралы білім алу тәсілдері. «Жаратылыстану» курсы оқу іс-әрекеті теориясының принциптеріне негізделген және балаларға білім беру міндеттерін дәйекті түрде шешу қажеттілігін қарастырады. Нақты ғылыми тұжырымдамалардың қалыптасуы екіншілік болып табылады. Қоршаған әлемді зерттеу барысында жаратылыстану ғылымдарына тән жалпы білім беру және арнайы дағдылар дамиды: бақылау және бақылау нәтижелерін тіркеу, табиғи объектілер арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды орнату, рельефті бағдарлау және т.б. Жаратылыстану курсының негізгі міндеті - ұсынылған болжамдарды тексеру әдісі ретінде эксперимент жүргізу. Оқушылар эксперимент барысын жоспарлауды, зерттеу нәтижелерін ұсынуды және жазуды, модель ретінде түсіндірме гипотезаны құруды және т. б. үйренуі керек.

4 жылдық курстың мазмұны ғылыми зерттеудің құрылымын көрсетеді.

1-сыныпта оқушылар табиғи нысандар туралы білім алу проблемасына тап болады. Бағдарламаның мазмұны бай материалға негізделген. Курстың бөлімдері балаларды табиғатты танудың эмпирикалық кезеңімен таныстырады: табиғи объектілердің қасиеттері мен жағдайларын бөлудегі сезімдер мен қабылдаудың рөлі, табиғи процестерді зерттеудегі бақылаулардың мәні (маусымдық өзгерістер, физикалық және химиялық құбылыстар). Сонымен қатар, балалар өз бақылауларын сипаттауды және жазуды, қарапайым таразыларды құруды, процестерді символдармен жазуды үйренеді. Осылайша, 1-сыныпта логикалық ойлау дами бастайды.

2-сыныпта оқушылар ғылыми келіспеушілікті шешудің негізгі әдісі ретінде экспериментпен танысады. Алғашқы екі тақырыпта қарапайым физикалық тәжірибелер негізінде оқушылар эксперимент шарттарын өзгертуді және жануарлардың мінез-құлқы негізінде тәжірибені жоспарлауды үйренеді. Үшінші тақырыпта оқушылар объектінің күйін бағалаудағы объективтілік мәселесі туралы түсінік беріледі. Төртінші тақырып жас

оқушыларды ауа-райы құбылыстары материалында әртүрлі шамаларды өлшеу әдістерімен таныстырады. Балалар температура шкаласын (Цельсий, Фаренгейт, Реомюр) құруды және оқуды үйренеді. Бұл тақырыпта уақыт, күнтізбелер, шежірелер, Қазақстан тарихындағы негізгі оқиғалар туралы тарихи көріністер бар. Бесінші тақырып қатысушылардың өсімдіктердің өсуі мен дамуы мысалында экспериментті дамытуды қамтиды.

3-сыныпта оқушылар объектілер мен процестерді сипаттау тәсілдерімен танысады. Олар жоспар мен карта туралы үш өлшемді кеңістікті екі өлшемді бейнелеудің әдісі ретінде біледі және жерді шарлауды үйренеді. Оқушыларға картадағы биіктікті бейнелеу, сондай-ақ метеорологиялық және фенологиялық құбылыстарды сипаттау тәсілдері туралы түсінік беріледі. Балалар жауын-шашынның, температура қисықтарының және т. б. шкалалары мен графиктерін (табиғи процестерді екі өлшемді бейнелеу тәсілдері) құруды және талдауды үйренеді. Оқушылар қимамен жер қыртысын екі өлшемді бейнелеу тәсілі ретінде танысады, палеонтологиялық зерттеулер және тау жыныстарының пайда болу әдістері туралы түсінік алады.

Диаграмма туралы түсінік екі фактордың тәуелділігін білдіру тәсілі ретінде енгізіледі, бірақ бағдарламада балалар диаграммаларды құруды, оқуды және талдауды үйренетін нақты материал көрсетілмеген.

Үшінші сынып курсы карталарды, жоспарларды, бөлімдер мен диаграммаларды жер қыртысының плиталарының қозғалысы мен Жердің ішкі құрылымы туралы гипотезалар арқылы гетерогенді құбылыстарды байланыстыру мүмкіндігі ретінде талдауды үйренетін тақырыппен аяқталады.

4-сынып бағдарламасында түсіндірме гипотезаларды құру тәсілдері ашылады. Аспан денелерінің қозғалысы, жердің пішіні, күн мен түннің өзгеру себептері, планетадағы жыл мезгілдері мен табиғи аймақтар, ай фазалары, жердің тартылуы мысалдарында балама гипотезалар мен модельдер жасалады және тексеріледі.

Бастауыш сынып оқушыларында теориялық ойлауды қалыптастыру, әрине, күрделі процесс. Авторлар жариялаған көптеген тақырыптарды балалар мұғалімнің өзі логикалық ойлауды жақсы меңгерген және оқу дағдылары қалыптасатын тиісті ғылыми материалды таңдай алатын жағдайда ғана меңгереді.

Біз ХХІ ғасырдың басында бастауыш сынып оқушыларына жаратылыстану-ғылыми білім беруді қамтамасыз етуге арналған бастауыш сыныптағы жаратылыстану пәнінің мазмұнына талдау жүргіздік. Өкінішке орай, олардың көпшілігінің мазмұны жыл сайын өзгеріп отырады, бұл мұғалімге оларды зерттеу әдістемесін жақсы игеруге мүмкіндік бермейді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. ҚР Үкіметінің 2017 жылғы 15 тамыздағы № 484 қаулысымен бекітілген Бастауыш білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты

2. Жаратылыстану. Жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық./ Кузнецова, Д., Сапаков, И., Васева, А., Жамиева, М., Кусаинова, М. Тасбулатова. Астана. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2016 -96б. Суретті.; Жаратылыстану. Жалпы білім беретін мектептің 2-сыныбына арналған оқулық./ Т.А.Андриянова, В.Н. Беркало, Н.Ш. Жакупова, А.В. Полежаева-Астана. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2017-96б. Суретті.;

3. Жаратылыстану. 1-2 бөлім. Жалпы білім беретін мектептің 3-сыныбына арналған оқулық./ Т.А.Андриянова, В.Н. Беркало, Н.Ш. Жакупова, А.В. Полежаева-Астана. «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2018-105б. Суретті.;

4. Горелов, А. А. Естествознание : учебное пособие для среднего профессионального образования / А. А. Горелов. — 4-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2020. — 355 с. — (Профессиональное образование). — ISBN 978-5-

534-10214-7. — Текст : электронный // ЭБС Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/448999>

5. Игнатова В.А. Концепции современного естествознания: Учебное пособие // https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/ignatova/index.php

ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НА ОСНОВЕ СОДЕРЖАНИЯ ИНТЕГРИРОВАННОГО КУРСА "ЕСТЕСТВОЗНАНИЕ" В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Амирбаева А.К.

В статье рассматривается подготовка будущего учителя на основе содержания интегрированного курса "естествознание" в начальной школе. В исследовательской работе анализируются такие вопросы, как содержание предмета естествознание в начальной школе для обеспечения естественно-научного образования младших школьников, отличие интегрированного предмета, компетенции, необходимые учителю в организации и преподавании интегрированного предмета, групповая форма работы учащихся и проведение самостоятельной исследовательской работы. Авторы считают, что интегрированные дисциплины устраняют дублирование учебного материала, устанавливают ответственность за реализацию определенных разделов дисциплин, заявленных в протоколах междисциплинарного согласования рабочих программ, позволяют активизировать учебный процесс и наладить наглядные межпредметные связи.

Ключевые слова: *естественнонаучная дисциплина, профессиональная деятельность, междисциплинарная наука, материал урока, интегрированные процессы.*

TRAINING OF A FUTURE TEACHER BASED ON THE CONTENT OF THE INTEGRATED COURSE "NATURAL SCIENCE" IN PRIMARY SCHOOLS

Amirbayeva A.K.

The article provides for the training of a future teacher based on the content of the Integrated Course "Natural Science" in primary school. The research paper analyzes such issues as the content of the natural science subject in primary school, the difference between the integrated subject, the necessary competencies for the teacher in the organization and teaching of the integrated subject, the form of group work of students and conducting independent research work. The authors believe that integrated disciplines eliminate duplication of educational material, establish responsibility for the implementation of certain sections of disciplines declared in the Protocols of interdisciplinary coordination of work programs, make it possible to activate the educational process and establish visual interdisciplinary connections.

Key words: *natural science, integrated subject, professional activity, interdisciplinary science, lesson material, integrated processes..*

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Абишев Н.А.

Общезвестно, что духовный аспект отдельных личностей несет на себе печать преемственности поколений, а духовные сокровища предков сохраняются и передаются в рассказах, пересказах, легендах, наизданиях, пословицах. При этом воспитание национального достоинства подрастающего поколения составляет фундамент нравственного совершенствования личности. Нравственная сущность человека есть отражение различных, индивидуально-психологически переработанных и освоенных общественных отношений, в системе которых он живет. И далее, он осваивает совокупность всех общественных отношений прежде всего опосредованно, обобщенно, в процессе воспитания и реализует себя, свое понимание жизни в практических отношениях. При этом старшим важно разобраться в том, какие представления о жизни черпает подрастающее поколение и как соотносят их с теми, которые приобретаются из источников массовой информации. В условиях трансформации системы образования наиболее приоритетным направлением является развитие у подрастающего поколения фундаментальных нравственных принципов и качеств. В результате это подразумевает развитие личности в соответствии с инновационными тенденциями происходящими в мире. Как правило для успешной социализации и системообразующего процесса, духовно-нравственное развитие является одним из ключевых компонентов становления современного человека. Необходимо отметить, что в современном мире становление духовной нравственности представляет собой аспект трансформации меритократической системы в обществе.

Ключевые слова: *духовно-нравственное развитие, собственная образовательная сфера, психологическая активность, мировоззрение, гуманизация, общечеловеческие ценности*

Актуальность проблемы духовно-нравственного развития подрастающего поколения в настоящее время по мнению профессора М.Х.Балтабаева возрастает в связи с тем, что «... современное состояние деятельности учения не отвечает требованиям устойчивого развития системы природа- общество- человек...» [1, С.14]. В лучшем случае по мнению М.Х.Балтабаева, Т.Кишкашбаева, Б.Койшибаева и др., «... нагружается аудио-, видео-, тактильно- и кинестическая память учащихся, интенсивно наращивается их эрудиция, но не происходит самого главного: приобщение подрастающего поколения к мировым достижениям естественной культуры и искусственной цивилизации...» [2].

Известный философ В.Ф.Шаповалов отмечает, что «... качество образования не отвечает характеру трудностей, стоящих перед современным миром. Творческий потенциал человека в процессе обучения реализуется далеко не полностью, поскольку существующая система ориентирована лишь на текущие запросы, а не на перспективу...» [3]. Завершая перечень части объективных недостатков, следует привести научно-обоснованное мнение профессора Е.В.Ткаченко отмечающего, что «... проведение реформы в условиях экономического и политического кризиса не могло не вызвать нарастания противоречий внутри образовательного комплекса, снижения социальной защищенности учащихся и педагогов, риска количественных и качественных потерь в образовании... обострение прошлых и вновь возникших проблем, когда реформы вместо преодоления назревших противоречий вызывают их нарастание...» [4].

Далее профессор Ю.Борев дополняет, что «...только на основе реальной оценки собственной образовательной сферы и сравнения уровня образования с международным

уровнем высших образовательных достижений любая страна может рассчитывать на полноправное и многоаспектное партнерство в мировом сообществе, конкурентноспособность экономики, уважение к духовным, культурным и ментальным традициям и ценностям ее народов...» [5, С. 91. 21, 58].

Общеизвестно, что духовный аспект отдельных личностей несет на себе печать преемственности поколений, а духовные сокровища предков сохраняются и передаются в рассказах, пересказах, легендах, назиданиях, пословицах. При этом воспитание национального достоинства подрастающего поколения составляет фундамент нравственного совершенствования личности. Профессор А.И.Кочетов, И.Ф.Харламов и др. утверждают, что «... ускорение духовного развития идет двумя путями: постоянным самообразованием и самосовершенствованием, с одной стороны, и развитием талантов, одаренности – с другой, поскольку в сфере своих способностей человек всегда быстрее развивается, чем в любой другой области, и тем самым сохраняет величайший уровень психической активности, всегда стоит на высоком уровне профессиональной подготовки...» [6;7].

Исходя из того, что нравственность тесно связана с миропониманием личности профессор Б.Т.Лихачев и др. дают следующее понимание понятия «нравственность», «... нравственность конкретного человека есть освоенная, внутренне принятая общественная мораль, регулирующая его индивидуальное поведение, опирающаяся на мировоззренческие убеждения и чувство совести... » [8].

Нравственная сущность человека есть отражение различных, индивидуально-психологически переработанных и освоенных общественных отношений, в системе которых он живет. И далее, он осваивает совокупность всех общественных отношений прежде всего опосредованно, обобщенно, в процессе воспитания и реализует себя, свое понимание жизни в практических отношениях. При этом старшим важно разобраться в том, какие представления о жизни черпает подрастающее поколение и как соотносят их с теми, которые приобретаются из источников массовой информации. Воспитание включает субъектов в систему общественных отношений, формирует его личностные качества посредством обучения социальным формам поведения, деятельности и общения.

Социальная природа нравственности отмечает В.А.Кондрашов, «...отчетливее прослеживается во взаимозависимости и взаимообусловленности изменений, которые претерпевает нравственность на различных исторических этапах общественного развития. По мнению ученых существуют четыре основных типа нравственности с присущими им внутренним качественным своеобразием и типом человека. Первым типом являются природные, естественные связи индивидов, основанные на кровнородственных отношениях и образующие первобытнообщинную формацию. Ей соответствуют нравы родового общества – подлинный фундамент и начало нравственного развития человечества.

Второй тип – это отношения непосредственного господства и подчинения, отношения личной зависимости, обусловленные не природными инстинктами доминирования, а характером общественного устройства. В наиболее простой и жестокой форме эти отношения проявляются в рабстве, где человек является собственностью другого человека или группы лиц посредством определенных социально-экономических и политических установлений. Третий тип социальных связей, которому соответствует особый тип личности, -обладающий внутренней автономией и правовой независимостью индивидов, превращающей личные отношения в «вещные», складывающиеся помимо воли и желаний людей и господствующие над ними. Этому типу социальных отношений соответствует нравственность буржуазного общества со всеми присущими ей достоинствами и недостатками...»[9].

Таким образом, общество действует на личность через возникающие отношения и характер труда, которым она занята. Нет прямого влияния изменяющейся социальной ситуации на психику людей, есть одновременное изменение времени и общественных

отношений, труда людей. Человек в такой мере воспитывается обществом, в какой с ним связан, в какой принимает участие в социальном прогрессе.

Методы и материалы

Философ, педагог Н.Г.Дебольский (1842-1918) справедливо считал, что воспитание невозможно без философского разрешения вопроса об основаниях нравственности.

Представим себе, - писал он, - что мы приступаем к делу нравственного воспитания, не зная, в чем состоит это верховное основание [10, С. 67-78].

Нравственное воспитание по мнению Б.Т.Лихачева, «...эффективно осуществляется только как целостный процесс педагогической, соответствующей нормам общечеловеческой морали, организации всей жизни школьников: деятельности, отношений, общения, с учетом их возрастных и индивидуальных особенностей. Результатом целостного процесса является формирование нравственно цельной личности, в единстве ее сознания, нравственных чувств, совести, нравственной воли, навыков, привычек, общественно ценного поведения...» [8].

Доцент Пятигорского государственного университета А.В. Бабаян считает, что «...этика у Н.Г.Дебольского является одним из компонентов целостной философской системы и поэтому приобретает основательность и доказательность лишь в органической связи с другими частями этой системы. Он предпринял попытку изложить так называемую феноменологию (учение о феноменах) – последовательность развития нравственного сознания от его низших ступеней до той, которая может быть признана за высшую. Рассмотрение философских основ воспитания он начинал с вопроса о деятельности человека, которая «руководится представлением своего результата», то есть имеет цель» [11, С. 69].

Развитое нравственное сознание отмечает профессор Б.Т.Лихачев, предполагает «... знание моральных принципов, норм и, одновременно, постоянное осознание и осмысление своего нравственного положения в обществе, морального состояния, ощущения, чувства...» [8]. Немецкий философ Иммануил Кант проводит «...новые разграничительные линии между наукой и нравственностью, между наукой и личной душевной жизнью и даже между последней и этикой. Система разграничительных линий – характерная черта философии И.Канта, на нее следует обратить особое внимание...» [12].

Целью нравственного воспитания является нравственное формирование личности. Основными задачами нравственного воспитания отмечает Мальковская Т.Н является «... формирование нравственного сознания, чувств и поведения важнейших моральных качеств личности: патриотизма, гуманизма, сознательной дисциплины и т.д. » [13, С. 5-18]. Далее, нравственное воспитание отмечает профессор Б.Т.Лихачев, «... не вдавливание, не формальное заучивание моральных норм и не бездумная отработка привычек поведения. Оно активный жизненный процесс отношений, взаимодействий, деятельности, общения и преодоления противоречий. Оно процесс постоянных и систематических решений, выборов волевых действий в пользу моральных норм, процесс самоопределения и самоуправления в соответствии с ними...» [8].

Таким образом, по мнению А.Ю.Гордина, Э.П.Козлова, И.С.Марьенко и др. «...педагогический процесс нравственного воспитания есть организация учащихся на преодоление и разрешение жизненных противоречий, проблем, нерешенных вопросов, конфликтов и столкновений. Противоречивость содержания нравственной жизни школьников следует рассматривать как главный объект воспитательного процесса, над организацией которого необходимо систематически и постоянно работать, сосредоточивая усилия на умелом разрешении противоречий, развитии у них в этом процессе нравственного чувства, сознания, привычек, привычных форм поведения...» [14; 15; 16].

Разрешение жизненных противоречий по мнению Кондрашова В.А., «... не преодолеть без конкретизации и диагностирования процессов духовного возрождения, а

при ее оценки по практической реализации видимо еще далеко не изжитые декларативность и лозунговость целеполагания в этом вопросе ...»[9, С.4].

Кроме того, по мнению профессора М.Х.Балтабаева, отсутствие систематической и постоянной работы, сосредоточения усилий на умелом разрешении противоречий учащимся сложно, «... приспособиться к хаотичным и произвольным воздействиям извне. Весьма трудно приходится также педагогу, поскольку школа стала ареной острой борьбы двух направлений – педагогического гуманизма и авторитаризма. Все это, казалось бы, достаточно очевидно, но, к сожалению, в реальной педагогической действительности глубинные морально-духовные и нравственно-душевные проблемы представлены очень слабо... » [1, С.15].

Без реализации вышеизложенных положений утверждает В.А.Кондрашов, мы не получим, «... глубинные общечеловеческие и специфические для государства образовательные ценности (например, код народа) и цели, снова в будут выдвигаться абстрактные, трудно технологизируемые призывы типа «формирование гармоничной, всесторонне развитой личности ...» [9, С. 8].

В такой ситуации, предлагает С.А.Шапоринский, «... необходимо упростить восприятие и облегчить воспроизведение ребенком философского триединства требований морали, нравственности и этики как тройственная целостность духа, души и тела в религии / или сознания – чувства- воли в психологии...» [17, С. 15].

В новых социально-экономических условиях развития общества, многие ученые задаются вопросами, каким образом происходит трансформация нравственности, какими причинами она вызывается, в чем конкретно состоит эта трансформация и куда направлен весь этот процесс – эти вопросы составляют основное содержание исторического развития нравственности.

В центре современного мировоззрения находится человек как высшая ценность и главное богатство общества отмечают Е.И.Жильцова, Э.Н.Егорова, И.Н.Сухолет, что «... отличие нового мышления, основанного на признании этого принципа, состоит в том, что если раньше акцент делался на требованиях, предъявляемых той или иной системой (научно-технической, экономической, социально-политической и т.д.) к качествам человека, преимущественно к его профессиональной и нравственной деятельности, то теперь акцент переносится на требования, идущие от человека, от его интересов, запросов, потребностей...» [18, С. 67-70].

Постоянная ориентация на общечеловеческие ценности – характерная черта духовно развитого человека [18, С. 72]. Вместе с тем, обращаясь к примерам из истории, можно самостоятельно проследить непростое восхождение человечества к нравственным высотам – в нем есть много завоеваний и неудач, побед и поражений. В основе нравственности всегда лежит несовпадение (порой весьма трагическое) двух начал – стремление к собственному благу и сознания ответственности перед другими людьми. Регулирующая роль нравственности нацелена на то, чтобы соединить волю каждого человека с бесчисленным количеством других человеческих волей.

Для оценки уровня развития нравственности необходимо установить норму или идеал «деятельной системы». По его мнению, закон нравственного развития как более частный является составной частью общего закона деятельности как практического развития. Но «практическое» и нравственное» не тождественные понятия. «Нравственное» есть высшая ступень «практического». Из рассмотрения общего характера «мерила практического развития» легко обнаружить, что именно «должно прибавиться к практическому развитию для превращения его в нравственное.

Результаты и обсуждение

Теоретической формой мировоззрения является философия, которая имеет глубокие корни в реалиях жизни как отдельного человека, так и всего человечества, коль скоро удовлетворяет человеческую потребность в поиске единого и общего в многообразии мира, причин и законов возникновения и развития мировых явлений, в том

числе и самого человека, то есть в поиске того, что называют сущим. К философии относятся по мнению П.В.Алексеева и А.В.Панина две вещи: «во-первых, достаточный запас рациональных знаний; во-вторых, систематическая связь знаний, или соединение их в единое целое. Философия не только допускает такую строгую систематическую связь, но и является единственной наукой, которая имеет систематическую связь в собственном смысле и придает всем другим наукам систематическое единство» [19, С. 4].

Философия не только обосновывает необходимость и правомерность осмысления воспитания в ценностном ключе, использования критерия гуманистичности / не гуманистичности, но и анализирует логику такого подхода, а также вносит свой вклад в выяснение специфики гуманистического воспитания. Сложности в определении его характера начинаются буквально с первого шага. Пока еще не решен вопрос о том, в каких аспектах воспитательного процесса должен проявляться его гуманистические интенции. Существует широкое распространенное мнение Kelly G. A., что «... критерии гуманизма к целям воспитания и только к ним. Отсюда гуманизация воспитания предстает гуманизацией его целей. Так ли это ? Думается, нет. Существует внутреннее единство результата процесса и его логики, то есть целей и средств, принципов воспитания. Представление о том, что все принципы воспитания являются вечными и неизменными, повсеместно действующими, нуждается в уточнении. «Вечные» истины в воспитательной деятельности, несомненно, существуют, но они относятся к сфере психологических основ воспитания, касается учета особенностей восприятия личностью действительности в целом, конкретной ситуации, другого человека...» [20, С. 7-8].

Практически никто из исследователей Е.Н.Гогонов, Б.И.Мартыанов и др. не возражает против того, «...что ведущим компонентом структуры личности, ее системообразующим свойством (признаком, качеством) является направленность – система устойчивых мотивов (доминирующих потребностей, интересов, склонностей, убеждений, идеалов, мировоззрения и т.д.), определяющая поведение личности в изменяющихся внешних условиях...» [21, С. 103].

Направленность оказывает организующее влияние не только на компоненты личности (например, на нежелательные черты темперамента), и на психические состояния (например, преодоление отрицательных психических состояний с помощью положительно доминирующей мотивации) и познавательные, эмоциональные, волевые психические процессы (в частности, высокая мотивация в развитии процессов мышления имеет не меньшее значение, чем способности) [21, С. 103]. Человеческая сущность всегда общественна. Но это не означает, что общественно положительное начало автоматически определяет высоконравственные мотивы деятельности и поступков каждого субъекта. Общественное позитивное начало по мнению профессора Б.Т.Лихачева, может «... слабо развиваться в субъекте в определенной микросреде. На него сильное действие оказывает антиобщественное поведение окружающих лиц, выдвигающих на первый план эгоистические, животно-потребительские интересы. Чтобы развить в субъекте его нравственные и эстетические отношения к жизни, понимание, чувствование, способность, переживание красоты общественно ценных отношений и человеческих качеств, необходимо постоянно раскрывать перед ним во всем многообразии нравственную и эстетическую сущность этих отношений и самого субъекта...» [8, С. 64].

Обучение воспитывает, формирует сущность личности, организуя усвоение ею знаний, умений и навыков, их трансформацию в убеждения. В процессе обучения знания, перерастающие в убеждения, составляют центральное звено в структуре личности, во многом определяют ее мировоззрение, направленность и поведение. Переход знаний в убеждения осуществляется в том случае, если педагог глубоко раскрывает научную сущность знаний, убедительно показывает их соответствие образовательной действительности. Это требует от педагога тщательного отбора объективных, убедительных фактов, их всестороннего анализа и глубоких обобщений.

Становится очевидным, по мнению М.Балтабаева, что «...подрастающее поколение должно формироваться по-новому: их необходимо всесторонне готовить к поиску морального идеала и выбору нравственных ценностей в виде разнообразных духовных потребностей и нравственных интересов...» [1, С 14]. Термины «мораль», «нравственность» многие ученые считают синонимами, и этому способствуют перевод слов «этнос» и «моралис» с греческого и латинского как «обычай», «уклад», «порядок», «нрав».

Нравственное воспитание [Б.Т.Лихачев] эффективно осуществляется только как целостный процесс педагогической, соответствующей нормам общечеловеческой морали, организации всей жизни школьников: деятельности, отношений, общения, с учетом их возрастных и индивидуальных особенностей. Результатом целостного процесса является формирование нравственно цельной личности, в единстве их сознания, нравственных чувств, совести, нравственной воли, навыков, привычек, общественно ценного поведения...[8].

Таким образом, исходя из названных предпосылок, реализация программы духовного возрождения возможна лишь на глубокой научной основе, постоянном изучении и внедрении в практику достижений этики, педагогики, психологии и частных методик.

Научные основы духовного возрождения – это система научных знаний, составляющих теоретическую базу практики воспитания. Теория обосновывает закономерности и принципы формирования личности, ведущие концепции воспитания. Методика духовного возрождения раскрывает цели и содержание воспитания субъектов, формы и методы воспитания, условия обеспечивающие их эффективное существование.

Они состоят из трех частей: а) методологических основ воспитания. Воспитание должно основываться на следующих этических идеях: а) совершенства, определяющего направление, область и силу устремлений личности. Человек становится моральной личностью, когда он добровольно подчиняет свои действия моральным требованиям общества, осознает их содержание и значение, способен поставить перед собой нравственные цели и вырабатывать решения применительно к конкретным обстоятельствам, самостоятельно оценивать свои поступки и действия окружающих, воспитывать себя.

б) доброжелательности, обеспечивающей согласование и подчинение собственной воли воле другого. По мере того как растет социальная активность личности и личность оказывается способной участвовать в решении все более сложных общественных проблем, усложняются связи между людьми, а следовательно, возрастает и значение организации творчества в масштабах всего общества;

в) права, предупреждающего нарастание конфликта между людьми. В конфликтной ситуации требуется совершить выбор между сталкивающимися моральными ценностями в пользу одной из них и через разрешение противоречия реализовать нравственную цель.

Таким образом, только та школа удовлетворяет высоким педагогическим требованиям, которая руководствуется высоким идеалом нравственной жизни. Без нравственного идеала воспитание обращается в дрессировку и в большинстве случаев приносит не пользу, а вред и традиционная нравственность сохраняется в виде формы обряда, но постепенно она все более и более теряет свое внутреннее содержание. Значит, можно сделать вывод о том, что действовать эмпирически в воспитании, то есть готовить ребенка согласно требованиям окружающей среды – это значит лишать его нравственного воспитания.

Заключение

Основополагающей базовой категорией нравственного воспитания является понятие нравственного чувства – постоянного эмоционального ощущения, переживания, реальных нравственных отношений и взаимодействий. Нормы морали преобразуются в субъективную нравственность только благодаря их чувственному освоению учащимся.

Нравственность для него прежде всего живое чувство, реальное состояние и переживание глубокого удовлетворения или, напротив, дискомфорта, страдания, отвращения, самоосуждения и горького раскаяния. Нравственное чувство является системообразующим началом человеческой нравственности, благодаря ему моральное сознание, знание норм поведения, привычные поступки приобретают нравственный смысл.

На базе привычного поведения в многообразных жизненных ситуациях, под влиянием целенаправленного педагогического воздействия, у субъекта развивается нравственное мышление. Вместе с ним и с его помощью, на базе нравственных чувств, сознания и воли образуются нравственные качества и свойства личности: патриотизм, доброта, порядочность, честность, правдивость, справедливость, трудолюбие, дисциплинированность, коллективизм. Среди нравственных качеств, рожденных современным развитием общества в Казахстане, можно выделить интернационализм, уважение к государству, государственной символике, Конституции, дисциплинированность, требовательность к себе, милосердие и т.д.

Нравственное сознание складывается из первичных нравственных представлений, которые в течение жизни усложняются и обогащаются, интегрируются в нравственные понятия. Формирование нравственных понятий, суждений, чувств и убеждений, навыков и привычек поведения, соответствующих нормам общества есть решение задач нравственного воспитания. Нравственные понятия и суждения отражают сущность нравственных явлений и дают возможность понимать, что хорошо, что плохо, что несправедливо. Нравственные понятия и суждения переходят в убеждения и проявляются в действиях, поступках.

Важнейшими компонентами нравственного сознания и поведения являются: нравственная потребность и воля, желание, настойчивость, умение реализовать нравственный выбор в жизни. Заключительным компонентом нравственного сознания и поведения являются нравственные навыки и привычки, которые возникают и закрепляются в нервной системе индивида как своеобразный итог всей совокупности нравственных отношений и поведения.

Административного решения духовного возрождения по мнению А.И.Кочетова не существует, ибо педагогическое мышление меняется не инструкциями, приказами и распоряжениями, а усовершенствованием и применением в школьной практике новых научных разработок, созданием передового опыта, опирающегося на современные ведущие педагогические идеи и концепции. Нравственное сознание - активный процесс отражения субъектом своих нравственных отношений, состояний. Субъективной движущей силой развития нравственного сознания является нравственное мышление – процесс постоянного накопления и осмысления нравственных фактов, отношений, ситуаций, их анализ оценка, принятие нравственных решений, осуществление ответственных выборов.

Совесть и доброта, честь и достоинство, долг и ответственность – эти нравственные понятия и ценности всегда выражали глубочайшие устремления человечества в его духовном развитии, открывали перспективы совершенствования человека и придавали его жизни достоинство и смысл. При общении человека с ценностями прошлого культура человеческого рода как бы переливается в духовный мир личности, способствуя ее интеллектуальному и нравственному развитию.

В процессе внутренней жизни человек осмысливает сделанное и обдумывает новые действия для осуществления своих целей. Успешные или неуспешные действия вновь дают пищу для раздумий, для их оценки.

Мировоззрение человека постоянно меняется, отражает изменения в мире и в знаниях о нем. Открывая мир, человек проникает в его тайны. Но самое важное открытие, значительнее которого нет на Земле, - это открытие и познание человеком самого себя как личности. Особенно остро проблема места и роли нравственных ценностей в

общественной жизни встала в XX в., когда стало очевидным, что самые выдающиеся достижения технического прогресса оборачиваются катастрофическими последствиями для человека, если не происходит соответствующее развитие культуры общества. Это показывает, что социальная природа нравственности еще отчетливее прослеживается во взаимозависимости и взаимообусловленности изменений, которые претерпевает нравственность на различных исторических этапах общественного развития.

Значит, существует феномен явления, как «вечный ориентир», то есть исторически сложившиеся нормы и ценности, нравственные устои, принимаемые обществом за свою незыблемую основу. На этой основе, на нормах и представлениях о справедливости и изобретаются законы. Можно также сказать, что сейчас нет необходимости в традиционной подготовке, то есть передаче знаний в том масштабе, который она имеет на сегодняшний день, поскольку неясным является то, к каким функциональным (профессиональным) местам ее осуществлять, какие места есть и понадобятся в скором будущем.

Мораль чутко реагирует на новые тенденции общественного развития силой общественного мнения, одобряя то, что еще не закрепилось в праве. Комплексная постановка воспитания предполагает тесную взаимосвязь нравственного воспитания с идейно-политическим и трудовым. Идейно-политическое воспитание, формируя представления об общественном идеале, характере нового образа жизни и месте в нем личности, понимание ее интересов в неразрывной связи с реализацией интересов общества, создает мировоззренческую основу ведущих качеств личности, ее социально-классовой направленности. Значит, моральное сознание общества развивается через порождение и разрешение противоположности добра и зла, а его главной целью и ценностью является добро.

Мораль не только форма общественного сознания, но и форма индивидуального нравственного сознания, так как человеку присущи свои особенности духовного склада, особенности его представлений, чувств, переживаний. Эти личные проявления всегда окрашены общественным сознанием. Усвоенные и принятые личностью нравственные нормы, принципы, категории, идеалы в то же время выражают ее определенные отношения к другим людям, к себе, к своему труду, к природе. Отношение к себе складывается из осознания собственного достоинства, чувства общественного долга, дисциплинированности, честности и правдивости, простоты скромности, нетерпимости к несправедливости, стяжательству.

Таким образом, мораль есть разновидность практически-духовного освоения действительности, оценочно-императивный способ освоения мира, связанный с выработкой духовных ценностей и требований и формы человеческой индивидуальности, составляющий особый прием ориентации человека в социальной среде.

Любому обществу, любой культуре безразлично, какой выбор сделает личность, поэтому во все века и поныне человека самыми разными способами учат, наставляют, упрашивают, подстрекают, угрожают, бранят, поощряют, берегут, подавляют, заставляют.

Таким образом, возрастание роли морального фактора в жизни общества связано с такими процессами, как: урбанизация, миграция, интенсивность межличностного общения, изменение структуры социальных функций семьи и ее количественного состава, с новыми проблемами в отношениях «человек – общество – природа» и с некоторыми другими, рождающими новые нравственные проблемы и требующими соответствующих изменений в механизме социальной регуляции. В развитии социальной активности личности большую роль играют моральные факторы: создание в обществе и в каждом коллективе здоровой морально-психологической атмосферы, формирование высокоморальных мотивов участия в трудовой, общественной деятельности и т.д. Из сказанного вытекает, что воспитание представляет собой довольно сложное явление, как сложна и многогранна сама жизнь, и стержнем ее является воспитание нравственное, ибо

именно оно формирует базовые качества человека, приобщает к вечным глубинным человеческим ценностям.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Балтабаев М.Х. Концепция «Духовно-нравственного воспитания учащихся в системе непрерывного образования». - Алматы, 2002.-С.14.
2. Балтабаев М., Кишкашбаев Т., Койшибаев Б. Эффективность и качество диверсификации профессионального образования. Высшая школа Казахстана.- Алматы, 2001.- № 1.
3. Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики до современности. Учеб. пособие.- М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000.- С. 591.
4. Ткаченко Е.В. Реформирование образования в России. Некоторые итоги, проблемы, задачи / По материалам выступлений министра образования РФ. - М., 1995.- 165с.
5. Боров Ю. Эстетика.- М.: Изд-во полит. лит-ры, 1988.- С. 91. 21, С. 58
6. Кочетов А.И. Теория формирования личности. Кн. в 2-х ч. – Минск, 1997.
7. Харламов И.Ф. Нравственное воспитание школьников.- М., 1983.
8. Лихачев Б.Т. Педагогика. Курс лекций.-М.: «Прометей», 1992.- 528с.
9. Кондрашов В.А. Этика.-Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1999.-305с.
10. Дебольский Н.Г. О нравственности и нравственном воспитании / Жур. Педагогика, 2005.- № 2.- С. 67-78.
11. Бабаян А.В. Н.Г. Дебольский о нравственности и нравственном воспитании / Жур. Педагогика, 2005.- № 5.- С. 69.
12. Кант И. Основы философии. От классики к современности. Учеб. пособие. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000.- С. 218-219.
13. Мальковская Т.Н. К вопросу нравственного развития личности в процессе обучения и воспитания. – В кн.: Актуальные проблемы коммунистического воспитания школьников.- М., 1980.- С. 5-18.
14. Гордин А.Ю. Формирование отношений педагогов и учащихся в советской школе.- М., 1977.
15. Козлов Э.П. Воспитание нравственного сознания школьников.- Ростов-на-Дону, 1983.
16. Марьенко И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников.- М., 1980.
17. Шапоринский С.А. Обучение и научное познание.- М.: Педагогика, 1981.- 208с.
18. Жильцова Е.И., Егорова Э.Н., Сухолет И.Н. Политическое и духовное развитие современного общества.- М.: Просвещение, 1993.- С. 67.
19. Алексеев П.В. и Панин А.В. Философия. Учебник. Изд. второе, перераб. и дополненное.-М: «Проспект», 1997.-568с.
20. Kelly G A The psychology of personal constructs. - N.A. Nertoud company, 1955, v.1; A theory of personality].
21. Гогунев Е.Н., Мартыанов Б.И. Психология физического воспитания и спорта.- Учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед.- М.: Изд. центр «Академия, 2002.- С118.

ӨСКЕЛЕҢ ҰРПАҚТЫҢ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ДАМУЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ НЕГІЗДЕРІ

Абишев Н.А.

Жеке тұлғалардың рухани аспектісі ұрпақтар сабақтастығының мөрін алып жүретіні белгілі, ал ата-бабалардың рухани қазыналары әңгімелерде, қайталануларда, аңыздарда, қара сөздерде, мақал-мәтелдерде сақталады және беріледі. Сонымен қатар,

жас ұрпақтың ұлттық қадір-қасиетін тәрбиелеу адамның адамгершілік жетілуінің негізін құрайды. Адамның моральдық мәні-ол өмір сүретін жүйеде әртүрлі, жеке психологиялық тұрғыдан өңделген және дамыған әлеуметтік қатынастардың көрінісі. Әрі қарай, ол барлық әлеуметтік қатынастардың жиынтығын, ең алдымен жанашарлық, жалпылама, білім беру процесінде игереді және өзін, практикалық қарым-қатынаста өмір туралы түсінігін жүзеге асырады. Сонымен қатар, аға үшін жас ұрпақтың өмір туралы қандай идеялар алатындығын және оларды бұқаралық ақпарат көздерінен алынған идеялармен қалай байланыстыратынын түсіну маңызды. Білім беру жүйесін трансформациялау жағдайында өскелең ұрпақтың іргелі адамгершілік қағидаттары мен қасиеттерін дамыту басым бағыт болып табылады. Нәтижесінде, бұл әлемде болып жатқан инновациялық үрдістерге сәйкес тұлғаның дамуын білдіреді. Әдетте, сәтті әлеуметтену және жүйені құру процесі үшін рухани-адамгершілік даму қазіргі адамның қалыптасуының негізгі компоненттерінің бірі болып табылады. Айта кету керек, қазіргі әлемде рухани адамгершіліктің қалыптасуы қоғамдағы меритократиялық жүйенің өзгеру аспектісі болып табылады.

Кілт сөздер: рухани-адамгершілік даму, өзіндік білім беру саласы, психологиялық белсенділік, дүниетаным, гумандану, жалпыадамзаттық құндылықтар

SCIENTIFIC FOUNDATIONS SPIRITUAL AND MORAL DEVELOPMENT OF THE YOUNGER GENERATION

Abishev N.

It is well known that the spiritual aspect of individuals bears the stamp of the continuity of generations, and the spiritual treasures of their ancestors are preserved and transmitted in stories, retellings, legends, edifications, proverbs. At the same time, the upbringing of the national dignity of the younger generation is the foundation of the moral improvement of the individual. The moral essence of a person is a reflection of various, individually psychologically processed and mastered social relations in the system of which he lives. And further, he masters the totality of all social relations, first of all indirectly, generically, in the process of education and realizes himself, his understanding of life in practical relations. At the same time, it is important for the elders to understand what ideas about life the younger generation draws and how they relate to those that are acquired from mass media sources. In the context of the transformation of the education system, the most priority direction is the development of fundamental moral principles and qualities in the younger generation. As a result, this implies the development of personality in accordance with the innovative trends taking place in the world. As a rule, for successful socialization and system-forming process, spiritual and moral development is one of the key components of the formation of a modern person. It should be noted that in the modern world, the formation of spiritual morality is an aspect of the transformation of the meritocratic system in society.

Key words: spiritual and moral development, educational sphere, psychological activity, worldview, humanization, universal values

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Ингенбаева К.С., Ханина Н.Н.

В данной статье рассматривается практика использования методов активного обучения на уроке «Литературное чтение» в младших классах. Авторы акцентируют свое внимание на одной из сложных целей обучения: умение мыслить самостоятельно и внимательно слушать иные точки зрения во время беседы. Описывается метод использования проблемных вопросов побуждения, апробирования и переориентации по теме художественного произведения и его значение на развитие критического мышления и речевой деятельности младших школьников. В статье авторы опираются на исследования известных педагогов: Л.С. Выготского, Н.Мерсера, М.Барнса, Л.Харгрвис и М. Гэлтона. Рассматривается сравнительная характеристика нескольких типов бесед, в результате которой выявлен наиболее эффективный вид, способствующий оптимальному развитию речевой компетенции детей младшего школьного возраста. Важным этапом, по мнению авторов, является не только само умение правильно организовать урок, подбирая вопросы для беседы, но и сама рефлексия педагогами своих действий. Необходимо анализировать затруднения, которые могут возникнуть в учебной ситуации. Статья подробно освещает значимость диалогического подхода на уроках литературного чтения в формировании самостоятельного осознания вопросов и проявления инициативы в их решении. Рассматриваемая тема будет интересна не только профессиональным учителям, но и широкому кругу читателей, которые заинтересованы в создании благоприятных условий для развития величайшего богатства человечества – языка.

Ключевые слова: активное обучение, литературное чтение, беседа, формулировка вопросов.

На сегодняшний день одной из главных целей программы обновленного содержания образования является повышение функциональной грамотности учащихся и развитие всесторонне гармоничной личности. Исходя из требований, закрепленных на законодательном уровне, возникает вопрос «Как именно организовать учебный процесс для достижения благоприятных результатов?». Для того, чтобы педагогический процесс не носил декларативный, а реальный характер, необходимо задействовать методы, формы активного обучения, использование которых стимулирует детей к самостоятельному решению ситуаций не только в стенах класса, но и в жизни. Важно развитие навыков сотрудничества, критического и творческого мышления.

Одним из методов активного обучения является, по мнению исследователей: Мерсера, Литтлтона, Л.С.Выготского, Барнса, диалогическая беседа на уроках литературного чтения в начальных классах. Сущность проблемы сводится к тому, что существует противоречие между постоянно усложняющимися требованиями обучения и возможностями учащихся.

Согласно исследованиям Мерсера и Литтлтона[1], диалог занимает важное место в обучении детей, ибо он способствует развитию интеллектуальных и когнитивных способностей.

Продуктивный опыт Барнса[2] продемонстрировал, что дети могут являться не только пассивными слушателями, но и активными участниками беседы с помощью вербализации и дискуссии.

Л.С. Выготский[3] в своих исследованиях рассматривает ребенка как ученика, у которого когнитивное развитие происходит в рамках социальных взаимодействий. Автор

предлагает модель обучения, где знания формируются в результате вовлечения школьника в диалог с другими людьми. Это дает основание говорить о решающем значении роли учителя в учебном процессе для развития способностей учащихся.

В связи с этим, цель нашего исследования теоретически обосновать и экспериментально проверить роль дискуссии, как метода обучения детей младшего школьного возраста.

Рассмотрим классификацию бесед, которую предлагает Мерсер[4], где вовлечены все субъекты педагогического процесса.

Беседа-дебаты характеризуется в большинстве случаев конкурентной атмосферой, что не всегда благоприятно влияет на процесс обучения, ибо в подобных случаях, это уже не будет диалог, а лишь состязание, в котором для детей главная задача будет одержать победу. Причем каждый участник остается при своем мнении из-за огромной разрозненности в споре. Как показывают исследования, лишь при грамотной организации педагога возможен эффективный исход.

Кумулятивная беседа ориентирована на обмен знаниями и информацией, учащиеся толерантно относятся к точке зрения своих сверстников, однако с другой стороны присутствует существенный недостаток: повторение идей и недостаточное внимание к их оцениванию.

Исследовательская беседа отличается тем, что ученики спрашивают друг друга, задают вопросы, стремятся прийти к консенсусу.

Исходя из выше перечисленного, можно сделать вывод, что исследовательский тип беседы является самым продуктивным, в отличие от двух других, так как стимулирует учащихся отходить от шаблонной модели пассивных слушателей к становлению активных участников дискуссии. Дети учатся аргументировать свое видение на поставленные проблемы, формулировать гипотезы и рассуждать вслух, а педагоги, следовательно, организовать оптимальные условия для успешного протекания беседы.

Рассмотрим классификацию бесед по назначению[5]. Она включает в себя:

- Вводная (подготовительная) – проводится перед началом работы. Цель заключается в определении, правильности понимания учениками значение предстоящей работы, хорошо ли они представляют себе, что и как нужно делать.

- Беседа-сообщение (объяснительная) : катехизическая (вопросно-ответной, не допускающей возражений, с запоминанием ответов); сократическая (мягкой, почтительной со стороны ученика, но допускающей сомнения и возражения); эвристическая (ставящей ученика перед проблемами и требующей собственных ответов на поставленные учителем вопросы).

- Синтезирующая – необходима для обобщения и систематизации уже имеющихся у школьников знаний.

- Контрольно-коррекционная применяется в диагностических целях, а также для дополнения уже имеющихся у школьников знаний.

В данной классификации нельзя выделить один наиболее значимый тип беседы, потому что лишь в совокупности всех выше перечисленных видов, можно достичь оптимальных результатов в процессе обучения.

В педагогике существуют техники постановки эффективных вопросов, являющиеся основным инструментарием для ведения беседы. Остановимся подробнее на их освещении.

Побуждение: вопросы предназначены для подсказки и помощи ответа в корректировке. Примеры: «Ребята, вспомните, какие басни вы знаете?», «Назовите мне, пожалуйста, особенности басни».

Апробирование: данные вопросы помогают давать детям более полный и аргументированный ответ. Примеры: «Что вы чувствуете, при прочтении стихотворения?» «Приведите пример слов-красок в произведении».

Вопросы переориентации необходимы для перенаправления на других учеников: «Давайте поможем Пете найти олицетворение в стихотворении? Ребята, что такое олицетворение? А теперь, Петя, исходя из ответа Маши, попробуй еще раз найти олицетворение», «Кто еще хочет помочь?»

Значение вопросов в диалогическом подходе при проведении уроков литературного чтения определяется в побуждении учащихся думать и подвергать сомнению идеи, исследовании разных точек зрения, формировании знаний во время диалоге со своими сверстниками и учителями, развитии креативного и критического мышления, расширении читательского кругозора.

Рассмотрим требования к проведению беседы.

Первостепенно важна правильная формулировка вопросов, которая способствует усвоению знаний учащимися. Не стоит ограничиваться вопросами, в которых уже есть ответы, так как они не стимулируют активную познавательную деятельность. Необходимо следить за дисциплиной в классе. Это должна быть беседа, а не «выкрикивание» с места, где ученики не слушают друг друга, а лишь перебивают. Каждый ответ внимательно выслушивается.

Педагог должен выдерживать паузу после того, как педагог задает вопрос. По данным исследователей[6], учителя в среднем ждут 0,9 секунд. Психологи считают, что оптимальным вариантом для учащихся является от 2 до 7 секунд. Если никто из учащихся не может ответить на вопрос, то стоит раздробить сложный вопрос на более простые части или же переформулировать. Опытный педагог акцентирует свое внимание не только на отличниках, которые отвечают на каждом занятии, но и на пассивных слушателей. Беседа не должна становиться телевикториной, где дети стремятся поскорее «выкрикнуть» заученные ответы, она должна быть ориентирована на понимание темы обсуждения, анализа проблемы, рассмотрения ситуации с разных точек зрения.

Для использования диалогического подхода на уроке литературного чтения мы использовали следующую стратегию[8].

Трехэтапное собеседование. При использовании данной стратегии необходимо разделить учеников на группы по 3 человека и распределить роли: репортер, человек, у которого берут интервью, и составитель заметок. Педагог назначает тему для обсуждения, учитель просит детей принять участие в 5-10-минутном интервью, чтобы обсудить то, что они сочли важной информацией, относящейся к данной теме. После каждого собеседования мы предлагали ученикам сменить роли. В зависимости от факторов, включая уровень успеваемости детей и их опыт работы со стратегией, регулировали продолжительность каждого собеседования. Прежде чем использовать эту стратегию, можно предоставить листы записи для использования, когда им будет назначена роль «репортера».

Приведем пример реализации данной стратегии на уроке литературного чтения. За основу мы взяли произведение А.М.Волкова «Волшебник изумрудного города». Для интервью использовали вопросы: «Какие испытания пришлось пережить друзьям, чтобы победить злую ведьму Бастинду?», «Какие черты характера помогли героям справиться с испытаниями?», «Смогла бы Элли одна вернуться домой?», «Чему мы можем научиться у героев Изумрудного города?», «Что бы вы попросили, оказавшись у Гудвина?», «Вы бы хотели подружиться с персонажами произведения? Если да, то с какими и почему?». На основе данных ответов, третий учащийся составил заметки со следующими ключевыми фразами: «дружба», «взаимовыручка», «помощь», «храбрость», «смелость», «все черты характера, которые пожелали Дровосек, Лев и Страшила, были внутри них. Главное верить в себя и в свои способности».

Таким образом, трехэтапное собеседование дает такие преимущества, как:

- Помощь в изучении и применении различных стратегий опроса.
- Укрепление связи детей с учебным материалом творческим и увлекательным способом.

• Формирование чувства ответственности, когда учащиеся работают вместе, чтобы выполнить задание и усвоить урок.

Деятельность по обучению сверстников помогает развивать жизненно важные навыки и модели поведения: взаимодействие друг с другом, подотчетность, групповая обработка информации.

При использовании данных приемов, педагогу необходимо задать себе следующие вопросы:

1. Будет ли это интересно для моих учеников?
2. Может ли эта деятельность использовать стратегии формирующей оценки?
3. Находится ли учащийся в центре этой стратегии обучения?
4. Будет ли это стимулировать детей обсуждать какую-либо тему друг с другом?
5. Даю ли я возможность классу поразмышлять в процессе обучения?
6. Это упражнение заставляет моих учеников глубоко и критически задуматься о теме или уроке, или это просто задание на понимание?

Таким образом, главная значимость диалогического подхода заключается в том, что происходит понимание, а не запоминание информации. Это придает уверенность учащимся в применении усвоенных знаний не только на уроках литературного чтения, но и в жизненных ситуациях. Сущность беседы состоит в том, чтобы с помощью целенаправленных вопросов побудить учеников к проявлению инициативы в обучении и самостоятельному решению проблем.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. <https://www.cambridge.org/elt/blog/2019/06/17/putting-children-together-groups-doesnt-always-work/>
2. Барнс М. Ожидая благодать: Теология диалога. Barnes M. Waiting on grace: A theology of dialogue. - New York: Oxford University Press, 2020. - 247 P. - DOI: 10.1093/OSO/9780198842194.001.0001
3. Выготский Л.С. Мышление и речь. Изд. 5, испр. — М.: Лабиринт, 1999. — 352 с.
4. Мерсер Н. Руководство для учителя, 2005 г. — 156 с.
5. Алексеева М.М., Яшина В.И. Методика развития речи и обучения родному языку: Учеб. пособие для студ. высш. и сред. пед. учеб. Заведений — 3-е изд., стереотип. — М.: Издательский центр «Академия», 2000. - 400 с.
6. Линда Харгривис, Морис Гэлтон – Трансформация начальной школы: 20 лет опыта, 2002 г. – 11 с. Linda Hargreaves, Maurice Galton. Transfer from the Primary Classroom: 20 Years on, 2002. - 11 p.
7. Ерохина О. В. Литературное чтение и развитие речи у детей в начальной школе // Стратегические ориентиры развития дошкольного образования в современном мире : науч. - метод. сб. материалов к 100-летию организации государственной системы дошкольного образования в России / под общ. ред. Т. Б. Соломатиной. – Москва, 2019. – 52-55с

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДАҒЫ ӘДЕБИЕТТІК ОҚУ САБАҚТАРЫНДА ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІ

Ингенбаева К.С., Ханина Н.Н.

Бұл мақалада бастауыш сыныптарда "Әдебиеттік оқу" сабағында белсенді оқыту әдістерін қолдану тәжірибесі қарастырылады. Авторлар оқытудың күрделі мақсаттарының біріне назар аударады: өз бетінше ойлау және әңгіме барысында басқа

көзқарастарды мұқият тыңдау мүмкіндігі. Көркем шығарма тақырыбы бойынша мотивацияның, тестілеудің және қайта бағдарлаудың проблемалық мәселелерін қолдану әдісі және оның бастауыш сынып оқушыларының сыни ойлауы мен сөйлеу әрекетін дамытудағы маңызы сипатталған. Мақалада авторлар белгілі мұғалімдердің зерттеулеріне сүйенеді: л. с. Выготский, Н.Мерсер, М. Барнс, Л. Харгрвис және М. Галтон. Әңгімелесудің бірнеше түрінің салыстырмалы сипаттамасы қарастырылады, нәтижесінде бастауыш мектеп жасындағы балалардың сөйлеу құзіреттілігінің оңтайлы дамуына ықпал ететін ең тиімді түрі анықталды. Маңызды кезеңі, авторлардың пікірінше, болып табылады ғана емес, өзін-өзі көрсете білу дұрыс ұйымдастыру, сабақ, подбирая үшін әңгіме, бірақ өзі рефлексия педагогтармен өзінің іс-әрекетін. Оқу жағдайында туындауы мүмкін қиындықтарды талдау қажет. Мақалада әдебиеттік оқу сабақтарындағы диалогтық тәсілдің мәселелерді тәуелсіз түсінуді қалыптастырудағы және оларды шешудегі бастаманың маңыздылығы егжей-тегжейлі көрсетілген. Қарастырылып отырған тақырып тек кәсіби мұғалімдер үшін ғана емес, сонымен бірге адамзаттың ең үлкен байлығы – Тілді дамыту үшін қолайлы жағдай жасауға мүдделі оқырмандардың көпшілігі үшін қызықты болады.

Кілт сөздер: белсенді оқыту, әдеби оқу, әңгімелесу, сұрақтарды тұжырымдау.

ACTIVE METHODS OF TEACHING IN THE LESSONS OF LITERARY READING IN PRIMARY SCHOOL

Ingenbayeva K.S., Khanina N.N.

This article is discussed the practice of using active learning it the lesson "Literary Reading" in the primary school. The authors focus their attention on one of the difficult learning goals: the ability to think independently and listen carefully to other points of view during a conversation. The method of using problematic issues of motivation, testing and reorientation on the subject of a work of art and its significance for the development of critical thinking and speech activity of younger schoolchildren is described. In the article, the authors rely on the research of famous teachers: L.S. Vygotsky, N.Mercer, M.Barnes, L.Hargrvis and M. Galton. The comparative characteristics of several types of conversations are considered, as a result of which the most effective type is identified, contributing to the optimal development of the speech competence of primary school children. An important stage, according to the authors, is not only the ability to organize the lesson correctly, choosing questions for the conversation, but also the very reflection of the teachers of their actions. It is necessary to analyze the difficulties that may arise in a learning situation. The article highlights in detail the importance of the dialogical approach in the lessons of literary reading in the formation of independent awareness of issues and the manifestation of initiative in their solution. The topic under consideration will be of interest not only to professional teachers, but also to a wide range of readers who are interested in creating favorable conditions for the development of the greatest wealth of mankind – language.

Key words: active learning, literary reading, conversation, formulation of questions.

Материал поступил в редакцию: 30.10.2021

Мақаланың редакцияға келіп түскен күні: 30.10.2021

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdildauly A. - master's student, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, alem.abdildauly.98@mail.ru

Abdildinova L. - Master of humanitarian science, senior-lecture Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Kazakhstan, lashyn_aidar@mail.ru

Abdykaliyeva Zh.Sh. - master, teacher-lecturer Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, zabdykalieva@mail.ru

Abishev N. - Professor, Doctor of Pedagogy, ZhU named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, abishev.47@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8159-5792>

Alikanova K.N. - c.ph.s., assoc.professor, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, k-alikanova@mail.ru

Amirbaeva A.K. - 7M01301 - "Pedagogics and methods of primary education" undergraduate 2nd year program, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, aiaulyml80892@mail.ru

Ansar M.K. - master's student, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, meruert.ansar@mail.ru

Ashimova D.I. - Senior Lecturer, Department of Criminal Law Disciplines, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, dinastie_galiktdk@mail.ru

Bazhenova M. D. - Lecturer-Assistant of the Department of Criminal Law Disciplines, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, bazhenova.meruert@mail.ru

Beisenbinova S.T. - master's student, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, saule79_kz@mail.ru

Bekezhanov D. - Doctor of Philosophy (PhD), Acting associate professor of the educational program in the field of law, Zhetysu University named after I. Zhansugurov. Kazakhstan, Taldykorgan, bek_dauren@mail.ru, orcid.org/0000-0001-9858-841X

Darmenbek Diana - 4th year student of the specialty "Foreign language: two foreign languages" of Zhetysu University named after Iliyas Zhansugurov, Taldykorgan, Republic of Kazakhstan, darmenbek.diana@bk.ru

Demiray Erdinç - PhD of Niğde Ömer Halisdemir University, Nigde , Turkey, edemiray1@gmail.com

Dzhakypbekova M.T. - assoc.professor, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

Dujsenbaev D.B. - 2nd year student of the "Jurisprudence" curriculum, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

Enseeva V.T. - Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

Erlankyzy A. - 2nd year student of the study program "Jurisprudence", Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan

Gabdulina D.Y. - Master of Economics and Business, Educational program "Public Policy" 2nd year Master, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Financial Monitoring Agency of the Republic of Kazakhstan, gabdulina_diana@mail.ru

Guslyakova Yu.L. - 1st year master's student of the specialty "Special Pedagogy", Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, g0uylik@gmail.com

Ingenbayeva K.S. - Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

Kalelova Zh. - Master, History teacher, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, Kalelova1991@mail.ru

Kanatuly M. - PhD doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Republic of Kazakhstan, Semey, mir777kan-@mail.ru

Kashaganova A.B. - Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

Kazieva L.Zh. - Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, klg768@mail.ru

Kenzhegulova A.B. - Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

Kim E.A. - 4th year student, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, kimkatya230101@gmail.com, orcid.org/0000-0002-9349-5246

Khanina N.N. - Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

Khuangan O. - Master, History teacher, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, onerbek_86@mail.ru

Kozhabekova E.K. - 2nd year doctoral student, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, elmira_199191@mail.ru

Kozhasheva G.O. - Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Almaty region, Republic of Kazakhstan, kozhasheva_gulnar@mail.ru

Kulmamirov S.A. - Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Kydyrbekova U.E. – Student Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, Umit_18.00@mail.ru

Muratova D. - Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, dariga.2001@mail.ru

Nassir L. - Master of Mathematics, Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov,

Taldykorgan, Almaty region, Republic of Kazakhstan

Ospanova Zh. O. – lecturer, Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Almaty region, Republic of Kazakhstan, 363695@mail.ru

Ramazanova A. - 1st year undergraduate "Pedagogy and psychology", Zhetysu University named after Ilyas Zhansugurov, Taldykorgan, Almaty region, Republic of Kazakhstan aida.ramazanova.1999@bk.ru

Semenova N.V. - Candidate of Legal Sciences, Candidate of Biological Sciences, Associate Professor I. Ulyanov Chuvash State University, Russian Federation, Chuvash Republic, Cheboksary, huraskina@mail.ru

Serikbayeva F.B. - master teacher, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent

Serikova L.S. - «Jurisprudence», lecturer-assistant, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, ss_laura@mail.ru

Serubai A.K. - Student Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan, asel.serubay@mail.ru

Shayakhmetova A. - Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan

Sultangazina A.D. - master's student, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, sultangazina.alua@mail.ru

Syzdykbaeva N.B. - Faculty of Law and Economics. Senior Lecturer at the Department of Accounting and Finance, Zhetysu University named after I. Zhansugurov

Tastemirova A.E. - Master's degree, Teacher lecturer, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, appleflower40@mail.ru

Turysbekova R.K. - Faculty of Law and Economics. Senior Lecturer at the Department of Accounting and Finance, Zhetysu University named after I. Zhansugurov

Ualiyeva B. - Doctoral student, Doctor of Business Administration (DBA), Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Business School (High School of economics and business), ualiyevab@internet.ru

Zemlyanukhin I.P. - IPM-111, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, i.p.zemlyanukhin@mail.ru

Zhanabergenova A. O. - Master's student of the Institute of Management of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan

Zhakupov A.A. - Head of Division of the Department of Communications Development of the State and Society of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan.

АВТОРЛАР НАЗАРЫНА!

- Мақалалардың электронды нұсқалары zhetyssu.edu.kz сайтында орналастырылған.
- Редакторлар авторлардың жіберген ақпараттың анықтығына жауапты емес.

Жалпы ереже

«Жетісу мемлекеттік университетінің Хабаршысы» және «Хабаршы. Математика және жаратылыстану-техникалық ғылымдар сериясы» журналдарына толық мақала түрінде рәсімделген түпнұсқа зерттеулер нәтижесін қамтитын баспа материалдары қабылданады. Баспаға ұсынылған материалдар журнал профилі мен ғылыми деңгейіне сай келетін, басқа ғылыми журналдарда бұрын жарияланбаған түпнұсқа болуы тиіс. Тақырыптық сәйкессіздіктер туралы редакция алқасы арнайы рецензиялаусыз және себебін түсіндірместен шешім қабылдай алады. Студенттер мен магистранттардың жұмыстары ғылыми жетекшімен бірлесіп жазылғанда немесе жетекшінің пікірі болған жағдайда ғана қабылданады.

Мақаланы рәсімдеу

Мақалалар қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде MS Word (.doc или .docx) форматында файл түрінде ұсынылады. Әріп түрі – Times New Roman, кегель – 12 біркелкі жоларалық интервал. Жоғары және сол жақ жиегі – 2,5 см, оң және төмен – 2 см, азат жол – 1,25. Мақала материалдары «Журналдар, жинақтар, ақпараттық басылымдар. Жарияланатын материалдарды баспалық рәсімдеу» 7.5-98 ГОСТ сәйкес рәсімделеді.

Мақала көлемі

Ұсынылған мақала көлемі 10 мың белгіден (бос орынмен) 30 мың белгіге дейін болуы тиіс.

Авторлар туралы мәлімет

Авторлар туралы келесідей мәліметтер жеке файлмен қазақ және ағылшын тілдерінде жіберіледі: толық аты-жөні, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйымның, қаланың толық атауы), мемлекет атауы (шет елдік авторлар үшін), барлық авторлардың байланыс мәліметтері (e-mail, телефон).

Мақала құрылымы

Материал мазмұны түсінікті, логикалық тұрғыда құрылған болуы тиіс және мақала бөліктері келесідей ретпен орналастырылады:

- а) ЭОЖ индексі;
- б) үш тілде мақала тақырыбы;
- в) барлық авторлардың тегі мен инициалдары;
- г) үш тілде кілт сөздер (8 сөзден көп емес) мен қысқаша аңдатпа (600-900 белгілер бос орынмен). Аңдатпада пән және жұмыс мақсаты, әдістемесі, басты зерттеу нәтижелері, оны қолдану аясы, қорытынды келтірілуі тиіс. Қазақ, орыс және ағылшын тіліндегі аңдатпаның сәйкес келмеуіне жол берілмейді;
- д) кілт сөздер;
- е) кіріспе бөлімде жұмыс мақсаты мазмұндалады және қажеттіліктер дәлелденеді (1800 белгі бос орынмен);
- ж) негізгі мәтін бөлімдер мен бөлімшелерге бөлінуі тиіс (зерттеудің өзектілігі, әдіснамалық сипаттамасы, зерттеу нәтижесі және оны талқылау, керек жағдайда бөлімдерді біріктіруге болады). Графикалық материалдар қара-ақ бейнеде беріледі. Ол анық және суретті қайта өңдеуді талап етпеуі керек (сурет кемінде 300 dpi. мүмкіншілігімен jpeg форматында рәсімделеді). Барлық мәліметтер дереккөзіне сілтеме, ал суреттер мен кестелерге тақырып қойылуы шарт.

з) қорытындыда мүмкіндігінше нәтиженің тәжірибелік қолданылуы көрсетілуі керек;

и) әдебиеттер тізімі. Әдебиеттер тізімінде мақалада көрсетілген барлық авторлардың жарияланымдары туралы мәліметтер қамтылуы тиіс, мәтінде сілтеме қойылмаса жұмыста берілмеуі керек. Монография, оқулық, оқу құралдарының мәліметтеріне ISBN номерін қосу қажет. Рецензияланған халықаралық журналдарда жарияланған барлық мақалалар сілтемесінде DOI (Digital Object Identifier) көрсетілуі тиіс. DOI мақаланың PDF нұсқасында немесе мақаланың негізгі интернет бетінде келтірілген, сондай-ақ CrossRef <http://www.crossref.org/guestquery/> іздеу жүйесін қолдана аласыз. Анықтамалық-библиографиялық тізімдердегі библиографиялық сипаттама 7.1-2003 ГОСТ «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың ережесі мен жалпы талаптары» негізінде құрастырылады..

к) жазбаның редакция алқасына түскен күні.

Жариялауға ұсынылған материалдар журнал профиліне, ресми талаптарға сәйкес болуы шарт, сонымен қатар қос рецензиялау рәсімінен (антиплагиатқа тексеру және журнал редакция алқасы мен сараптамалық топ мүшелерінің рецензиялауы) өтуі және журналдың редакция алқасының жариялауға арналған пікірін алу қажет.

Автор мақаланы интернетте тегін жариялауға келісімін береді.

Журнал ашық, сондықтан кез келген автор азаматтығына, жұмыс орнына және ғылыми дәрежесіне қарамастан редакция талаптарын сақтаған жағдайда мақала жариялауға мүмкіндігі бар.

Мақаланы жариялауға қабылдағаннан кейін сканерленген түбіртек pdf немесе jpeg форматында электронды поштаға жіберіледі. **Баспа шығынының ұйымдастыру жарнасы 4000 теңгені құрайды.**

Университет реквизиттері

І.Жансүгіров атындағы ЖУ

СТТН 531400011685

БСК – 990140003041

ЖСК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БСК - HSBKKZKX,

ТРФ 319900 АҚ «Қазақстан Халық банкі», Талдықорған қ.

Төлемді жүргізу кезінде төлем атауын міндетті түрде көрсетіңіз: ЖУ Хабаршысы журналына мақала үшін ұйым.жарнасы

Мақаланы рәсімдеу үлгісі

ӘОЖ 541.124

ЗАМАНАУИ БИЗНЕС-БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Түйіндеме қазақ тілінде

Кілт сөздер:

Баяндама мәтіні

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Тақырып орыс тілінде

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Түйіндеме орыс тілінде

Ключевые слова:

Тақырып ағылшын тілінде

G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva

Түйіндеме ағылшын тілінде

Key word:

Материал редакция түскені (күні)

Авторлар туралы мәлімет

Т.А.Ә.	
Ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі	
Қызметі немесе мамандығы	
Жұмыс орны (ұйымның толық атауы, қала)	
Мемлекет (шет елдік авторлар үшін)	
e-mail	

Information about authors

Full name	Паспорт/жеке куәлік бойынша
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

- Электронные версии статей доступны на сайте zhetyssu.edu.kz
- Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами

Общие положения

Журналы «Вестник Жетысуского государственного университета» и «Вестник. Серия Математика и естественно-технические науки» принимают к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей. Материал, предлагаемый для публикации, должен являться оригинальным, не публиковавшимся ранее в других научных изданиях, соответствовать профилю и научному уровню журналов. Решение о тематическом несоответствии может быть принято Редколлегией без специального рецензирования и обоснования причин. Работы студентов и магистрантов принимаются только в соавторстве с научными руководителями или при наличии рецензии от их руководителей.

Оформление статьи

Статьи могут быть представлены на казахском, русском или английском языках в виде файла в формате MS Word (.doc или .docx). Гарнитура - Times New Roman, кегель - 12 пт. с одинарным межстрочным интервалом. Поля слева и сверху – 2,5 см, справа и снизу – 2 см., абзац – 1,25. Материал статьи оформляется в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов».

Объем статьи

Рекомендуемый объем статьи должен составлять от 10 тысяч знаков (с пробелами) и до 30 тысяч знаков (с пробелами).

Сведения об авторах

Отдельным файлом направляются сведения об авторах на русском и английском языках с указанием следующих данных: полное имя, ученое звание, ученая степень, должность или профессия, место работы (полное название организации, город), наименование страны (для иностранных авторов), контактные данные (e-mail, телефон) всех авторов.

Структура статьи

Изложение материала должно быть ясным, логически выстроенным, части статьи располагают в следующей последовательности:

- а) индекс УДК;
- б) заголовок статьи на трех языках;
- в) фамилии и инициалы всех авторов;
- г) краткая аннотация (600-900 знаков с пробелами) на трех языках с перечислением ключевых слов (не более 8 слов). В аннотации должны быть указаны предмет и цель работы, методология, основные результаты исследования, область их применения, выводы. Несоответствие между казахоязычной, русскоязычной и англоязычной аннотацией не допускается;
- д) ключевые слова;
- е) вводная часть с обоснованием необходимости и изложением цели работы (не более 1800 знаков с пробелами);
- ж) основной текст, который необходимо разделить на разделы и подразделы (актуальность исследования, описание методологии, результаты исследования и их

обсуждение, при необходимости разделы могут быть объединены). Графический материал предоставляется только в черно-белом изображении. Он должен быть четким и не требовать перерисовки (изображение выполняется в форматах jpeg с разрешением не менее 300 dpi). Все данные должны иметь сноски на источник их получения, а рисунки, таблицы озаглавлены;

з) выводы, в которых по мере возможности должно быть указано практическое применение результатов;

и) список литературы. Список литературы должен содержать библиографические сведения обо всех публикациях, упоминаемых в статье, и не содержать указаний на работы, на которые в тексте нет ссылок. В выходные данные монографии, книг, учебных пособий включать номер ISBN. Для всех ссылок на статьи, опубликованные в международных рецензируемых журналах следует указывать DOI (Digital Object Identifier). DOI указываются в PDF версии статьи и/или на основной интернет-странице статьи, также можно воспользоваться системой поиска CrossRef: <http://www.crossref.org/guestquery/>. Библиографическое описание в приставных библиографических списках составляют по ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

к) дата поступления рукописи в редколлегию.

Представленные к опубликованию материалы должны соответствовать профилю журналов, соответствовать формальным требованиям, пройти процедуру двойного рецензирования (проверка на плагиат и рецензирование членами экспертной группы и редколлегии журналов) и получить рекомендацию к публикации редколлегией журнала.

Автор дает согласие на воспроизведение статьи на безвозмездной основе в сети Интернет.

Журналы являются открытыми – любой автор, независимо от гражданства, места работы и наличия ученой степени, имеет возможность опубликовать статью при соблюдении требований редакции.

После принятия статьи к публикации представляется сканированная квитанция об оплате за публикацию в формате pdf или jpeg по электронной почте. **Организационный взнос на издательские расходы составляет 4000 тенге.**

Реквизиты университета

ЖУ им. И. Жансугурова

РНН 531400011685

БИН – 990140003041

ИИК – KZ566010311000005234

КБЕ 16

БИК - HSBKKZKX,

ТРФ 319900 АО «Народный банк Казахстана», г. Талдыкорган.

При оплате обязательно укажите назначение платежа: Орг. взнос за статью в журнале Вестник ЖУ

Пример оформления доклада

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ*Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.**Резюме на русском языке***Ключевые слова:**

Текст доклада

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:**Тема на казахском языке****Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.***Резюме на казахском языке***Кілт сөздер:****Тема на английском языке****G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva***Резюме на английском языке***Key word***Материал поступил в редакцию (дата)***Сведения об авторах**

Ф.И.О.	По паспорту/удостоверению
Ученое звание, ученая степень	
Должность или профессия	
Место работы (полное название организации, город)	
Страна (для иностранных авторов)	
e-mail	

Information about authors

Full name	По паспорту/удостоверению
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	

TO THE AUTHORS ' ATTENTION!

- **Electronic versions of the articles are available on the website zhetyu.edu.kz**
- **Authors are entirely responsible for the accuracy of information provided.**

General information

Journals "Bulletin of Zhetysu state University named after I.Zhansugurov" and "Bulletin. Series of Mathematics and natural and technical sciences" accept for publication materials containing the results of original research, prepared in the form of full articles. The material proposed for publication should be original, not previously published in other scientific journals, correspond to the profile and scientific level of journals. The decision on thematic discrepancy can be made by the Editorial board without special review and justification of the reasons. Papers of students and undergraduates are accepted only in co-authorship with scientific supervisors or with a review from them.

Presentation of article

Articles can be submitted in Kazakh, Russian or English as a file in MS Word (.doc or .docx). Typeface - Times New Roman, font size – 12 pt. Single-line spacing. Margins left and top – 2.5 cm, right and bottom – 2 cm, paragraph – 1.25. Article is prepared in accordance with GOST 7.5-98 "Journals, collections, information editions. Presentation of publications.

Text volume

The recommended volume of article should be from 10 thousand characters (with spaces) and up to 30 thousand characters (with spaces).

Information about authors

A separate file is sent information about the authors with the following data: full name, academic title, academic degree, position or profession, place of work (full name of the organization, city), name of the country (for foreign authors), contact details (e-mail, phone) of all authors.

Article structure

Your article should be clear, logically arranged, and usually consist of the following sections:

- a) **UDC index;**
- b) **title of article in Kazakh, Russian, English;**
- c) **list all authors' full names;**
- d) **short summary (600-900 characters with spaces) in Kazakh, Russian, English with a list of keywords (up to 8 words). It should concisely describe the contents and purpose of your article, and include the methodology used, main results obtained and conclusions drawn. Discrepancy between Kazakh, Russian and English annotations are not allowed;**
- e) **key words;**
- f) **Introduction should be concise and describe the nature of the problem under investigation (up to 1800 characters with spaces);**
- g) **the main text should be divided into sections and subsections (relevance of study, methodology, results and their discussion, sections can be combined if necessary). The graphic file should be black and white, clear and do not require redrawing (image should be saved as JPEG at 300 dpi). You should use links to sources, and titles for figures, tables;**
- h) **Conclusions, and future application of the results if possible;**
- i) **list of references. The list of references should contain bibliographic information about all publications mentioned in the article. The output data of monographs, books, textbooks should contain ISBN number. For all references to articles published in international peer-reviewed journals should be specify DOI (Digital Object Identifier). You can find DOI in the PDF version of the article and/or on the main web page of the article, you can also use CrossRef search system:**

<http://www.crossref.org/guestquery/>. Bibliographic description in reference bibliographic lists should be presented in accordance with GOST 7.1-2003 "Bibliographic record. Bibliographic description. General requirements and rules of preparation".

j) date of receipt of manuscript at Editorial board.

Materials submitted for publication must meet the profile of the journals, formal requirements, pass a double review procedure (plagiarism and peer review by members of the expert group and the Editorial Board), and are recommended for publication by the Editorial Board of the journal.

Author agrees to publish the article free of charge on the Internet.

Journals are open: any author, regardless of citizenship, place of work and academic degree, has the opportunity to publish an article in compliance with the requirements.

With the adoption of article for publication, a scanned receipt of payment for publication in pdf or jpeg is submitted by e-mail. **Registrarion fee** is 4000 KZT.

Bank details

Zhetysu University named after I. Zhansugurov

TIN – 531400011685

BIN – 990140003041

IIC – KZ566010311000005234

BC 16

BIC - HSBKKZKX,

Taldykorgan regional department 319900 JSC «Halyk Bank», Taldykorgan.

When paying specify the purpose of payment: Registrarion fee for publication in the journal Bulletin of ZhU

Article Example

UDC 541.124

THE MODERN SYSTEM OF BUSINESS EDUCATION

G. Zh. Shatyrbayeva, M. M. Moldabayeva

Abstract in English

Key words:

Text

List of references:

Title in Kazakh language

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Abstract in Kazakh language

Key words in Kazakh language:

Title in Russian language

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Abstract in Russian language

Key words in Russian language:

Date of receipt of manuscript :

Information about authors

Full name	
Academic degree, academic title	
Position or profession	
Place of work (full name of the organization, city)	
Country (for foreign authors)	
e-mail	

ОМАРОВ ЖЕҢІС ӘБДІГАПАРҰЛЫ

Қаңтар айының 1 жұлдызында біздің әріптесіміз, талантты ғалым, ұлағатты ұстаз Жеңіс Әбдігапарұлы Омаров 65 келер еді.

1957 жылы Алматы облысы Кербұлақ ауданы Басши ауылында әйгілі «Әнші құм» маңында қарапайым шаруа отбасында дүниеге келген. 1974 жылы осы Басши ауылындағы орта мектепті бітіріп, сол жылы С.М.Киров атындағы Қазақ мемлекеттік университетінің механика-математика факультетінің «математика» мамандығына түсті. 1979 жылы аталмыш оқу орнын ойдағыдай бітіріп, Қазақстан оқу ағарту министрлігінің жолдамасымен Талдықорған педагогикалық институтында математика пәнінің оқытушы қызметіне келді. 1983-1985 жылдары Ресейдің Новосибирск мемлекеттік университетінде стажер-зерттеуші болды, ғылыми жетекшісі - физика-математика ғылымдары докторы профессор Горбунов Виктор Александрович. 1985-1988 жылдары І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің «математика» кафедрасында оқытушы және аға оқытушы қызметін атқарады. 1988-1991 жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде 01.01.06-Математикалық логика, алгебра және сандар теориясы бойынша аспирант болды. 1993 жылы 22 қыркүйекте Омбы мемлекеттік университетінде «О характеризованности некоторых классов решеток» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғап, физика-математика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесіне ие болады. 1996-2000 жылдары жоғары математика кафедрасының меңгерушісі, 1997-1999 жылдары институттың қабылдау комиссиясының жауапты хатшысы болды. 1999 жылы математика доценті ғылыми атағын алды. 2003-2005 жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінде аға ғылыми қызметінде болды. Осы жылдардан бастап қазіргі уақытқа дейін І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университетінің физика - математика факультетінің математика және МӨӘ кафедрасында доцент қызметін атқарады. Жеңіс Әбдігапарұлы өзінің ғылыми-педагогикалық қызмет жолында әлемнің көптеген университеттерінде болды, оның ішінде Дрезден қ. (Германия) университет, Омбы қ., Новосибирск қ. (Ресей) университеттері.

Сонымен қатар, жоғары білікті ғылыми кадрлар дайындауда елеулі үлес қосуда, математика мамандығы бойынша 7 педагогика ғылымдары магистрларын дайындап шығарған, олар республикамыздың түкпір-түкпірінде еңбек етуде.

Қоғамдық және ғылыми жұмыспен қатар, Жеңіс Әбдігапарұлы студенттермен ғылыми жұмыс жасауға көп көңіл бөлді. Бірнеше жылдар бойы студенттер Ж.А.Омаровтың ғылыми жетекшілігімен Республикалық олимпиадаларда жүлделі орындар алған. 2017 жылы Қызылорда қаласында өткен Қазақстан жоғарғы педагогикалық оқу орындарының Республикалық математика олимпиадасында Ж.А.Омаровтың шәкірттері жеке 1-ші орын, командалық 3-ші орын, ал 2018 жылы Талдықорғанда өткен Республикалық олимпиадада командалық 2 –ші орын алды. 2019 жылы сәуір айында Павлодар қаласында өткен Қазақстан жоғарғы оқу орындарының Республикалық математика олимпиадасында жеке 1-ші орын алды.

Сонымен қатар, доцент Ж.А.Омаров қала және облыс мектептерімен тығыз байланыста болып, оқушыларды әртүрлі деңгейдегі ғылыми жарыстарға дайындады. Оның ғылыми жетекшілігімен 4 оқушы ғылыми жобалармен Халықаралық жарыстардың, ал 10-нан астам оқушы Қазақстан Республикасы көлеміндегі жарыстардың жеңімпаздары атанды.

Алпыстан астам ғылыми еңбектері жарық көрген, оның ішінде SCOPUS халықаралық деректер қорымен индекстелген рецензияланған ғылыми журналда 1 ғылыми мақала, оқу процесінің игілігіне айналып жүрген 4 оқу құралы, 2 электронды оқу құралы және 2 авторлық куәлігі бар.

Оның көп жылғы ерен еңбегі ескеріліп, бірнеше мәрте Білім және ғылым министрлігінің, облыстық, университет ректорының алғыстарымен, мақтау қағаздарымен, 2017 жылы Университетіміздің 45 жылдығына орай «Ыбырай Алтынсарин» атындағы төс белгісімен марапатталған.

Жеңіс Әбдігапарұлы Омаровқай жерде қызмет атқармасын, тәккапарлығы жоқ, үлкенді де, кішіні де сыйлап, қадірлей білетін, ақжарқын, кеңпейілді, білімді біліктілікпен, шығармашылық еңбекпен ұштастыра білген шынайы ұстаз-ғалым деп білеміз. Біздің университетте 42 жыл қызмет атқарған ұстаз- ғалым әріптестерінің, шәкірттерінің есінде ұзақ сақталады деген сенімдеміз.

П.ғ.к., физика және математика кафедрасының доценті Кожашева Г.О.